

श्री:

उभयवेदान्त ग्रन्थमाला

श्रीतिरुक्कुडन्दै देशिकन् इति विख्यात

श्रीमद् गोपालार्य महादेशिक विरचित

श्राद्धप्रयोगः

तथा

प्रयोगमाला

(समिदाधानम्, पञ्चसंस्कारः, तर्पणम्, उपाकर्म.

बोधायनीय श्राद्धप्रयोगः इत्यादयः)

(संस्कृतग्रन्थः)

ஸ்ரீ:

உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலை

ஸ்ரீ திருக்குடந்தை தேசிகன் என ப்ரஸித்தரான

ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிகன்

அருளிச் செய்த

சீராத்த ப்ரயோகம்

மற்றும்

ப்ரயோக மாலையுடன்

[ஸம்ஸ்க்ருதத்தில்]

(ஸமிதாதானம் முதல் வர்ணாச்ரமங்களுக்கு
வேண்டிய அம்சங்கள் எல்லாம் அடங்கிய புத்தகம்)

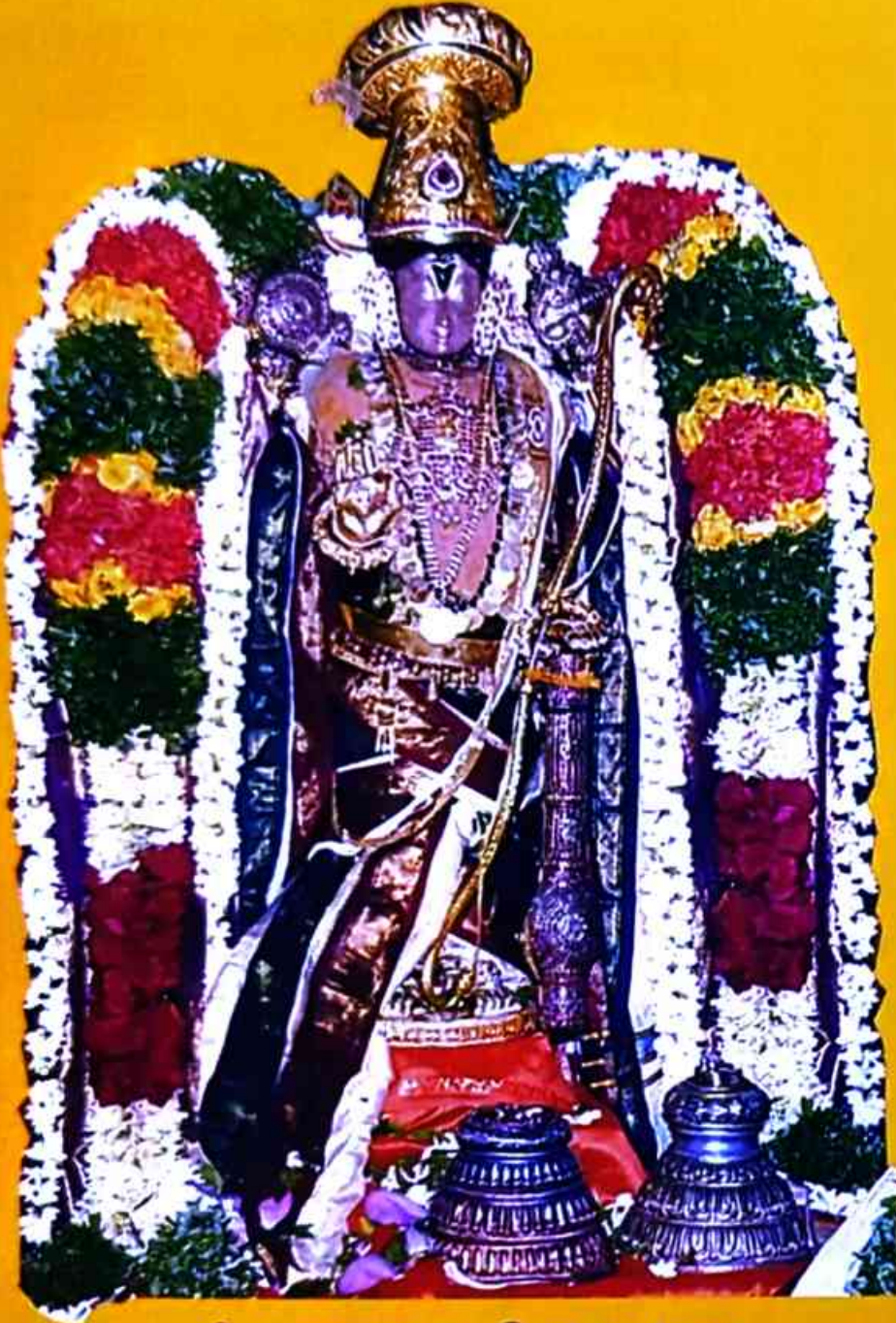
SRI UTTAMUR VIRARAGHAVACHARIAR CENTENARY TRUST, CHENNAI

2015

Rs.

125/-

ஸ்ரீ:

ஸ்ரீ ஆராவமுதன், திருக்குடந்தை

ஆரா அமுதே ! அடியேன் உடலம் நிற்பால் அன்பாயே
நீராய் அலைந்து கரைய உருக்குகின்ற நெடுமாலே !
சீரார் செந்நெல் கவரி வீசும் செழுநீர்த் திருக்குடந்தை
ஏரார் கோலம் திகழக் கிடந்தாய் ! கண்டேன் எம்மானே !

ஸ்ரீ:

உபயவேதாந்த கிரந்தமாலை

ஸ்ரீ திருக்குடந்தை தேசிகன் என ப்ரஸித்தரான

ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிகன்

அருளிச் செய்த

ச்ரர்த்த ப்ரயோகம்

மற்றும்

ப்ரயோக மாலையுடன்

(ஸம்ஸ்க்ருதத்தில்)

(ஸமிதாதானம் முதல் வர்ணாச்ரமங்களுக்கு
வேண்டிய அம்சங்கள் எல்லாம் அடங்கிய புத்தகம்)

UBHAYA VEDANTA GRANTHAMALAA
SRIMAD GOPALARYA MAHADESIKA'S

(Sri Tirukkudandai Desikan)

**SRAADDHA PRAYOGA &
PRAYOGA MALA**

(IN SANSKRIT)

(Samidaadhanam, Pancha Samskaram, Tarpana, Upakarma etc.,)

SRI UTTAMUR VIRARAGHAVACHARIAR CENTENARY TRUST,

CHENNAI

11-2-2015

Rs. 125/-

First Edition - 1974
Second Edition - 1997
Third Edition - 2015

Copies - 500

**Copyright : Sri. T. Srinivasaraghavan &
Sri. T.V. Rajagopal**

Copies can be had from

Sri Uttamur Viraraghavachariar Centenary Trust
Regd. Off: Old No.7, (New No.19), Nathamuni Street,
T. Nagar, Chennai - 600 017.
Ph: 2815 6053

D.T.P. Process by Srinath Sthalasayanam

West Mambalam, Chennai - 600 033

Ph: 2474 7343

श्री:

प्रयोगमाला विषयसूची

पुटम्

1. प्रमाणसंग्रहः	i - xvii
2. विशेषाराधनक्रमः	xviii - xxi
3. षोडशोपचाराः	1
4. पुण्याहवाचनक्रमः	2 - 7
5. समिदाधानम्	7 - 9
6. अग्निसन्धानप्रयोगः, औपासनहोमश्च	10-20
7. विधुराग्निसन्धानक्रमः	21-22
8. पञ्चसंस्कारप्रयोगः	23-41
9. स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः	42
10. शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः	42-46
11. ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः	46-56
12. वैश्वदेव, पञ्चमहायज्ञप्रयोगः	57-66
13. सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः	67-73
14. कूडमाण्डहोमविधिः	74-91

15. यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः	92
16. यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा	93-94
17. यज्ञोपवीतधारणक्रमः	95
18. आग्नेयस्थालीपाकः	96
19. दर्शपूर्णमासस्थालीपाकविधिः	97
20. दर्शपूर्णमासस्थालीपाकारंभकालः	98
21. आग्रयणस्थालीपाकः	98
22. घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः	99
23. श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः	100
24. पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा	101
25. तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा	102
26. श्रीगोपालदेशिकैरनुगृहीत श्राद्धप्रयोगः	103-160
27. दर्शादितर्पणक्रमः	161-167
28. बोधायनीय तर्पण प्रयोगः	168
29. ऋग्वेदिनां दर्शादितर्पणम्	170
30. सामवेदिनां दर्शादितर्पणम्	175
31. बोधायनीय समिदाधानम्	180

	पुटम्
32. बोधायनीय अग्निसन्धानम्	182
33. बोधायनीय श्राद्धप्रयोगः	191
34. बोधायनीय श्राद्धाङ्ग तिळतर्पण विधिः	249
35. यजुरुपाकर्म	252
36. गायत्रीजपः	257
37. ऋग्वेदीय उपाकर्म	258
38. ऋग्वेदीय समिदाधानक्रमः	262
39. सामवेदीयसमिदाधानम्	264
40. सामोपाकर्मा उत्सर्जन तर्पणम्	265
41. बोधायन समिदाधान विधिः	273
42. बोधायनीय उपाकर्म	274

श्रीः

श्रीमते लक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः
श्रीमते श्रीगोपालार्यमहादेशिकाय नमः

श्रीकृष्णदेशिकपदाम्बुजभृङ्गराजं
वेदान्तलक्ष्मणमुनीन्द्रकृपात्तबोधम् ।
त्रयन्तदेशिकयतीन्द्रशठारिमूर्तिं
गोपालदेशिकशिखामणिमाश्रयामः ॥

अद्भुतं यस्य विक्रान्तं वेदवीथीविशोधने ।
अपरं निगमान्तार्यं प्रपद्ये वीरराघवम् ॥

நிவேதனம்

அநேக க்ரந்த நிர்மாணங்கள் செய்தும் காலகேப உபதேசாதிகள் செய்து வைத்தும் ஆசார்ய லக்ஷணம் முழுதும் நிறைந்தவரான ஆசார்யர் ஸ்ரீமத் அபிநவதேசிகனின் ப்ரபாவம் லோகப்ரஸித்தமானது. அப்படி அந்த மஹான் அநுக்ரஹித்த பல க்ரந்தங்களில், அநுஷ்டானத்துக்கு உபயுக்தமான ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிக ஆஹ்நிகம் ஸர்வர்க்கும், விசேஷமாக வைதிக லோகத்துக்கும் பரம உபகாரமானது. ஆஹ்நிகத்துடன் பல வைதிக ஸம்ப்ரதாய ப்ரயோகங்கள், சாற்றுமறை க்ரமங்கள் அடங்கியதாக ஒரே புத்தகமாகப் ப்ரசுரிக்கப்பட்டு 1974ல் ஸ்வாமியால் வெளியிடப்பட்டது. இதன் த்விதீய முத்ரணம், ஸ்ரீகோபாலார்ய மஹாதேசிக ஆஹ்நிகம்,

சீராத் த் ப்ரயோகத்துடன், ப்ரயோகமாலா, சாற்றுமறை க்ரமம் என மூன்று பாகமாகப் பிரித்து தனித்தனியே ப்ரசுரிக்கப்பட்டது. இதில் ப்ரயோகமாலா க்ரந்தம் கையிருப்பில் இல்லாதபோது மூன்றாவது முறையாக ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிக ப்ராத் த் ப்ரயோகம் மற்றும் பல ப்ரயோகங்கள் அடங்கிய ப்ரயோகமாலா தற்போது ஆஸ்திகர்களின் விருப்பத்திற்கிணங்க, இந்த வருடம் ஸ்வாமியின் 119வது திருநக்ஷத்ரத்தில் ஜய ஸ்ரீ - தை மீ - ஸ்வாதியில் (11.2.2015) வெளியிடப்படுகிறது. எல்லாரும் வாங்கி பயன்படுத்துமாறு ப்ரார்த்திக்கப்படுகிறது.

ஸ்ரீமத் அபிநவதேசிகனின் க்ருபைக்கு பாத்ரரான ஸ்ரீ.உ.வே. புலிக்குன்றம் வங்கீபுரம் ஸ்தலசயனாசார்யர் ஸ்வாமி இரவு பகல் பார்க்காமல் தம்முடைய குமாரரான ஸ்ரீமான் ஸ்ரீநாத்தின் உதவியுடன் D.T.P செய்து தாமே முழுமையும் Proof பார்த்து சோதித்து நன்கு பரிஷ்கரித்து இந்த பதிப்பு உரிய காலத்தில் இன்று வெளிவர பலவிதங்களில் ப்ரதான காரணமாக இருந்தது இங்கு மிகவும் போற்றத்தக்கதாக உள்ளது. இந்தப் பதிப்பை முத்ரணம் செய்த **Good Printers** நிறுவனர் ஸ்ரீமான் K.S. நரஸிம்ஹன் அவர்களுக்கும், ஸ்ரீ உத்தமூர் ஸ்வாமி ட்ரஸ்ட் க்ருதஜ்ஞதையைத் தெரிவித்துக் கொள்கிறது.

இந்தப் பதிப்பு வெளியிடுவதற்கு முழு பொருளுதவி அளித்த சென்னை சாலிக்ராமத்தைச் சேர்ந்த ஸ்ரீமான் ப்ரஹ்லாத் - ஸ்ரீமதி காயத்ரீ தம்பதியினருக்கு ஸ்ரீ உத்தமூர் ஸ்வாமி ட்ரஸ்ட்டைச் சேர்ந்தவர்கள் தங்களுடைய க்ருதஜ்ஞதையைத் தெரிவித்துக் கொள்கிறார்கள்.

இத்தம்

பையம்பாடி வேங்கடவரதாசார்யன்

श्रीः

प्रमाणसंग्रहः

आ षोडशात् ब्राह्मणस्यापतिता गायत्री; द्वाविंशते राजन्यस्य,
द्व्यधिकाया वैश्यस्य ॥ (गौतमधर्मसूत्रम्)

आचमनम्

संहताङ्गुलहस्तेन ब्रह्मतीर्थं पिबेज्जलम् ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाऽऽचमनं भवेत् ॥ (विश्वामित्रः)
गोकर्णाकृतिहस्तेन माषमग्नं जलं पिबेत् ।
तन्यूनमधिकं पीतं सुरापानसमं विदुः ॥
अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् । (तालपत्रे)
शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ (शंखः)
निष्ठीवने प्रसुप्ते च परिधानेऽश्रुपातने ।
क्षुते पञ्चसु चाचामेत् श्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ (बाधूलः)

दिने निषिद्धेऽपि च दन्तकाष्ठाभावेऽप्यपां द्वादशकृत्व एव ।
गण्डूषणाच्छुद्धिमपामयेत स्त्रीणां भवेदैष्टकसैकताभिः ॥
विधवा ब्रह्मचारी च यतिश्च व्रतवांस्तथा ।
ताम्बूलमञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
दन्तकाष्ठं मैथुनञ्च यावज्जीवं न कारयेत् ॥ (सनत्कुमारः)

प्राणायामः

अनामिकाकनिष्ठे द्वे अङ्गुष्ठं च तृतीयकम् ।

त्रिभिर्नासापुटं बद्ध्वा प्राणायामस्य लक्षणम् ॥

(पाद्मसंहिता)

प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्री शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

(शाण्डिल्यः)

उपविश्यासनं वश्यं स्वस्तिकादि यथारुचि ।

व्याघ्रचर्मादिके शुद्धे ओमित्येकाक्षरं मनुम् ॥

बद्ध्वा प्राणाननः सम्यक् ऋजुकायः समाहितः ।

नासाग्रन्यस्तनयनः दन्तैर्दन्तान् असंस्पृशन् ॥

रसनां तालुनि न्यस्य श्लथबाहूभयान्वितः ।

आकुञ्चितशिराः किञ्चित् निबध्नन् योगमुद्रया ॥

हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् ॥

अत्रिः

सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ।

हस्तमुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृते क्षणः ॥

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरं कुम्भक रेचकैः ।

विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥

हृद्यविच्छिन्नमोकारं घंटानादं विसोर्णवत् ।

प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत् स्वरम् ॥

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।
 दशकृत्वः त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ॥
 त्वक्चर्म मांस रुधिर मेदो मज्जास्थिभिः कृताः ।
 तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
 प्राणायामैर्दहेत् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
 प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानैश्वरान् गुणान् ॥
 न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्न चेज्यया ।
 गतिं गन्तुं बुधाः शक्ता योगात् संप्राप्नुवन्ति याम् ॥
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
 त्रिषदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।
 तस्मात् स्नानं निषेवेत श्रीगुण्यारोग्यवर्धनम् ॥
 प्रातरुत्थाय यो विप्रो सन्ध्यास्नायी सदा भवेत् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
 उपस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यास्वनुदिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत् तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
 नित्यमामलकस्नानं पाणिनामपि मुक्तिदम् ।
 शिरस्स्नानं कटिस्नानं गलस्नानं तथैव च ।
 आजानुबाहुपर्यन्तं भवेत् स्नानं चतुर्विधम् ॥

(बृहद्योगियाज्ञ)

(हारीतस्मृतौ)

(विश्वामित्रः)

प्रयोगमालायां
मन्त्रस्नानादिकम्

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादिकान् सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

आपो हि ष्ठेति वै मन्त्रं, मृदालम्भश्च पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं, वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तत् दिव्यमुच्यते ।

वारुणं चावगाहस्तु, मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥

शान्तं (?) स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।

कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥

(बृहद्योगियाज्ञ)

तीर्थाभावेऽप्यशक्तौ वा स्नायात् तोयैः समाहृतैः ॥

(लघुव्याससंहिता)

भारद्वाजस्मृतौ - आग्नेयस्नानम् -

सर्वाङ्गं प्रणवेनैव मन्त्रेणोद्धूलयेत्ततः ।

स्त्रोतसोऽभिमुखं स्नायात् मार्जनश्चाघमर्षणम् ॥

अन्यत्रार्कमुखो, रात्रौ प्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपि वा ।

देवालयसमीपे तु तमेवाभिमुखश्चरेत् ॥

शौनकः - न वेगं धारयेत् ; तावदप्रयतः स्यात् ।

नोपरुद्धः क्रियाः कुर्यात् । (वेगमित्यस्य मूत्रपुरीषयोर्वेगमित्यर्थः ।)

प्रमाणसंग्रह

मलं वा यदि वा मूत्रं विप्रः स्नात्वोत्सृजेत् यदि ।

आजानु (आकटि) शोधयेत् ॥

(धर्मप्रवृत्तौ)

आर्द्रवाससस्तु विष्णून्ने प्राणायामत्रयं पुनः स्नानञ्च ॥

शीतोदकस्नानाशक्तश्चेत् - निषिद्धव्यतिरिक्तदिनेषु -

शीतास्वप्सु निषिच्योष्णाः मन्त्रसंभारसंभृताः ।

गेहे तु शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

शिरस्स्नानाशक्तश्चेत् अशिरस्कम् । तदशक्तौ -

नामेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ।

मार्जयेदार्द्रवस्त्रेण सर्वमङ्गम् । तदशक्तौ तु

मुखं करौ च कट्यन्तं पादौ च क्षालयेत् ।

तदशक्तौ - स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत् स आतुरः ।

तदशक्तौ- ब्राह्मणानां करैर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ।

सर्वतीर्थाकरात् श्रेष्ठं तोयं विप्रकराच्युतम् ।

वायव्यादीनि चान्यत्र द्रष्टव्यानि ।

(जाबालिः)

स्नात्वाऽवगाह्य विधिवत् स्नानवस्त्रमधस्त्यजेत् ।

तदेव विसृजेदूर्ध्वं कृपाद्युद्धृतवारिणा ॥

(व्याघ्रपादः)

नोत्तरीयमधः कुर्यात् नोपर्याधस्त्यमम्बरम् ।

नह्येदग्रे पुरः कच्छा द्वयं पार्श्वे च गूहनम् ।

कटिपार्श्वद्वये पृष्ठे सप्त कच्छाः प्रकीर्तिताः ॥

पुरः कच्छा पुरो धार्या पश्चात् कच्छा तु पृष्ठतः ।

द्वे कच्छे तु सदा धार्ये वर्णिभिर्यतिभिस्तथा ॥

प्रयोगमालायां
वैकुण्ठदीक्षितीये

नालिकेरफलेनैव चषकं पुण्ड्रधारणे ।
नालिकेरार्धभागेन कमठाकृतिना बुधः ॥
द्विनेत्रमेव कुर्वीत पात्रं वै पुण्ड्रधारणे ।
कृत्वा करण्डं बिल्वस्य फलं पकं मनोहरम् ॥
हारिद्रं पूरयेच्चूर्णं लक्ष्मीरूपमनुत्तमम् ।
यथा चर्म न दृश्येत तथोर्ध्वं पुण्ड्रमाचरेत् ॥
इषुपातस्थितैर्ग्राह्यं सुपाश्वं सुमनोहरम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रांस्तु धृत्वैवं तन्मध्ये धारयेच्छ्रियम् ॥
पुण्ड्राणामन्तरालेषु हरिद्रां धारयेच्छ्रियम् ।
श्रीचूर्णं सततं धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्यतः ॥
धात्रीपत्रसमं धार्यं श्रीचूर्णं ब्रह्मवादिनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियादीनां तिन्त्रिणीदलसंमितम् ॥
हारिद्रं कुङ्कुमं वापि चूर्णं विष्ण्वभिषेचितम् ।
समवित्रेण हस्तेन नोर्ध्वपुण्ड्राणि धारयेत् ॥
दामोदरं केशवञ्च न कदापि परित्यजेत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु धारयेत् दीपवत् द्विजः ॥
स्त्रीशूद्राणामेकपुण्ड्रं तथैवान्तरवर्तिनाम् ।
अर्धचन्द्राकृतिः स्त्रीणां धार्यं पुण्ड्रमधो भुवः ॥
तन्मध्ये दीपवद्धार्यं श्रीचूर्णं श्रीप्रदं शुभम् ।

(वसिष्ठसंहिता)

प्रमाणसंग्रह

यथा पतिव्रता साध्वी सर्वाभरणभूषिता ।
पद्माक्षतुलसीमालां श्रीपवित्रं यथाक्रमम् ॥
सन्धार्य नित्यकर्माणि विष्णोः प्रीत्यर्थमाचरेत् ।
अप्रतिष्ठितमालां वै बिभर्ति यदि मोहितः ।
व्यर्थं भवति तत् कार्यं नित्यनैमित्तिकादिकम् ।

पवित्रकरणेनैव मन्त्राचमनमाचरेत् ।
यान्युक्तानि पवित्राणि कुशदर्भात्मकानि वै ॥
हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दार्भं ताम्रं राजतं वा सौवर्णमथवा द्विजः ॥
धारयेत् दक्षिणे हस्ते पवित्रश्चोत्तरोत्तरम् ।
चतुरंगुलमग्रं तु प्राग्भागे द्व्यंगुलं भवेत् ॥
वल्यं द्व्यंगुलं प्रोक्तं पवित्रस्य तु लक्षणम् ।

(तालपत्रे)

‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत’

‘दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति कथ्यते ।
मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नः परस्य च ॥’
सम्यक्कृध्यायत्यस्यामिति सन्ध्या । सन्दधातीति सन्ध्या ।

(बृहत्पराशरः)

प्रयोगमालायां

अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

साऽत्र सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

संधातृत्वेन सर्वेषां देवः सन्ध्येति कीर्तितः ॥

(दक्षः)

‘अर्धास्तमयात्सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् ।

तेजः परिहानिः उषा भानोरर्धोदयं यावत् ।

अर्धोदितसूर्यः प्रकृष्टतेजो नक्षत्रवर्जितः ॥’

(वाराहे)

‘ब्राह्मणः सर्वयत्नेन सायं प्रातः समाहितः ।

सन्ध्यामात्रपरो भूयात् तावन्मात्रात् तरिष्यति ॥

(लौगाक्षि)

‘प्रातस्सन्ध्यां सनक्षत्रां मध्याह्ने मध्यभास्कaram् ।

ससूर्या पश्चिमां सन्ध्यां तिस्रः सन्ध्या उपासते ॥’

(देवीभागवतं)

‘प्रातः सन्धां सनक्षत्रां उपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कaram् ॥’

(बृहत्पराशर)

अनुक्तकाले कृतकर्म निष्फलं

अकालवृष्टिः पतिता यथा भुवि ।

उत्तानि बीजानि विनिष्फलानि

करोत्यकालः कृतकर्मनिष्फलः ॥

उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका

अधमा सूर्यसहिता प्रातस्सन्ध्या त्रिधा मता ॥

उत्तमा पूर्वसूर्या च मध्यमा मध्यसूर्यका ।

अधमा पश्चिमादित्या मध्यसन्ध्या त्रिधा मता ॥

उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्तभास्करा ।

अधमा तारकोपेता सायं सन्ध्या त्रिधा मता ॥

(विश्वामित्र)

प्रमाणसंग्रह

तावत् प्रातर्जपंस्तिष्ठेत् यावदर्धोदयं रवेः ।

आसनस्थो जपन्मौनी प्रत्यगातारकोदयम् ॥

सादित्यां मध्यमां सन्ध्यां जपेदादित्यसम्मुखः ।

मृतके सूतके वाऽपि सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ॥ ’ (वाधूलः)

प्रबलं वैदिकं कर्म सर्वेष्वपि च कर्मसु ।

तत्कृत्वैव पुरा पश्चात् पित्रोः कुर्याच्छवक्रियाम् ॥ (कण्वः)

शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि नित्यं कर्म न सन्त्यजेत् ।

तत्रापि कालनियमादर्घ्यदानं विशिष्यते ॥ (विश्वामित्रकल्पे)

अनूदकी सन्ध्या

अनूदकी तु सा सन्ध्या लेपस्नेहविवर्जिता ।

सन्धिनी सर्वभूतानां शोचिनी भवनाशिनी ॥

बद्धमेतं सुषुम्नाभ्यां दीर्घघंटानिनादवत् ।

ईश्वरं मनसा ध्यायेत् एषा सन्ध्या अनूदकी ॥

देशक्षोभे महापत्तौ मार्जनार्घ्याद्यसंभवात् ।

सन्ध्यगतं सहस्रंशुं मन्त्रैः कुर्यादुपासितम् ॥

जलाभावेनार्घ्यमात्रं रजसैतद्विधीयते । (याज्ञवल्क्यस्मृतिः)

नोपतिष्ठति यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शुद्रवत् बहिष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥

‘ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिर्मुखास्सन्ध्यायां गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति,
ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहाऽरुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।’ (यजुर्वेदे)

प्रयोगमालायां

तर्पणे - द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयित्वोदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

(तालपत्रे)

स्थ्यां गते तु देवेशे आस्थानश्चाधिरोहति ।

यस्मिन् काले विशालाक्षि यस्य यत् कर्म चोदितम् ।

तत्काले कर्म तत् त्यक्त्वा मामुपास्ते नरो यदि ।

न दोषस्तत्र देवेशि भवत्यत्र न संशयः ।

सन्ध्योपास्ति प्रकुर्वन्ति नरा विष्णुपराङ्मुखाः ॥

तदा तात्कालिकं नित्यं तत्कालात् प्राक् समाचरेत् ।

(वाराहे)

कालातिक्रमदोषस्तु तत्र न स्यात् कदाचन ।

देवाग्निद्विजविद्यानां कार्येषु यदि संस्थितः ।

संध्याहानौ न दोषोऽस्ति यतस्तत्कर्मसाधना ॥

(पारमेश्वरे)

पुराणादिश्रवणे श्रावणे मुख्यकालातिक्रमे दोषो नास्तीति ।

सूतके मृतके वाऽपि सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज ॥

सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रक्रमम् ।

(वैशाखमाहात्म्ये)

जपभोजनहोमांस्तु देवस्याभिमुखश्चरेत् ।

वरेण्यं विरलं जप्यं जपकाले विशेषतः ॥

पारायणे तु युक्तं स्यात् अन्यथा विफलं भवेत् ।

वरेण्यं जपे प्रोक्तं वरेण्यं वेदपाठके ॥

विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

प्रमाणसंग्रह

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान् नैव प्रकाशयेत् ॥
यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।
हरन्ति प्रसभं यस्मात् तस्मात् गुप्तं समाचरेत् ॥
उपांशुस्तु चलज्जिह्वादशनच्छद ईरितः ।
अधरोष्ठविभागो वा विश्वसोपांशुलक्षणः ॥

(शाण्डिल्यः)

निर्विकारेण वक्त्रेण मनसा मानसः स्मृतः ।
असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
जपस्य गणनां प्राहुः पद्माक्षैर्भक्तिवर्धनम् ।

(अत्रिस्मृतिः)

जपेत्तु तुलसीकाष्ठैः फलमक्षयमश्नुते ॥
वानप्रस्थयतीनां तु सहस्रान्यूनमुच्यते ।
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायश्चाधोमुखौ करौ ।
मध्ये स्तब्धकराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।

(लोगाक्षिः)

जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो वा समागतः ।
संभाषणादि पूजान्तं तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुज्ञाप्य ततः कुर्यात् जपकर्म समाहितः ।
सर्वस्य प्रभवो यस्मात् विष्णुपादाब्जसंश्रयाः ॥
वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेद् भुवि ।
तयोर्मध्यगतो विष्णुः प्रणाममधिगच्छति ॥
त्रिपदाजपसाद्रूप्यं तुर्या जप्या दशांशकम् ।

(विष्णुस्मृतिः)

प्रयोगमालायां

तुर्यपादं विना जप्यं कुरुते निष्फलं भवेत् ।

‘तुरीयपादस्य विमलक्रपिः, तुरीयच्छन्दः, परमात्मा देवता ।

मोक्षार्थे विनियोगः ॥’

(बृहदारण्यकादिस्था तुरीयगायत्री ।)

उपलभ्य च सावित्री नोपतिष्ठेत यः पराम् ।

काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः ॥

काललोपो न कर्तव्यस्ततः कालं प्रतीक्षयेत् ।

काले फलन्त्योषधयः काले पुष्प्यन्ति पादपाः ।

वर्षन्ति तोयदाः काले तस्मात् कालं न लङ्घयेत् ॥

किं किं न सविता सूते काले सम्यगुपासितः ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं वसूनि च पशूनि च ।

मित्रपुत्रकलत्राणि क्षेत्राणि विविधानि च ।

भोगान् अष्टविधांश्चापि स्वर्गं चाप्यपवर्गकम् ॥

दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु गायत्री प्रणवान्विता ।

न गायत्र्यधिकं किञ्चित् त्रयीषु परिगण्यते ॥

गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः ।

गातारं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन गीयते ॥

वाच्यवाचकसंबन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः ।

वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा ॥

प्रभोवेनैव गायत्र्याः क्षत्रियः कौशिको वशी ।

राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमीयिवान् ।

सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यद्भुवनसर्जने ।

किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता ॥

द्वादश्यां पञ्चदश्यां च संक्रान्तौ श्राद्धवासरे ।
वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षाले नियोजयेत् ॥

(स्मृतिकौस्तुभे)

प्रदक्षिणप्रणामांस्तु युग्मानेव समाचरेत् ।
श्रद्धया परया युक्तः सदा द्वादश संध्ययोः ।
दण्डप्रणामान् कुर्वीत देवतागुरुसन्निधौ ॥

(शान्डिल्यः)

अष्टाङ्गमथ वै कुर्यात् प्रणामं सप्रदक्षिणम् ।
भूयो भूयोऽनवच्छिन्नं भक्तिश्रद्धापुरस्सरम् ॥

(सात्वते)

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे सेवार्चनजपांश्चरेत् ।
रथ्यां गते तु देवेशे आस्थानञ्चाऽऽस्थिते सति ।
न कार्यं मूलबेरस्य दर्शनं कमलोद्भव ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकश्चापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनञ्चैवाप्यब्दपुण्यविनाशनम् ॥
संपूर्णप्रसवा नारी पयः पूर्णं घटं यथा ।
उद्वहन्ती शनैर्यायात् तद्वत् कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥

(वैखानसे)

प्रदक्षिणे प्रणामे च प्रदाने च विशेषतः ।
प्रभाते च प्रवासे च स्वमन्त्रं बहुशः स्मरेत् ॥
वैष्णवोऽवैष्णवो वाऽपि राजानो गुरवस्तथा ।
नोपचर्या हरेः स्थाने सन्निधौ तु विशेषतः ॥
एकान्तिनो महाभागान् विष्णुमेव समाश्रितान् ।
तानेव प्रणमेत् प्राज्ञः विष्णुक्षेत्रे विनेतरान् ॥
समित्पुष्पकुशाग्र्यम्बुमृदीपाक्षतपाणयः ।

(श्रीपौष्करे)

प्रयोगमालायां

जपं होमश्च कुर्वाणा नाभिवाद्याः कथञ्चन ।

शङ्खचक्रविहीना ये देवतान्तरपूजकाः ।

द्वादशीविमुखाश्चैव शैवाश्चावैष्णवाः स्मृताः ।

‘होमे सर्पिर्मधुक्षीरधारा स्याच्चतुरङ्गुला ।

ग्रासार्धमानमन्नस्य प्रसृतिः पायसस्य च ॥’

(आपस्तम्बः)

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येत् अग्निना विना ॥

विद्यामुखेन यो राजन् ब्राह्मणो वर्ततेऽनिशम् ।

स स्नातः सर्वतीर्थेषु तप्तं तेनाखिलं तपः ॥

(निर्णयसिंधौ गार्ग्यः)

वामंगस्पन्दने चैव तथा दुःस्वप्नदर्शने ।

वासुदेवं जपेन्मन्त्रं पञ्चविंशतिसंख्यया ॥

अस्त्रमन्त्रेण पुष्पाणि गृह्णीयात् प्रागुदङ्मुखः ।

केशान् नीवीमधः कायं न स्पृशेत् धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करौ ॥

तुलसीमाहरेत् विद्वान् द्वादशाक्षरविद्यया ।

भगवद्भक्तिहीनैस्तु वर्धितं तुलसीदलम् ।

तदुद्भवेन पुष्पेण नार्चयेदच्युतं हरिम् ॥

(जयारख्ये)

निषिद्धदिवसे चापि अमायामपि भार्गवि ।

तुलस्याहरणं शस्तं ममार्चायां कुरूद्बह ॥

नियमेनार्चनायां तु तुलसी नित्यमाहरेत् ।

तिथिदोषो वारदोषो ऋक्षदोषो न विद्यते ॥

(भारते)

प्रमाणसंग्रह

न च क्रियान्तरङ्गाणामायस्येदत्यसंभवे ।
हानिं निवेद्य देवाय मनसैव समर्चयेत् ॥
हरेः प्रियतमं ज्ञानं सन्तो ज्ञानधरा ह्यतः ।
तथैव चापचारणां काष्ठा ज्ञानविपर्ययः ॥
अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सूर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥
ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तथैव च ।
सत्यमष्टविधं पुष्पं विष्णोः प्रीतिकरं भवेत् ॥
नाशौचं कीर्तनं तस्य स्मरणे वाऽपि विद्यते ।
अशुचिश्चाप्यनाचारः सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

(भरद्वाजः)

तथा दीपावलीस्नानं भागीरथ्यवगाहनम् ।
पुनस्स्नानं न कर्तव्यं पित्र्यग्रहणवर्जितम् ॥
आराधनार्थं नद्यादौ विशुद्धे वस्त्रगालितम् ।
कुम्भे जलं समादाय वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य तन्मुखम् ॥
मूर्ध्नि संस्थाप्य तत्कुम्भं सोपानत्को गृहं व्रजेत् ।
उपानहौ बहिः स्थाप्य कुम्भं देवगृहे न्यसेत् ॥
वादित्राणामभावेऽपि पूजाकाले तु सर्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥

(स्मृतिसंग्रहे)

प्रयोगमालायां

सुसिद्धयोगतत्त्वानामधिकारः परमात्मनि ।

व्यामिश्रयागमुक्तानां मध्यानां व्यूहभावे ।

वैभवीयादि भेदेषु विवेकविधुरात्मनाम् ॥

(लक्ष्मीतन्त्रे)

भक्तानां सर्वविषयव्यावृत्तदृढचेतसाम् ।

सर्वेषामादिमूर्तिस्तु मङ्गलं वेदवेदिनाम् ।

अशास्त्रज्ञस्य भक्तस्य समृद्धस्य कुटुम्बिनः ।

युक्तं वैषयिकस्यापि प्रादुर्भाविषु पूजनम् ॥

(शाण्डिल्यः)

सालग्रामे त्वेकस्मिन् अनेकस्मिन् वा तद्गर्भे तदुपरि वा ।

विग्रहविशिष्टं पञ्चोपनिषदैर्ध्यात्वा प्रार्थनादिकं कुर्यात् ॥

(पञ्चकालपद्धतौ)

द्वातिंशदुपचाराः (३२)

आवाहनाऽऽसने चार्घ्यं पाद्यमाचमनं तथा ।

पादुके दन्तकाष्ठञ्च तैलमुद्धर्तनं तथा ॥

शिरस्यामलकं तोयं कङ्कतप्लोतमेव च ।

वस्त्रं यज्ञोपवीतञ्च भूषणं गन्धपुष्पकम् ॥

आदर्शधूपदीपञ्च मात्रादानं तथैव च ।

मधुपर्कार्हणं चैव प्रापणं तर्पणं तथा ।

गन्धकर्पूरताम्बूलं प्रादक्षिण्यं नतिः स्तुतिः ॥

षोडशोपचारक्रमः (१६)

आह्वानश्चासनार्घ्यं पदसलिलमथाऽऽचामपुंसूक्तक्रग्भिः
स्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ क्रमेण ।
मध्वादिः पर्क आदावुपरि च सलिलं पायसाद्यन्नजातं
पानीयाचामपूगं परिगतिनमनोद्वासने विष्णुपूजा ॥

आसनेषु च सर्वेषु पाद्यमाचमनीयकम् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
भोज्यमन्त्रासने त्यक्त्वा कर्तव्यं पादविष्टरम् ।

षोडशोपचाराशक्तौ - (१२)

आसनं पाद्यमाचामं स्नानं वस्त्रं सुगन्धकम् ।
धूपदीपार्घ्यहविषा पानीयञ्च प्रणामकम् ॥

तत्राप्यशक्तौ (८)

आसनं पाद्यमाचामं धूपदीपार्घ्यमेव च ।
हविः पानीयमित्यष्टौ यद्वा पुष्पनमस्क्रिये ॥

प्रयोगमालायां
विशेषाराधनक्रमः

(१) नृसिंहजयन्त्याम् - सायं प्रदोषारम्भे स्नात्वा, सोर्ध्वपुण्ड्रः कृतञ्च ... श्रीनृसिंहजयन्तीपुण्यकालकर्तव्य लक्ष्मीनृसिंहाराधनाख्येन कर्मणा भगवन्तं वासुदेवमर्चयिष्यामि, भगवतो बलेन ... भगवानेव ... इत्यनुसंधाय; बाह्ययागे - 'नृहरेर्लोकनाथस्य जयन्ती समुपागता । संभृताश्चैव संभाराः कल्पितान्यासनानि च' इति निवेद्य आराधयेत् ।

(२) श्रीरामनवम्याम् - मध्याह्ने कर्कटकलग्ने श्रीरामनवमीपुण्यकालकर्तव्येत्येवं विशेषः । 'लोकनाथस्य रामस्य नवमी समुपागता' इति च ।

अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं देवस्य दापयेत् । 'दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च । राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च । परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ' इति अर्घ्यं दद्यात् ।

(३) श्रीजयन्त्याम् - स्नात्वा अर्धरात्रात् प्राक् आराधयेत् । श्रीकृष्णजयन्ती पुण्यकालकर्तव्य इति विशेषः । 'लोकनाथस्य कृष्णस्य जयन्ती समुपागता' इति च ।

'श्री कृष्णजयन्त्युत्सवार्थमर्घ्यदानं करिष्य' इति सङ्कल्प्य, कृष्णं चन्द्रश्चाऽऽवाह्य, नालिकेरोदकेनार्घ्यपात्रं शंखं वा संपूर्य, शोषणादिभिर्विशोध्य गन्धपुष्पादि निक्षिप्य, जानुभ्यामवनिं स्पृष्ट्वा कृष्णायाऽर्घ्यं समर्पयेत् ॥ चन्द्रायार्घ्यदानम्, 'क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः शशिन्' इति मन्त्रेण कृत्वा 'ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते । नमस्ते रोहिणीकान्त सुधाकुम्भ नमोऽस्तु ते' इति चन्द्रमुपस्थाय, शुद्धोदकं शङ्खादौ गृहीत्वा, 'जातः कंसवधार्थाय भूभारोद्धरणाय च । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे' इत्यर्घ्यं दद्यात् ।

(४) ग्रहणकाले - राहु (केतु) ग्रस्त सूर्यो (सोमो) परागपुण्यकालकर्तव्य भगवदाराधनारख्येन इति, 'सूर्यो (सोमो) पराग कालोऽयं भगवन् समुपागतः' इति च विशेषः ।

(५) कृत्तिकादीपोत्सवः - वृश्चिकमासे कृत्तिकादीपदिने चतसृषु दिक्षु मध्ये च दीपान् प्रज्वालय, सायं सन्ध्यामुपास्य, कृत्तिकादीपोत्सवकालिक भगवदाराधनारख्येन कर्मणा इत्यादि अनुसंधाय, अर्घ्यपाद्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपार्चनादि कृत्वा, लाजादिभक्ष्यनिवेदनपूर्वकं घृताक्तव्रीहिवन्धं प्रज्वालय, तदीपनीराजन कर्पूरनीराजनादिना सपरिवारो भगवन्तमाराधयेत् ।

पादुकाराधनम्

आचार्यजन्मनक्षत्रे, द्वादश्याम्, अन्यदा वा पादुके अभिषिच्य, पीठे स्थापयित्वा, आचम्य, प्राणानायम्य '... महादेशिकपादुकाराधनं करिष्ये', इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, अर्घ्यपाद्याचमनीयगन्धपुष्पार्चनपाद्याचमनफलादि स्वाभिमत नैवेद्याद्यर्पण नमस्कारान् कृत्वा, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ।

गन्धपुष्पनैवेद्यादिकं सर्वं भगवदाद्यर्थसमर्पितादन्यदेव स्यात् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ।
 पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा ॥
 कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भी च मार्जनी ।
 एतेषां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

कुरुते ब्रह्मयज्ञं च श्राद्धात्पूर्वं मृतेऽहनि ।
 निराशाः पितरस्तस्य श्राद्धान्नं न लभन्ति ते ॥
 तर्पणं कुरुते पित्रोः श्राद्धात्पूर्वं मृतेऽहनि ।
 निराशाः पितरस्तस्य स च गच्छेदधोगतिम् ॥
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा यो मृताहमतिक्रमेत् ।
 स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंश्लवम् ॥
 अतिक्रामे मृताहस्य दोषः स्यात् सूतकं विना ।
 न कुर्याच्छ्राद्धमाशौचे प्रवदन्ति महर्षयः ॥

पीत्वा च विष्णुपादाब्जसलिलं भुक्त्यनन्तरम् ।
 दोषैराहारजैर्मुक्तो विमलज्ञानवान् भवेत् ॥
 भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् ।
 भक्षयेत् सर्वपापघ्नं चान्द्रायणशताधिकम् ॥
 कर्णमूले तु तुलसीं यस्तु धारयते द्विजः ।
 अहोरात्रकृतं पापं तस्य नश्यति तत्क्षणात् ॥
 दशकृत्वः पिबेच्चापः सावित्र्याः श्राद्धभुक् द्विजः ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धयते तदनन्तरम् ॥

प्रमाणसंग्रह

श्राद्धे प्रदोषे दर्शे च गायत्री दशसंख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये त्रयोदश्यां तु मानसम् ॥
प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु विलुप्ते भोजने जपेत् ।
स्वाध्यायात् योगमास्थाय निद्रां काले समुत्सृजेत् ॥ (स्मृतिरत्नमहोदधौ)

आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः ।
छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥
आचारहीनस्य ब्राह्मणस्य वेदाः षडङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः ।
कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥
आचारात् फलते धर्ममाचारात् फलते धनम् ।
आचाराच्छ्रूयमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ।
स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

श्रीरस्तु - शुभमस्तु

प्रयोगमालायां षोडशोपचाराः

मूलमन्त्रेण कर्तव्या उपचारास्तु षोडश ।
आवाह्याऽऽसनमानीय दद्यादर्घ्यादिकत्रिकम् ॥ १ ॥
स्नानवस्त्रोपवीतानि गन्धं पुष्पञ्च धूपकम् ।
दीपमभ्यर्चनं सर्व नैवेद्यं नमनं तथा ॥ २ ॥
उद्भासनञ्च कलयेदेवं पूजनसंग्रहः ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥ ३ ॥

आराधनसंग्रहः

आचम्य द्वारपालप्रणमनभगवद्वन्दनोद्धोधचर्याः
संकल्पो भूतशुद्धिर्हृदि मननमयं पूजनञ्चाथ वाह्ये ।
प्रादक्षिण्येऽर्घ्यपाद्याचमनबहुविधस्नानशुद्धोदकानां
कृप्तिः स्यात् कुम्भतीर्थात् शुचिपरिमलितात्, अर्घ्यतः प्रोक्षणञ्च ॥ १ ॥

आह्वानञ्चाऽऽसनार्घ्ये पदसलिलमथाचामपुंसूक्तयुक्त -
स्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ च वाद्यम् ।
वेदाद्यारम्भ-पुष्पार्चन-नति-मधुपर्कान्ननैवेद्य-पेयाऽऽ-
चामास्ताम्बूलमुख्यं परिगति नमनोद्धसनानि क्रमात् स्युः ॥ २ ॥

घण्टानादनकालः

उद्घाटने कवाटस्य प्रारम्भे पूजनस्य च ।
आवाहनेऽर्घ्ये स्नपने धूपे दीपे च वाद्यके ।
नीराजने च नैवेद्ये होमे चोद्भासनादिषु ।
व्यापृते दक्षिणे हस्ते घण्टां वामेन नादयेत् ॥

नैमित्तिकाराधने विशेषाः पुटान्तरे (पु. xviii, xix) द्रष्टव्याः ॥

पुण्याहवाचनक्रमः

पादौ प्रक्षाळ्य, आचम्य, पवित्रपाणिः शुद्धभूमौ कदळ्यादिदले प्रस्थद्वयमितं तण्डुलं निक्षिप्य, कुम्भं निधाय, प्रणवव्याहृतिभिरद्भिः पूरयित्वा, कूर्चं आम्रपल्लवादिभिरलंकृत्य, प्राणानायम्य, श्रीगोविन्देत्यादि अस्यां शुभतिथौ श्रीभगवदाज्ञया भगवत् (श्रीमन्नारायण) प्रीत्यर्थं आत्मशुद्ध्यर्थं, शरीरशुद्ध्यर्थं, कूपशुद्ध्यर्थं, भाण्डशुद्ध्यर्थं, सर्वोपकरणशुद्ध्यर्थं शुद्धिपुण्याहं वाचयिष्ये इति संकल्प्य 'पुण्याहे चतुरो ब्राह्मणान् तोषयिष्ये' इति साक्षततीर्थं भूमौ निस्त्राव्य, दक्षिणकरतलेन कुम्भं समालभ्य, प्राङ्मुखान् वा ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् ।

प्रार्थना

स्वामिनः! मनस्साधीयताम् ।
प्रसीदन्तु भवन्तः ।
ओं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्याहं वाचयिष्ये ।
पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु ।
स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ।
ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु ।

प्रतिवचनम्

समाहितमनसस्मः ॥
प्रसन्नास्मः ॥
वाच्यताम् ॥
पुण्याहमस्तु ॥
स्वस्त्यस्तु ॥
ऋध्यताम् ॥ - इति

(अथ प्रतिप्रार्थनं सर्वे सह 'अस्तु' इति प्रतिब्रूयुः । प्रतिप्रतिवचनावसानं सकूर्चपल्लवैः कुम्भतोयात् किञ्चित् किञ्चित् एकस्मिन् पात्रे निनयेत् ।
ओंकारपूर्वकाणि प्रार्थनाप्रत्युत्तराण्येवम् ॥)

प्रार्थना

प्रतिवचनम्

आं ऋद्धिः ।	अस्तु ॥
ओं समृद्धिः ।	अस्तु ॥
पुण्याहसमृद्धिरस्तु ।	अस्तु ॥
शिवं कर्मास्तु ।	अस्तु ॥
प्रजापतिः प्रीयताम् ।	अस्तु; प्रीयतां भगवान् प्रजापतिः ॥
शान्तिरस्तु ।	अस्तु ॥
पुष्टिरस्तु ।	अस्तु ॥
तुष्टिरस्तु ।	अस्तु ॥
वृद्धिरस्तु ।	अस्तु ॥
अविघ्नमस्तु ।	अस्तु ॥
आयुष्यमस्तु ।	अस्तु ॥
आरोग्यमस्तु ।	अस्तु ॥
‘अरिष्टनिरसनमस्तु’	इति ऐशान्यां बहिर्देशे निनयेत् ।
‘यत् पापं तत् प्रतिहतमस्तु’	इति आग्नेय्यां निनयेत् ।
पुनः पात्रे - सर्वशोभनमस्तु	अस्तु ॥
सर्वास्संपदस्सन्तु	सन्तु ॥

निनीतं “ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः” इति कुम्भतोये निस्त्राय -

पुण्याहवाचनम्

इ॒मं मे॑ वरु॒ण श्रु॒धी ह॒वम॒द्या च॑ मृ॒डय॑ । त्वा॒मव॒स्युरा च॑के ॥ तत्त्वा॑ या॒मि ब्र॒ह्म॒णा
व॒न्द॒मा॒नस्त॒दाशा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भिः॑ । अ॒हे॒डमा॒नो वरु॒णेह॒ वो॒द्ध॒च्यु॒रु॒शं॒स मा॒ न
आयुः॑ प्र॒मोषीः॑ ॥

इति कुम्भे वरुणमावाह्य, आसनादि सर्वोपचारैः संपूज्य, चतुसृषु दिक्षु
आसनेषु निषण्णैश्चतुर्भिर्ब्राह्मणैः दर्भहस्तैः कुंभमन्वारभ्य वाचयेत् -

द॒धि॒क्राव॑ष्णो॒ अ॒कारि॑ष॒ञ्चि॒ष्णो॒रश्व॑स्य वा॒जिनः॑ । सु॒रभि॑ नो॒ मुखा॑ क॒र॒त्र ण॑
आयूँ॑षि तारिषत् ॥

आपो॒ हि॒ ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन । म॒हे र॑णाय॒ चख॑से ॥ यो व॑दि॒शिव॑त॒मो
र॒सस्त॑स्य॒ भाज॑यते॒ह नः॑ । उ॒शती॑रि॒व मा॒तरः॑ ॥ तस्मा॒ अर॑ङ्ग॒माम॑ वो॒ यस्य॒ खया॑य॒
जिन्व॑थ । आपो॑ ज॒नय॑था च नः ॥

हि॒र॒ण्यव॑र्षा॒श्चु॒चयः॑ पा॒वका॑ यासु॒ जा॒तः क॒श्यपो॑ या॒स्विन्द्रः॑ । अ॒ग्निं या॑ ग॒र्भं
द॒धिरे॑ वि॒रूपा॑स्तान् आ॒प॒श्च॒स्यो॒ना भ॑वन्तु ॥ यासा॒ं रा॒जा वरु॑णो॒ याति॑ म॒ध्ये
स॒त्यानु॑ते अ॒व॒प॒श्य॒ञ्जनाना॑म् । म॒धु॒श्चु॒तश्चु॒चयो॑ याः पा॒वका॑स्तान् आ॒प॒श्च॒स्यो॒ना
भ॑वन्तु ॥ यासां॑ दे॒वा दि॒वि कृ॑ण्वन्ति॒ भ॒क्षं या॑ अ॒न्तरि॑क्षे बहुधा भवन्ति ॥ याः
पृ॒थि॒वीं प॑र्य॒सो॒न्दन्ति॑ शु॒क्रास्तान् आ॒प॒श्च॒स्यो॒ना भ॑वन्तु ॥ शि॒वेन॑ मा॒ चक्षु॑षा
प॒श्य॒ताप॑श्चि॒वया॑ त॒नुवो॑षं सृ॒जत॑ त्व॒र्चं मे॑ । सर्वा॑ अ॒ग्नीं र॑प्सु॒षदो॑ हुवे वो॒ मयि॑
व॒र्चो ब॒ल॒मो॒जो नि॑ ध॒त्त ॥

प्रयोगमालायां

पवमानस्सुवर्जनः । पवित्रेण विचरुषणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥
 पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवो धिया । पुनन्तु विश्वं आयवः ॥ जातवेदः
 पवित्रवत् । पवित्रेण पुनाहि मा । शुक्लेण देव दीद्यत् । अग्रे क्रत्वा
 क्रतूँरनु ॥ यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्रे विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीमहे ॥
 उभाभ्यां देव सवितः । पवित्रेण सवेन च । इदं ब्रह्म पुनीमहे ॥ वैश्वदेवी पुनती
 देव्यागात् । यस्यै बह्वीस्तनुवो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तस्सधमाद्येषु । वयँस्याम
 पतयो रयीषाम् ॥ वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्रापेनेषिरो मयो भूः ।
 द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । क्रतावरी यज्ञिये मा पुनीताम् ॥ बृहद्भिः
 सवितस्तृभिः । वरुषिष्ठैर्देवमन्मभिः । अग्रे दक्षैः पुनाहि मा ॥ येन देवा
 अपुनत । येनापो दिव्यं कशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा । इदं ब्रह्म पुनीमहे ॥
 यः पावमानीरुद्धयेति । ऋषिभिस्संभृतँ रसम् । सर्वँ स पूतमश्नाति । स्वदितं
 मातरिश्चना ॥ पावमानीर्यो अध्येति । ऋषिभिस्संभृतँ रसम् । तस्मै सरस्वती
 दुहे । क्षीरँ सर्पिर्मधूदकम् ॥ पावमानीस्स्वस्त्ययनीः । सुदुघा हि पयस्वतीः ।
 ऋषिभिस्संभृतो रसः । ब्राह्मणेष्वमृतँ हितम् ॥ पावमानीर्दिशन्तु नः । इमंलोकमथो
 अमुम् । कामान्त्समर्धयन्तु नः । देवीर्देवैः समाभृताः ॥ पावमानीःस्वस्त्ययनीः ।
 सुदुघा हि घृतश्रुतः । ऋषिभिस्संभृतो रसः । ब्राह्मणेष्वमृतँ हितम् ॥ येन देवाः
 पवित्रेण । आत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ प्राजापत्यं
 पवित्रम् । शतोद्यामँ हिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविदो वयम् । पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥
 इन्द्रस्सुनीती सह मा पुनातु । सोमस्स्वस्त्या वरुणस्समीच्या । यमो राजा प्रमृषाभिः
 पुनातु मा । जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥

पुण्याहवाचनम्

ओं भूर्भुवस्सुवः ॥ तच्छंख्यो रावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये ।
दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिमर्निषेभ्यः । ऊर्ध्वञ्जिगातु भेषजम् । शन्नो अस्तु
द्विपदे । शञ्चतुष्पदे ॥ ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥

‘अस्मात् कुम्भात् वरुणं यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि’ इति वरुणं यथास्थानं
प्रतिष्ठापयेत् ॥ अत्र ब्राह्मणाः यजमानं सपरिवारं सर्वोपकरणञ्च प्रोक्षयेयुः ॥
*प्रोक्षणमन्त्रभेदाः इमे निर्दिष्टाः द्रष्टव्याः । “ओं भूर्भुवस्सुवः” इति सर्वसाधारणः
प्रोक्षणमन्त्रः प्रसिद्ध एव ॥

* गृहप्रोक्षणमन्त्राः

वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो
जुषस्व शन्न एधि द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥ वास्तोष्पते शग्मयां सꣳसदा ते सक्षीमहि
रुण्वयां गातुमत्यां । आवः क्षेम उत योगे वरन्नो यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥
शिवꣳशिवम् ॥

* पुरुषादिप्रोक्षणमन्त्राः

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
अश्विनोर्भैषज्येन । तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि ॥ देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै भैषज्येन ।
वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् ।

प्रयोगमालायां

पूष्णो हस्ताभ्याम् । इन्द्रस्येन्द्रियेण । श्रियै यज्ञसे बलायाभिषिञ्चामि ॥ देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्रेस्त्वा
साम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्त्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामि बृहस्पतेस्त्वा
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥

देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पान्तु न वा एतेन पूतो न
मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमतः प्राचीनं प्रोक्षति यत्सञ्चितमाज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन
मेध्यस्तेन प्रोक्षितः ॥

॥ समिदाधानम् ॥ ब्रह्मचारिकार्यम् ।

पादौ प्रक्षाळ्य, आचम्य, पवित्रपाणिः प्राणानायम्य, श्रीगोविन्देत्यादि
श्रीभगवदाज्ञया... प्रातस्समिध आधास्ये (आधास्यामि) इति संकल्पादि कृत्वा,

परि त्वाऽग्रे परिमृजाम्यायुषा च धनेन च । सुप्रजाः प्रजया भूयासं सुवीरो
वीरैस्सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैस्सुगृहो गृहैस्सुपतिः पत्या सुमेधा मेधया सुब्रह्मा
ब्रह्मचारिभिः ॥ इत्युच्चार्य,

स्थण्डिलं कल्पयित्वा, “प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारंभमालिखेत् । अथोदीचीः
पुरस्संस्थं पश्चिमारंभमालिखेत् ।” अवाकरोभ्युक्ष्य, तृणं नैर्ऋत्यां निरस्य,
अप उपस्पृश्य, भूर्भुवस्सुवरोमित्यग्निं प्रतिष्ठाप्य, निधाय बह्निम्,
अवोक्षणतोयशेषमुत्सृज्य, अन्यत् तोयमापूर्य, प्राक्तोयं निदधात्युदग्वा
बहिः परिस्तराणाम् । अग्निमिध्वा, प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैः परिस्तीर्य,

समिदाधानम्

अदितेऽनुमन्यस्व । अनुमतेनुमन्यस्व । सरस्वतेऽनुमन्यस्व । देव सवितः
प्र सुव ॥ इति परिषिच्य समिधा दर्भेण वा अग्नौ वक्ष्यमाणमन्त्रैर्जुहुयात् -

१. ओ अग्रये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिद्धयस एवं
मामायुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नघेन समेधय स्वाहा ॥
२. एधोऽस्येधिषीमहि स्वाहा ॥ ३. समिदसि समेधिषीमहि स्वाहा ॥
४. तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा ॥ ५. अपो अद्यान्वचारिष रसेन
समसृक्षमहि । पर्यस्वा अग्र आगमन्तं मा स सृज वर्चसा स्वाहा ॥ ६. सं माऽग्ने
वर्चसा सृज प्रजया च धनेन च स्वाहा ॥ ७. विद्युन्मै अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सहर्षिभिस्-
स्वाहा ॥ ८. अग्रये बृहते नाकाय स्वाहा ॥ ९. द्यावापृथिवीभ्या स्वाहा ॥
१०. एषा ते अग्ने समित्तया वर्द्धस्व चाप्यायस्व च तयाऽहं वर्द्धमानो भूयासमाप्यायमानश्च
स्वाहा ॥ ११. यो माऽग्ने भागिन सन्तमथाभागं चिकीर्षति । अभागमग्ने तङ्कुरु
मामग्ने भागिन कुरु स्वाहा ॥ १२. समिधमाधायग्ने सर्वव्रतो भूयास स्वाहा ॥

ओं अदितेऽन्वमऽस्थाः । अनुमतेऽन्वमऽस्थाः । सरस्वतेऽन्वमऽस्थाः ।
देव सवितः प्रासावीः ॥ ओं विष्णवे स्वाहा । श्री विष्णवे परमात्मन इदं न मम ॥

प्रयोगमालायां

॥ उपस्थानम् ॥

यत्ते अग्रे तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्रे वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्रे हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ इति ।

अग्रे नमः, मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन ।

यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते ॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

इत्युक्त्वा, प्रणम्य, अभिवाद्य, आचामेत् ॥

श्रीः

॥ अग्निसन्धानप्रयोगः ॥

(औपासनहोमश्च)

पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य सपवित्रपाणिः दक्षिणातांबूलशोभनाक्षतान् गृहीत्वा, “ओं नमस्सर्दसे । नमस्सर्दसस्पतये । नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै ॥ सप्रथं सभां मे गोपाय । ये च सभ्यास्सभासदः । तानिन्द्रियावतः कुरु । सर्वमायुरुपासताम् ॥ सर्वेभ्यः श्रीवैष्णवेभ्यो नमः” - इति ब्राह्मणान् अक्षतैरभ्यर्च्य, सदक्षिणं ताम्बूलं दत्वा, प्रणम्य, “स्वामिनः! भवत्पादमूले मया समर्पिताम् इमां यत्किञ्चिदक्षिणां यथोक्तदक्षिणात्वेन स्वीकृत्य, आवयोः विच्छिन्न-औपासन-अग्निसन्धानं कर्तुं योग्यतासिद्धिरस्त्विति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु ।” इति प्रार्थ्य, ‘तथाऽस्तु । योग्यतासिद्धिरस्तु’ इति तैः प्रत्युक्ते, दर्भेष्वासीनः पवित्रेणसह दर्भान् धारयमाणः, त्रिः प्राणान् आयम्य, ‘श्रीमान् ... सदाहृदि । ‘गुरुभ्यः ... जगतां पती ।’ ‘स्वशेष... प्रक्रमते स्वयम् । शुक्लाम्बर ... विष्वक्सेनं तमाश्रये’ इति साञ्जलिबन्धमुक्त्वा दक्षिणोरूपरि सङ्कल्पार्थे हस्ततले संमेल्य, हरिरोन्तत् (सत्) श्री गोविन्द इत्यादि, अस्यां .. शुभतिथौ श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं विच्छिन्नौपासनाग्निसन्धानं करिष्ये इति, सङ्कल्प्य, पट्यर्थं पुनः प्राणानायम्य, ‘आवयोः औपासनाग्निमाधास्ये विच्छिन्नसन्धानार्थं’ इति सङ्कल्प्य, कृतञ्च’ इत्यनुसन्धाय बलमन्त्रमनुसन्धाय सात्त्विकत्यागं कृत्वा, यत्र अग्निस्थापनं तत्र दक्षिणारम्भम् उदगपवर्गं प्राचीः तिस्रो रेखाः, पश्चिमारम्भं प्रागपवर्गं उदीचीः तिस्रो रेखाश्च अङ्गुष्ठ - अनामिकाभ्यां

प्रयोगमालायां

सङ्गृहीतेन दर्भेण शकलेन वा लिखित्वा, तत्र तं न्यस्य, अद्भिः अवोक्ष्य, तं नैर्ऋत्यां निरस्य, अप उपस्पृश्य, श्रोत्रियावसथात् अग्निमाहृत्य, व्याहृतिभिः प्रतिष्ठाप्य, अवोक्षणशेषमुत्सृज्य, अन्यत् तोयमापूर्य यथा परिस्तरणात् बहिस्स्यात्, तथा प्रागुदग्वा निधाय, यज्ञियैरिन्धनैः अग्निं प्रज्वालय, परिसमूह्य, प्रागुदमग्रान् षोडशषोडश दर्भान् अग्नेः प्रागादि प्रदक्षिणं परिस्तीर्य, दक्षिणान् उत्तरान्, उत्तरान् अधरान् कुर्यात् ।

इन्धनानन्तरं परिस्तरणमेव कार्यम् । न तु तयोर्मध्ये अवश्यकर्तव्यकर्मार्थ-संभारोपकल्पनादिकमपि कुर्यात् ।

उत्तरेणाग्निं प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य, तेषु (द्वे द्वे अधोबिलानि पात्राणि प्रयुनक्ति) प्रधानदर्व्या सह आज्यस्थालीं, उपदर्व्या सह वैकङ्कतीं प्रोक्षणीं च सादयित्वा, समौ अच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ (आयाम) पवित्रीकुरुते । तृणं काष्ठं वा अन्तर्धाय छिनत्ति; न नखेन । ततः अप उपस्पृश्य, मूलादारभ्य आग्रात् अद्भिः उन्मृज्य, पवित्रीकृत्वा पात्राणि संस्पृश्य, प्रोक्षणीमादाय, अपरेण अग्निं निधाय, पवित्रं प्रोक्षणीपात्रे निधाय, (उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां अन्तर्हितायाम्) अप आनीय, उत्तानयोः प्रागग्रयोः पाण्योः अङ्गुष्ठ अनामिकाभ्यां पवित्रमूलाग्रे गृहीत्वा, उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूय, पात्राण्युत्तानानि कृत्वा, सपवित्रेण पाणिना सर्वाभिरद्भिः त्रिः प्रोक्ष्य, प्रोक्षणीपात्रे अन्यज्जलं पूरयित्वा, दक्षिणतः उद्वास्य, पवित्रम्, आज्यस्थाल्यां निधाय, विलीनमपि आज्यं होमाग्रौ कर्मार्थं पुनः विलाप्य, अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्याम् आज्यं निरुप्य, परिस्तरणपात्रासादनयोर्मध्ये उदीचोऽङ्गारान् निरूह्य, तेष्व्वाज्यमधिश्रित्य, ज्वलता

अग्निसंधानम्

एकेन तृणेन अवद्योत्य, द्वे दर्भाग्रौ प्रच्छिद्य अप उपस्पृश्य, युगपदाज्यपात्रे प्रत्यस्य ('मधुगन्धरसौ नाम राक्षसावाज्यहारिणौ । तयोर्निरसनार्थाय द्वे दर्भाग्रौ विनिक्षिपेत्') अधोमुखाभ्यां ज्वलद्भ्यां तृणाभ्यां त्रिः पर्याग्निकृत्वा उदगुद्वास्य अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य, दर्भास्तृते पश्चिमे निधाय, उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं प्रागारंभं प्रागपवर्गं त्रिरुत्पूय, पवित्रग्रन्थिं विस्रस्य, अप उपस्पृश्य, युगपदेव प्रागपवर्गं त्रिरुत्पूय, पवित्रग्रन्थिं विस्रस्य, अप उपस्पृश्य, युगपदेव प्रागग्रमग्नौ प्रहरति । येन जुहोति तत् (दर्वाद्वयम्) अग्नौ प्रतितप्य, दर्भैः संसृज्य, पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्य, दर्व्यौ निधाय, दर्भान् अद्भिः संस्पृश्य, अग्नौ प्रहरति ।

‘ओं अदितेऽनुमन्यस्व’ (इति दक्षिणतः प्राचीनम्,)

‘ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व’ (इति पश्चिमादुदीचीनम्)

‘ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व’ (इति उत्तरतः प्राचीनम्)

‘ओं देव सवितुः प्र सुव’ इति प्रागारम्भं प्रदक्षिणं समन्ततोऽग्निं परिषिच्य, प्रधानदर्व्या चतुर्गृहीतेन आज्येन,

“ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा” इति हुत्वा, (प्रजापतय इदं न मम)

(१) ओं अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु ।

अग्ने तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम)

(२) ओं पुरुषसम्मितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसम्मितः । अग्ने तदस्य कल्पय ।

त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम)

(३) ओं यत्पाक्त्रा मनसा दीनदक्षान् । यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।

अग्निष्टद्धोतां क्रतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवां क्रतुशो यजाति स्वाहा ॥

(अग्नय इदं न मम)

इति जुहुयात् ।

प्रयोगमालायां

प्राणानायम्य, “श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं अग्र्यनुगति* (उपवासाकरण)
प्रायश्चित्तार्थं ‘अयाश्च’ होमं करिष्ये” इति संकल्प्य,

(१) ओं अयाश्चाग्नेऽस्यनभिदास्तीश्च सत्यमित्वमया असि । अयसा मनसा धृतोऽयसा
हव्यमूहिषेऽयानो धेहि भेषजं स्वाहा ॥ (अग्रये अयस इदं न मम)

(२) ओं पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवस्समिन्धतां पुनर्वह्मणो वसुनीथ यज्ञैः ।
घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्यास्सन्तु यजमानस्य कामास्स्वाहा ॥ (अग्रये वसुनीथायेदं
न मम)

(३) ओं मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा उषसो
निमृचंश्च तास्सन्दधामि हविषा घृतेन स्वाहा ॥ (मनसे ज्योतिषे इदं न मम)

(४) ओं यन्म आत्मनो मिन्दाभूद्ग्रिस्तत्पुनराहाजितवेदा विचर्षणिस्स्वाहा ॥
(अग्नीन्द्राबृहस्पत्यश्विभ्य इदं न मम)

(५) ओं पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्मे अश्विनायुवं
चक्षुरार्धत्तमक्षयोस्स्वाहा ॥ (अग्नीन्द्राबृहस्पत्यश्विभ्य इदं न मम)

(६) तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् । अनुल्बणं
वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनं स्वाहा ॥ (अग्रये तन्तुमत इदं न मम)

प्राणानायम्य, ‘श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं अग्निसन्धानहोमकर्मणि मध्ये
संभावितमन्त्रतन्त्रदेवताविपर्यासन्यूनातिरेक (रिक्त) स्वराक्षरपदभेषप्रायश्चित्तार्थं
सर्वप्रायश्चिताहुतीर्होष्यामि; प्राणायामश्च करिष्ये’ इति सङ्कल्प्य,

* अनुगतिः = नाशः

अग्निसंधानम्

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम) ॥ १ ॥

ओं अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु ।

अग्ने तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं) ॥ २ ॥

ओं पुरुषसम्मितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसम्मितः । अग्ने तदस्य कल्पय ।

त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ॥ ३ ॥

ओं यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न । यज्ञस्य मन्वते मर्तसिः ।

अग्निष्टद्धोतां क्रतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवां ऋतुशो यजाति स्वाहा ॥

(अग्नय इदं न मम) ॥ ४ ॥

ओं त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽवं यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमशोशुचानो
विश्वा द्वेषांसि प्रमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥ (अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम) ॥ ५ ॥

ओं सत्त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अवं यक्ष्वनो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा ॥

(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम) ॥ ६ ॥

ओं भूस्स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ॥ ७ ॥

ओं भुवस्स्वाहा ॥ (वायव इदं न मम) ॥ ८ ॥

ओं सुवस्स्वाहा ॥ (सूर्याय इदं न मम) ॥ ९ ॥

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम) ॥ १० ॥

ओं विष्णवे स्वाहा ॥ (श्रीविष्णवे परमात्मन इदं न मम)

॥ ११ ॥

इति हुत्वा, प्राणायामश्च कुर्यात् ।

ओं अदितेऽन्वमंस्थाः । ओं अनुमतेन्वमंस्थाः ।

ओं सरस्वतेन्वमंस्थाः । ओं देव सवितुः प्रासावीः ॥ इति पूर्ववत् परिषिच्य,

‘भगवानेव... विच्छिन्नौपासनाग्निसन्धानारख्यं कर्म... कारितवान्’ इति सात्विकत्यागं कृत्वा, ‘कृतञ्च करिष्यामि..... प्रीयतां वासुदेवः’ इति कृतं कर्म भगवति समर्पयेत् ।

पुनः प्राणानायम्य ‘श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं अनेककालसायंप्रातराहुतीनां अकरणप्रायश्चित्तार्थं प्राजापत्यकृच्छ्रप्रतिनिधि यत्किञ्चिद्धिरण्यदानं करिष्ये’ – इति संकल्प्य, “‘हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमवीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदं अदशशान्तिं प्रयच्छ मे ॥’” ‘इदं अनेककालसायंप्रातराहुतीनां अकरणप्रायश्चित्तार्थं प्राजापत्यकृच्छ्रप्रतिनिधि यत्किञ्चिद्धिरण्यं नानागोत्रेभ्यः श्रीवैष्णवेभ्यः संप्रददे (नमः) न मम’ इति दत्त्वा,

पुनः प्राणानायम्य ‘श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं आज्यसहितहोमद्रव्यतण्डुलदानं करिष्ये’ (इति संकल्प्य,) “‘तण्डुला वैश्वदेवत्याः पाकेनान्नं पचन्ति ये । तस्मात् तण्डुलदानेन अदशशान्तिं प्रयच्छ मे ॥’”

‘इदं आज्यसहितहोमद्रव्यं तण्डुलं यस्मै कस्मैचित् श्रोत्रियाय श्रीवैष्णवाय संप्रददे (नमः) न मम’ इति दद्यात् ॥

(अग्निसंधानप्रयोगः समाप्तः)

॥ औपासनहोमः ॥

प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं पूर्वद्युस्सायमौपासनहोमम्, अद्य प्रातरौपासनहोमं च होष्यामि' (इति सङ्कल्प्य), 'कृतं च करिष्यामि ... पूर्वद्युस्सायं औपासनहोमेन अद्य प्रातरौपासनहोमेन च कर्मणा भगवन्तं वासुदेवमर्चयिष्यामि' इति च सङ्कल्प्य, भगवतो बलेनेति बलमन्त्रमनुसन्धाय, 'भगवानेव औपासनहोमाख्यं कर्म... कारयति' इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, वामहस्तेन पात्रं स्पृशन् दक्षिणेन पाणिना

‘ओं अदितेऽनुमन्यस्व’, ‘ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व’,

‘ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व’, ‘ओं देवं सवितुः प्र सुव’ इति अग्निं पूर्ववत् परिष्क्य,

एकां समिधमाधाय, पत्नीहस्तं प्रोक्ष्य, तण्डुलं प्रदाय, पुनः प्रोक्ष्य, अर्धांशं गृहीत्वा तं द्वेधा विभज्य, अग्रिमध्ये, “ओं अग्रये स्वाहा” (अग्रय इदं न मम) इति, उत्तरार्धपूर्वार्धे, ‘ओं अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा’ (अग्रये स्विष्टकृत इदं न मम), दक्षिणहस्तेन देवतीर्थेन हुत्वा, एकां समिधमाधाय, अन्यमर्धांशं गृहीत्वा, द्वेधा विभज्य,

‘ओं सूर्ययि स्वाहा ।’ (सूर्ययेदं न मम), ‘ओं अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा’ (अग्रये स्विष्टकृत इदं न मम), इति, पूर्वनिर्दिष्टस्थाने पूर्ववत् हुत्वा, एकां समिधमाधाय,

प्रयोगमालायां

आहुतिसंसर्गे सति, 'आहुतिसंसर्गप्रायश्चित्तार्थं वनस्पतिहोमं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य,

“यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय” इति पुनः एकां समिधमाधाय, (वनस्पतय इदं न मम)

ओं अदितेऽन्वमंस्थाः । ओं अनुमतेन्वमंस्थाः ।

ओं सरस्वतेन्वमंस्थाः । ओं देव सवितः प्रासावीः ॥ इति पूर्ववत् परिषिच्य,

‘ओं विष्णवे स्वाहा’, (श्रीविष्णवे परमात्मन इदं न मम) इति पूर्णाहुतिं हुत्वा, तण्डुले सम्यक् शृते सति, उत्थाय,

अग्रे नय सुपथां राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ इत्युपस्थाय,

अग्रये नमः, ‘मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ इत्युक्त्वा, प्रणम्य, अभिवाद्य, आचम्य,

‘भगवानेव ... औपासनाख्यं कर्म .. कारितवान्’ इति सात्विकत्यागं कृत्वा,

‘कृतञ्च करिष्यामि प्रीयतां वासुदेवः’ इति कृतं कर्म भगवति समर्पयेत् ॥

अथाग्नौ कर्तव्यकार्याभावे *आत्मसमारोपणं/ **समित्समारोपणं वा कुर्यात् ।

नित्यौपासनम्

* (आत्मसमारोपणम्)

(या ते अग्रे यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहोत्मात्मानम् ।

अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नयां पुरूणि ।

यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् स्वां योनिम् ।

जातवेदो भुव आ जायमानस्सक्षय एहि ।) इति आत्मनि समारोपयेत् ॥

** (समित्समारोपणम्)

‘अयं ते योनिर्ऋत्विर्यः । यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्र आरोह । अथा नो वर्धया रयिम् ॥’ इत्यग्निं समिधि आरोपयेत् ॥

(अथ नित्य-औपासनविधिः)

पादौ प्रक्षाळ्य, द्विराचम्य, पूर्वस्मिन् दिने आत्मसमारोपणे कृते,

“उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वम् । देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ।

आयुः प्रजा रयिमस्मासु धेहि । अजस्रो दीदिहि नो दुरोणे ॥”

इति मन्त्रेण आत्मसमारूढमग्निं यज्ञियकाष्ठे दर्भद्वये वा उद्गरेण समारोप्य

लौकिकाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

प्रयोगमालायां

पूर्वस्मिन् दिने समित्समारोपणे कृते तु,

“आजुह्वानस्सुप्रतीकः पुरस्तादग्रेस्स्वां योनिमा सीद साध्या ।

अस्मिन्धसधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत ॥

उदबुध्यस्वाऽग्रे प्रति जागृहोनमिष्टापूर्ते सऽसृजेथामयञ्च ।

पुनः कृण्वऽस्त्वां पितरं युवानमन्वाताऽसीत् त्वयि तन्तुमेतम् ॥”

इति (मन्त्रेण) मन्त्राभ्यां आवाहिताग्निं समिधं लौकिकाग्नौ प्रक्षिप्य,

“प्रातरौपासनहोमं (‘सायमौपासनहोमं’ इति रात्रौ) होष्यामि” इति सङ्कल्प्य,

‘कृतञ्च’ इति च बलमन्त्रं च अनुसन्धाय, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, अग्निं प्रतिष्ठाप्य,

प्राक्तोयं निधाय, प्राग्दक्षिणं परिस्तीर्य, दक्षिणानुत्तरान्, उत्तरान् अधरान् कृत्वा,

अऽञ्जलिं बध्वा, “चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तांसो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रौरवीति महो देवो मर्त्याऽऽर्विवेश ॥ एष हि देवः प्रदिशोऽनु

सर्वाः पूर्वो हि जातस्स उ गर्भे अन्तः । स विजायमानस्स जनिष्यमाणः

प्रत्यङ्मुखोऽस्तिष्ठति विश्वतोमुखः ॥” प्राङ्मुखो देव! अग्रे! अभिमुखो भव! इति

अग्निं प्रार्थ्य,

‘ओं अग्रये नमः, ओं जातवेदसे नमः, ओं सहोजसे नमः, ओं अजिराप्रभवे

नमः, ओं वैश्वानराय नमः, ओं नर्यापसे नमः, ओं पङ्क्तिराधसे नमः, ओं विसर्पिणे

नमः’ इति प्रागादि अष्टसु दिक्षु अक्षतैस्संपूज्य, ‘ओं यज्ञपुरुषाय नमः’

इत्यक्षतैरभ्यर्च्य, अग्निं परिषिच्य, अग्नावेकां समिधमाधाय, तण्डुलमुष्टिमादाय,

सव्यहस्ते निक्षिप्य, दक्षिणहस्तेन प्रोक्ष्य, अर्धांशं गृहीत्वा,

नित्यौपासनम्

“ओं सूर्याय स्वाहा” इति मध्ये देवतीर्थेन हुत्वा, (सूर्यायेदं न मम)/
(रात्रौ तु, ‘ओं अग्रये स्वाहा’ (अग्रय इदं न मम) इति) “अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा”
इत्यग्नौ प्रागुत्तरभागे हुत्वा, (अग्रये स्विष्टकृत इदं न मम) एकां समिधमाधाय ।

आहुतिसंसर्गे सति, ‘आहुतिसंसर्गप्रायश्चित्तार्थं वनस्पतिहोमं करिष्ये’ इति सङ्कल्प्य,

“यत्र वेत्थं वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय” इति
समिधमाधाय, (वनस्पतय इदं न मम) इत्युत्तवा, अग्निं परिषिच्य,

‘ओं श्रीविष्णवे स्वाहा’ इति एकया समिधा दर्भद्वयेन वा पूर्णाहुतिं हुत्वा,
‘श्रीविष्णवे परमात्मन इदं न मम, तण्डुले शृते सति उत्थाय,

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोर्ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

ओं अग्रये नमः, ‘मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्धुतं तु मया
देव परिपूर्णं तदस्तु ते । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै । यानि
तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥’ इति प्रणम्य, अभिवाद्य, आचम्य,

‘भगवानेव ... औपासनारख्यं कर्म .. कारितवान्’ इति सात्विकत्यागं कृत्वा,

‘कृतञ्च करिष्यामि प्रीयतां वासुदेवः’ इति औपासनं भगवति समर्पयेत् ॥

अथाऽऽत्मसमारोपणं, समित्समारोपणं वा पूर्वोक्तमन्त्रतः कुर्यात् ।

॥ विधुराग्निसन्धानक्रमः ॥

“उद्धृत्य वह्निं प्रणवेन पूर्वं निधाय ‘पृष्ठो दिवि’ मन्त्रकेण ।

‘अन्वग्नि’ मन्त्रेण हरेत् पुरस्तात् ततश्चतुर्भिश्शकलैश्च होमः ॥ ” इत्युक्तः ।

प्रणवेनाग्निं समं प्राणैर्हत्वा, प्रणवेन निधाय, उपस्पृश्य,

पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरस्सहसा पृष्ठो अग्निस्स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ (१)

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततान ॥ (२)

इति ऋग्भ्यां द्वाभ्यां अग्निमुपसमाधाय,

प्राणानायम्य, ‘शकलहोमं करिष्ये’ इति सङ्कल्प्य, परिस्तीर्य, परिषिच्य, प्रधानाहुतीः

‘ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा’ ॥ (प्रजापतय इदं न मम) इति हुत्वा

(१) ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् स्वाहा ॥ (सवित्र इदं न मम)

(२) ओं तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाऽहं वृणे सुमतिं विश्वजन्त्याम् ।

यामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनीं सहस्रधारां पयसा मही गां स्वाहा ॥

(सवित्र इदं न मम)

विधुराग्निसन्धानम्

(३) ओं विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदस्सिन्धुं न नावा दुरिताऽतिपर्षि ।

अग्रे अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥

पृतनाजितः सहमानमग्निमुग्रं हुवेम परमात्सधस्थात् ।

स नः पर्षदतिं दुर्गाणि विश्वा ख्वामद्वो अतिं दुरितात्यग्निस्स्वाहा ॥

(अग्नये जातवेदस इदं न मम)

(४) अद्या नो देव सवितः प्रजावत्ससावीस्सौभगम् । परां दुष्वप्रियं सुवा ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव । यद्भद्रं तन्म आसुव स्वाहा ॥

(सवित्र इदं न मम)

(१) ओं अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथुं ।

अग्रे तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम)

(२) ओं पुरुषसम्मितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसम्मितः । अग्रे तदस्य कल्पय ।

त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम)

(३) ओं यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षान् । यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।

अग्निष्टद्धोतां क्रतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवाः क्रतुशो यजाति स्वाहा ॥

(अग्नय इदं न मम)

इति च हुत्वा), प्राणानायम्य, पुनः परिषिच्य, अग्न्युपस्थानं कृत्वा, आचामेत् ॥

प्रयोगमालायां
पञ्चसंस्कारप्रयोगः

“ओं नमस्सर्दसे । नमस्सर्दसस्पतये । नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै ॥ सप्रथं सभां मे गोपाय । ये च सभ्यास्सभासर्दः । तानिन्द्रियावतः कुरु । सर्वमायुरुपासताम् ॥

... गोत्रं... शर्माणं भगवद्दासभूतम् आज्ञाऽनुज्ञाकैङ्कर्ययोग्यतासिद्धिचर्यं तप्तसुदर्शनपाञ्चजन्यधारण-ऊर्ध्वपुण्ड्रधारण-दास्यनामकरण-मन्त्रोपदेश-यागोपदेशैः पञ्चभिः संस्कारैः संस्कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण इति अनुज्ञाप्य (तथास्तु योग्यतासिद्धिरस्तु; इति प्रतिवचने,) प्राणानायम्य, प्रारीप्सितस्य कर्मणः निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं आदौ विष्वक्सेनाराधनं करिष्ये इति संकल्प्य, “शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं द्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥” “यस्य द्विरदवक्त्राद्याः पारिषद्याः परश्शतम् । विघ्नं निघ्नन्ति सततं विष्वक्सेनं तमाश्रये ॥” विष्वक्सेनं सूत्रवतीसमेतं सपरिवारं ध्यायामि, आवाहयामि, आसनं समर्पयामि, अर्घ्यं समर्पयामि, पादयोः पाद्यं समर्पयामि, आचमनीयं समर्पयामि, स्नापयामि, पुनः आचमनीयं समर्पयामि, वस्त्रं समर्पयामि, उपवीतं ... गन्धं ..., पुष्पं ..., धूपं ..., दीपं ... सर्वोपचारान् समर्पयामि, विष्वक्सेनाय नमः ॐ भूर्भुवस्सुवः गुडोपहारं आचमनीयं ... ताम्बूलं सुवर्णपुष्पम् समर्पयामि, सर्वोपचारान् समर्पयामि - इति विष्वक्सेनमाराध्य,

‘हरिरोतत् श्रीगोविन्द गोविन्द गोविन्द भगवत्प्रीत्यर्थं गोत्रं .. शर्माणं भगवद्दासभूतं सुदर्शनपाञ्चजन्यधारण-ऊर्ध्वपुण्ड्रधारण-दास्यनामकरण-

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

मन्त्रोपदेश-यागोपदेशरूपैः पञ्चभिः संस्कारैः संस्करिष्यामि' इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, ^१ । शुद्धिपुण्याहं कृत्वा (एतत्प्रयोगः पुटे २ द्रष्टव्यः) पुण्याहजलेन पञ्चगव्यद्रव्याणि शिष्यांश्च मूलमन्त्रेण प्रोक्ष्य, पञ्चगव्यसंमेळनं कृत्वा, तान् प्राशयित्वा । 'विष्वक्सेनं सूत्रवतीसमेतं सपरिवारं यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि क्षेमाय पुनरागमनाय च' इति विष्वक्सेनमुद्रास्य, प्राणानायम्य ... 'श्रीभगवदाज्ञया प्रीत्यर्थं तापादिपञ्चसंस्काराङ्गं प्रतिसरबन्धकर्म करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, स्थण्डिलं कृत्वा,

“ओं ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमत्सुसुरुचौ वेन आवः । स बुधिया उपमा अस्य विष्ठास्सतश्च योनिमसंतश्चविवः ॥” इति पश्चादारभ्य मध्ये प्राचीं सततां लेखां लिखित्वा, तदक्षिणतः, ‘ओं नाकै सुपर्णमुपयत्पतन्तं हृदा वैनन्तो अभ्यर्चक्षतत्वा । हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥’ इति प्रादेशमात्रां तथैव लेखां विलिख्य, तस्या उत्तरतः, “ ओं आप्यायस्व समेतु ते विश्वतस्सोम वृष्णिंयम् । भवा वाजस्य सङ्गथे ॥” इति तथैव लेखां विलिख्य, दक्षिणतो मध्यादारभ्य, “ ओं यो रुद्रो अग्रौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवनाऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥” इत्युदीचीं सन्ततां लेखां विलिख्य, तस्याः पश्चात्प्रादेशमात्रां, “ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे ॥” इति तथैव लेखां विलिख्य, तस्याः पुरस्तात् “ओं इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ इति तथैव लेखां विलिख्य, अप उपस्पृश्य, स्थण्डिलमध्ये दर्भान् आस्तीर्य, तन्तुवेष्टितं कुम्भं निधाय,

१ [] एवं कुण्डलितं सर्वं काचित्कम् । यथारुचि ग्राह्यम् ।

प्रयोगमालायां

‘ओं आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव आपोऽमृतमापोन्नमापस्सम्राडापो विराडापस्स्वराडापश्छन्दां स्यापो ज्योतीं ष्यापस्सत्यमापस्सर्वा देवता आपो भूर्भुवस्सुवराप ओम् ॥’ इत्युदकैः पूरयित्वा, कूर्चं, नाळिकेरं च निधाय, प्रणवेन अभिमन्त्र्य, भगवन्तं ध्यात्वा, कुंभोत्तरदेशे तण्डुलोपरि चतुर्गुणितसूत्रं हरिद्राचूर्णं च निधाय, कुंभे - ‘इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा चके ॥ तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोद्ध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः॥’ इति वरुणमावाह्य, अभ्यर्च्य, जपकर्तृन्, ‘पञ्चसंस्कारकर्मणि यूयं प्रतिसरमन्त्रजपकर्म कुरुध्वम्’ इति प्रार्थयेत् । (‘वयं कुर्मः’, इति तेषां प्रतिवचनम्) ॥

प्रतिसरजपमन्त्राः

१. दधिक्रावृष्णो अकारिषं ... । (पुटे - ४)

२. आपो हिष्ठा । (पुटे - ४)

३. हिरण्यवर्णाश्शुचयः । (पुटे - ४)

४. पवमानस्सुवर्जनः । (पुटे - ५)

५. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कंभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमापस्त्रेधोरुगायो विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसि विष्णोः श्रज्ज्वं स्थो विष्णोस्स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

६. कृणुष्व पाजः प्रसितिन्न पृथ्वी याहि राजेवामवाँ इमेन । तृष्णीमनु प्रसितिन्द्रूणानोऽ
स्ताऽसि विद्धच ररखसस्तपिष्ठैः । तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता
शोशुचानः । तपूँष्यग्रे जुह्वा पतज्ज्ञानसन्दितो वि सृज विष्वगुल्काः । प्रति स्पशो
वि सृज तूणीतमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशँसो यो
अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् । उदग्रे तिष्ठ प्रत्याऽऽतनुष्व न्यमित्राँ
ओषतात्तिग्महेते । यो नो अरातिँ समिधान चक्रे नीचा तन्धरख्यतसन्न शुष्कम् ।
ऊर्ध्वो भव प्रति विद्ध्याऽद्धचस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे । अव स्थिरा तनुहि
यातुजूनाँमिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् । स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे
गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् । सेदग्रे अस्तु
सुभगस्सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः । पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै
सुदिना साऽसदिष्टिः । अर्चामि ते सुमतिङ्घोष्यर्वाख्यन्ते वावाता जरतामियङ्गीः ।
स्वश्वस्त्वा सुरथा मर्जयेमाऽस्मे खत्राणि धारयेरनु द्यून् । इह त्वा भूर्या चरेदुप
त्मन्दोषावस्तदीदिवाँ समनु द्यून् । क्रीडन्तस्त्वा सुमनसस्सपेमाऽभि द्युम्ना
तस्थिवाँसो जनानाम् । यस्त्वा स्वश्वस्सुहिरण्यो अग्र उपयाति वसुमता रथेन ।
तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतित्थ्यमानुषगजुजोषत् । महो रुजामि बन्धुता
वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय । त्वन्नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ठ सुक्रतो
दमूनाः । अस्वप्नजस्तरणयस्सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः । ते पायवस्सदध्रियञ्चो
निषद्याऽग्रे तव नः पान्त्वमूर । ये पायवो मामतेयन्ते अग्रे पश्यन्तो
अन्धन्दुरितादरखन् । ररख तान्धसुकृतो विश्ववेदा दिफ्सन्त इद्रिषवो ना ह
देभुः । त्वया वयँ सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् । उभा शँसाँसूदय

प्रयोगमालायां

सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यहयाण । अया ते अग्रे समिधा विधेम प्रति स्तोमं
शस्यमानङ्गभाय । दहाऽशसो ररखसः पाह्यस्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ।
ररखोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुपं यामि शर्म । शिशानो अग्निः
क्रतुभिस्समिद्धस्स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् । वि ज्योतिषा बृहता
भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा । प्राऽदेवीर्मायास्सहते दुरेवाशिशितीति शृङ्गे
ररखसे विनिख्ये । उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा ररखसे हन्तवा उ ।
मदै चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥

७. महां इन्द्रो वज्रवाहुष्पोऽशी शर्म यच्छतु । स्वस्ति नो मघवां करोतु हन्तुं
पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि ॥

८. सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिस्सोमं पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान् । जहि शत्रूँरप
मृधौ नुदस्वाऽथाऽभयङ्कणुहि विश्वतो नः ॥

९. त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवँ शूरमिन्द्रम् । हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं
स्वस्ति नो मघवां धात्विन्द्रः । मा ते अस्याँ संहसावन्परिष्ठावघायं भूम हरिवः
परादै । त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासंस्सूरिषु स्याम । अनवस्ते रथमश्वाय
तरखन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्केरवर्द्धयन्नहये हन्तवा
उ । वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिस्सजोषाः । अनश्वासो ये
पवयोऽरथा इन्द्रैषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥

१०. श्री सूक्तम् = हिरण्यवर्णा हरिणी सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं
जातवेदो म आवह ॥ १ ॥ तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्च पुरुषानहम् ॥ २ ॥ अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनां द
प्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीमां देवी जुषताम् ॥ ३ ॥ कां सोस्मितां
हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् । पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये
श्रियम् ॥ ४ ॥ चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् । तां
पद्मिनीमी शरणमहं प्रपद्येऽलक्ष्मीमे नश्यतां त्वां वृषे ॥ ५ ॥ आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो
वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः । तस्य फलानि तपसा नुदन्तु (या अन्तरा) मायान्तरा
याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥ उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मर्षिना सह । प्रादुर्भूतोस्मि
राष्ट्रेस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥ क्षुत्पिपासा मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।
अभूतिमसंमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां
करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ९ ॥ मनसः काममाकूतिं
वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥ कर्दमेन
प्रजाभूता मयि संभव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥
आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्रीत वस मे गृहे । नि च देवी मातरं श्रियं वासय मे
कुले ॥ १२ ॥ आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं
जातवेदो म आवह ॥ १३ ॥ आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् । सूर्यां
हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १४ ॥ तां म आवह जातवेदो
लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योऽश्वान्विन्देयं
पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

प्रयोगमालायां

(पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मालये पद्मदलायताक्षि । विश्वप्रिये विष्णुमनोऽनुकूले
त्वत्पादपद्मं मयि संनिधत्स्व ॥ श्रियं जातः श्रिय आनिर्याय श्रियं वयो जनिर्तृभ्यो
दधातु । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भजन्ति सद्यः संविता विदध्यून ॥ श्रियं एवैनं
तच्छ्रियामादधाति । सन्ततमृचा वषट्कृत्यं सन्धत्तं संधीयते प्रजया पशुभिः ।
य एवं वेद ।)

ओं महादैव्यै च विद्महे विष्णुपत्न्यै च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥
इति जपित्वा,

“अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि,
सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि, यज्ञ
आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि,
ब्रह्मायुष्मत्तद्वाह्नयैरायुष्मत् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि, देवा
आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ” इति

शिष्यहस्तमभिमन्त्र्य, कूर्चेन तन्तुं प्रोक्ष्य, शिष्यं मूलमन्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण च प्रोक्ष्य,

‘ओं नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥’ इति
चतुर्गुणितसूत्रं विष्णुगायत्र्या हरिद्राचूर्णेन त्रिरामृश्य,

‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पा ५ सुरे ॥’ इति मन्त्रेण
शिष्यदक्षिणहस्ते बध्वा, ‘जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽस्तु
हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥’ इति श्लोकेन रक्षां कुर्यात् ॥

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

- १ ^१ यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जहार प्राणैः शिरः कृत्तिवासाः पिनाकी ।
ईशानो देवस्सन आयुर्दधातु तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन ॥
- २ विभ्राजमानस्सरिरस्य मध्याद्रोचमानो घर्मरुचिर्य आगात् ।
स मृत्युपाशानपनुद्य घोरानिहायुषेणो घृतमत्तु देवः ॥
- ३ ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषु गर्भं यमादधात् पुरुरूपं जयन्तम् ।
सुवर्णं रम्भग्रहमर्कमर्च्यं तमायुषे वर्धयामो घृतेन ॥
- ४ श्रियं लक्ष्मीमौपलामंबिकां गां षष्ठीं जयामिन्द्रसेनेत्युदाहुः ।
तां विद्यां ब्रह्म योनिं स रूपामिहायुषे तर्पयामो घृतेन ॥
- ५ दाक्षायण्यस्सर्वयोन्यस्सुयोन्यस्सहस्रशो विश्वरूपा विरूपाः ।
स सूनवस्सपतयस्सयूथ्या आयुषेणो घृतमिदं जुषन्ताम् ॥
- ६ दिव्यागणा बहुरूपाः पुराणा आयुश्छिदो नः प्रमथन्तु वीरान् ।
तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन मानः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥
- ७ एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूवुर्भुवनस्य गोपाः ।
यमप्येति भुवनं सांम्पराये स नो हविर्घृतमिहायुषेत्तु देवः ॥
- ८ वसून् रुद्रानादित्यान् मरुतोऽथ साध्यान् नृभून् यक्षान् गन्धर्वांश्च पितॄंश्च विश्वान् ।
भृगून् अश्विंश्च शक्रिणोऽथ सर्वान् घृतं हुत्वा स्वायुष्या महयाम शश्वत् ॥

विष्णो त्वन्नो अन्तमशर्म यच्छ सहन्त्य ।

प्र ते धारां मधुश्चुत उथ्सदुहते अक्षितम् ॥

^१ जितंते इति पृथक् रक्षामन्त्रोक्त्या इमे रक्षामन्त्राः कचिदुपेक्षिताः ।

प्रयोगमालायां

इति घृतसूक्तेन च अभिमन्त्र्य, कृतकौतुकं शिष्यं दक्षिणत उगवेश्य, अग्रेः पुरतः बिम्बे श्रीभूमिनीळासमेतं देवं आवाह्य, आराध्य, देवस्य दक्षिणतः तण्डुलोपरि षोडश कोष्ठान् कृत्वा, मध्यमकोष्ठेषु वासुदेवादीन्, ऐशानादिकोष्ठेषु केशवादींश्च आवाह्य, स्थण्डिलात्पुरतः नामदेवतां च आवाह्य, अभ्यर्च्य, अग्निमुखान्तं कृत्वा,

(अग्निमुखम्)

यत्र अग्निस्थापनं तत्र उदगपवर्गं प्राचीः प्रागपवर्गं उदीचीः तिस्रो रेखा दर्भादिना लिखित्वा, तत्र तत् दर्भादिकं न्यस्य अद्भिरवोक्ष्य, नैऋत्यां निरस्य, अप उपस्पृश्य, तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य, याज्ञियैरिन्धनैः प्रज्वाल्य, परिसमूह्य, अवोक्षणशेषं प्रागुदग्वा उत्सृज्य, अन्येन जलेन पूरयित्वा, पात्रं प्रागुदग्वा परिस्तरणात् बहिर्निधाय, प्रागुदगग्रान् षोडश षोडश दर्भान् अग्रेः प्रागारभ्य प्रदक्षिणं परिस्तीर्य, दक्षिणान् उत्तरान्, उत्तरान् अधरान् कृत्वा, अग्रेरुत्तरतो दर्भान् संस्तीर्य, तेषु दर्वाज्यस्थाल्यौ, तत्पुरस्तात् प्रोक्षणीपात्रप्रणीतिपात्रे, तत्पुरस्तात् (अरत्तिमात्रं परिधित्रयं, प्रादेशमात्राः सप्तदश समिधश्च दर्भैः सन्नह्य) इध्मापरदर्व्यौ च द्वन्द्वं अवाञ्चि सादयेत् । समौ अप्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेशमात्रौ दर्भौ काष्ठादिना (न नखेन) छित्त्वा, अप उपस्पृश्य, मूलादारभ्य आ अग्रात् अद्भिरनुमृज्य आयामपवित्रं कृत्वा, अग्रेः पश्चात् प्रोक्षणीपात्रे निधाय, तस्मिन् अप आनीय, उत्तानयोरुदक्प्रागग्रयोः दक्षिणवामयोः पाण्योः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्रमूलाग्रे गृहीत्वा, प्रागपवर्गं त्रिरुत्पूय, पात्राणि उत्तानानि कृत्वा, विस्त्रस्य इध्मं ताभिः अद्भिः सर्वाभिः पवित्रपाणिः त्रिः प्रोक्ष्य, सपवित्रे प्रणीतिपात्रे अप आनीय, पूर्ववदुत्पूय, हस्ताभ्यां प्राणसममुद्धृत्य पात्रसादनादुत्तरतः

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

दर्भेषु सादयित्वा, दर्भैः प्रच्छाद्य, अग्नेर्दक्षिणतः दर्भेषु ब्राह्मणं निषाद्य, विलीनमपि आज्यं होमार्थे अग्नौ विलाप्य, अग्नेः पश्चात् सपवित्रायाम् आज्यस्थाल्यां आज्यं निरूप्य, परिस्तरणपात्रसादनयोः मध्ये अङ्गारान् निरूह्य, तेष्वधिश्रित्य, ज्वलता दर्भेण उल्मुकेन वा आज्यं अवधोत्य, द्वे दर्भग्रि काष्ठादिना छित्वा, अप उपस्पृश्य, युगपदाज्ये प्रत्यस्य, दर्भाभ्यां प्रागादि प्रदक्षिणं त्रिः पर्यग्निकृत्वा, उदगुद्रास्य, अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य, आज्यस्थालीं स्वस्य पुरस्तात् निधाय, पूर्ववत् पवित्रे गृहीत्वा, प्रागारम्भं पुनः पुनराहृत्य त्रिरुत्पूय, पवित्रग्रन्थिं विस्रस्य अद्भिः संस्पृश्य, युगपत् अग्नौ प्रहृत्य, दर्व्यौ अग्नौ प्रतितप्य, दर्भैः संमृज्य पुनः प्रतितप्य, प्राक्ष्य, निधाय, दर्भान् अद्भिः संस्पृश्य अग्नौ प्रहृत्य, विस्रस्येध्मं (पुंसुवन-उपाकर्म-व्रत-गृहप्रवेशेषु, चरुकर्मसु परिधीन् परिदध्यात् । अन्यत्र सीमन्तादिषु पलाशखादिरादीनां अन्यतमेन कृतान् परधिस्थौल्यायामान् शम्यारख्यान्युगकीलान् परिदधाति) तत्र स्थूलमुदगग्रं पश्चात्, अणुदीर्घं दक्षिणतः, अणुह्रस्वमुत्तरतः, परिस्तरणोपरि अन्योन्यसंसृष्टान् निधाय मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य अग्नेः दक्षिणपूर्व-उत्तरपूर्वयोः आधारसमिधौ ऊर्ध्वे दक्षिणोत्तरक्रमान्निधाय, सव्येन पात्रं स्पृशन् दक्षिणेन हस्तेन परिध्यन्तः परिस्तरणोपरि

‘ओं अदितेऽनुमन्यस्व’, ‘ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व’,

‘ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व’, ‘ओं देवं सवितुः प्र सुव’ इति परिष्ण्व्य,

आज्याभ्यक्तमिध्मम्, ‘अस्मिन् पञ्चसंस्कारहोमकर्मणि ब्रह्मन्! इध्ममाधास्ये’ इति विज्ञाप्य, ‘ओं आधत्स्व’ इति ब्राह्मणानुज्ञायां प्रजापतिं स्मरन् अग्नावाधाय, अप उपस्पृश्य, कराभ्यां इध्ममूलं परामृश्य, सव्येन आज्यस्थालीं स्पृशन् आधारमाधारयति ।

[तत्प्रकारः - उत्तरं परिधिसंधिमारभ्य आग्नेयान्तं उपदर्व्या, (प्रजापतय इदं न मम), दक्षिणं परिधिमारभ्य ऐशानान्तं (इन्द्रायेदं न मम), प्रधानदर्व्या आज्येन दीर्घधारया सर्वाणि इध्मकाष्ठानि संस्पर्शयन् स्वाहाकारवर्जं आधारहोमौ कुर्यात्] अथ, 'ओं अग्रये स्वाहा' इत्युत्तरार्धपूर्वार्धं, "ओं सोमाय स्वाहा" इति दक्षिणार्धपूर्वार्धं च आज्यभागौ जुहुयात् ॥

(ऋतुस्नातया लक्ष्म्या भगवत्संयोगं अग्रिमध्ये विचिन्त्य आहितगर्भां लक्ष्मीं विचिन्त्य, ततोऽग्रेरुत्पत्तिं विचिन्तयेत् । एतदेव अग्नेः वैष्णवीकरणम् ।) आधारशक्त्यादिक्रमेण, 'ओं सहस्रफणामणिमण्डिताय अनन्ताय नागराजाय नमः' इत्यन्तं कल्पयित्वा, अभ्यर्च्य, तत्र पीठे सपरिवारं भगवन्तं ध्यात्वा, अभ्यर्च्य, दिव्यायुधार्चनं कृत्वा,

तापनहोमं संकल्प्य, शिष्येणान्वारब्धः -

- * १. मूलमन्त्रेण षोडशाहुतीः, २. द्वयेन तिस्रः, ३. विष्णुगायत्र्या च तिस्रः, ४. ओं विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजाँसि यो अस्कंभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमापस्त्रेधोरुगायस्स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) [‘विष्णव इदं न मम’ इति त्यागं प्रतिहोमं कुर्यात्]
५. विष्णो रराटमसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ६. विष्णोः पृष्ठमसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ७. विष्णोश्श्रज्जत्रे स्थस्स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ८. विष्णोस्स्यूरसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ९. विष्णोर्ध्रुवमसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) १०. वैष्णवमसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ११. विष्णवे त्वा स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

* एतदारभ्य होमे प्रयोगान्तरमुपरिष्ठात् द्रष्टव्यम् । (३८ पुटे)

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् । नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि
बन्धुरित्था । विष्णोः पदे परमे मध्व उथ्सस्स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥
प्र तद्विष्णुस्तव ते वीर्याय । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु
विक्रमणेषु । अर्धं क्षियन्ति भुवनानि विश्वा स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥
परो मात्रया तनुवा वृधान । न ते महित्वमन्वञ्जुवन्ति । उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो
देव त्वम् । परमस्य विथ्से स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ वि चक्रमे पृथिवीमेष
एताम् । क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासौ अस्य कीरयो जनांसः । उरुक्षितिः
सुजनिमा चकार स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम् ।
वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् । त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम
स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ अतो देवा अवन्तुनो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्यास्सप्तधामभिस्स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा
निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ त्रीणि पदा
वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । ततो धर्माणि धारयन्स्वाहा ॥ (विष्णव इदं
न मम) ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यस्सखा
स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ तद्विष्णोः परमं पदंसदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततं स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो
जागृवांसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदं स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

यः पू॒र्व्याय॑ वे॒धसे॑ न॒वीय॑से । सु॒मज्ज्ञा॑नये वि॒ष्णवे॑ ददा॑शति । यो जा॒तम॒स्य
म॒हतो॑ म॒हि ब्रवा॑त् । से॒दुश्श्र॑वो॒भिर्यु॑ज्य॒ञ्चिद॒भ्यस॑त्स्वाहा॑ (विष्णव इदं न मम) ॥
तमु॑ स्तो॒तारः पू॒र्व्यं यथा॑ वि॒द क्र॒तस्य॑ । गर्भ॑ः ह॒विषा॑ पि॒पर्त॑न । आ॒ऽस्य॑ जा॒नन्तो॑
नाम॑ चिद्वि॒वक्त॑न । बृ॒हत्ते॑ वि॒ष्णो सु॒मति॑म्भ॒जाम॑हे स्वाहा॑ (विष्णव इदं न मम) ॥

(एतावत्पर्यन्तं 'विष्णव इदं न मम' इति त्यागः)

अथ पुरुषसूक्तहोमे १८ मन्त्राः 'पुरुषाय नारायणाय इदं न मम' इति त्यागः ।

ओं । स॒हस्र॑शी॒र्षा पु॑रुषः । स॒हस्रा॑क्षः स॒हस्र॑पात् । स भू॒मिं वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वा ।
अत्य॑तिष्ठद॒शाङ्गुल॑ः स्वाहा॑ ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) पु॒रुष ए॒वेद॑ः
सर्व॑म् । यद्भू॒तं यच्च॑ भव्य॑म् । उ॒तामृ॑त॒त्वस्ये॑शानः । यद॒न्नैना॑ति॒रोह॑ति स्वाहा॑ ॥
(पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । ए॒तावा॑नस्य म॒हिमा॑ । अतो॒ ज्याया॑ःश्च
पू॒रुषः॑ । पादो॑ऽस्य वि॒श्वा भू॒तानि॑ । त्रि॒पाद॑स्यामृ॒तं दि॒वि स्वाहा॑ ॥ (पुरुषाय नारायणाय
इदं न मम) । त्रि॒पादू॑र्ध्व उदै॒त्पुरु॑षः । पादो॑ऽस्ये॒हाऽऽभ॑वा॒त्पुनः॑ । ततो॒
विष्व॑ङ् व्य॒क्राम॑त् । सा॒श॒ना॒न॒शने॑ अ॒भि स्वाहा॑ ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) ।
तस्मा॑द्वि॒राड॑जायत । वि॒राजो॑ अ॒धि पू॑रुषः । स जा॒तो अत्य॑रिच्यत । प॒श्चाद्भूमि॑मथो
पु॒रस्स्वाहा॑ ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । यत्पु॑रु॒षेण॑ ह॒विषा॑ । दे॒वा य॒ज्ञम॑तन्वता ।
व॒सन्तो॑ अ॒स्यासी॑दाज्य॑म् । ग्री॒ष्म इ॒ध्मश्श॑र॒द्धवि॑स्स्वाहा॑ ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं
न मम) । स॒प्तास्या॑सन्परि॒धयः॑ । त्रि॒स्सप्त॑ स॒मिधः॑ कृ॒ताः । दे॒वा यद्य॑ज्ञं त॑न्वा॒नाः ।
अ॒ब॒ध्नन्पु॑रु॒षं प॒शुः स्वाहा॑ ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॑

प्रौक्षन् । पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त । साध्या ऋषयश्च ये स्वाहा ॥
 (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः । संभृतं पृषदाज्यम् ।
 पशूँस्ताँश्चक्रे वायव्यान् । आरण्यान्ग्राम्याश्च ये स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय
 इदं न मम) ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः । ऋचस्सामानि जज्ञिरे । छन्दाँसि जज्ञिरे
 तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) ॥ तस्मादश्वा
 अजायन्त । ये के चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात् । तस्माज्जाता
 अजावयस्स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । यत्पुरुषं व्यदधुः । कतिधा
 व्यकल्पयन् । मुखं किमस्य कौ बाहू । कावूरू पादावुच्येते स्वाहा ॥ (पुरुषाय
 नारायणाय इदं न मम) । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरू तदस्य यद्वैश्यः । पद्भ्याँ शूद्रो अजायत स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय
 इदं न मम) । चन्द्रमा मनसो जातः । चक्षोस्सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च ।
 प्राणाद्वायुरजायत स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । नाभ्यां
 आसीदन्तरिक्षम् । शीर्ष्णो द्यौस्समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशश्चोत्रात् । तथा लोकाँ
 अकल्पयन्स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । वेदाहमेतं पुरुषं
 महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि
 कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) । धाता
 पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृतं इह भवति ।
 नान्यः पन्था अयनाय विद्यते स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) ॥ यज्ञेन
 यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते ।
 यत्र पूर्वं साध्यास्सन्ति देवास्स्वाहा ॥ (पुरुषाय नारायणाय इदं न मम) ॥

प्रयोगमालायां

अथ चतुर्णां, 'चरणायेदं न मम' इति त्यागः ।

चरणम्यवित्रं विततम्पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन
पूताः । अति पाप्मानमरातिन्तरेम स्वाहा ॥ (चरणाय इदं न मम) ।
लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भार्जमानम्महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा
दोहमानम् । चरणन्नो लोके सुधितान्दधातु स्वाहा ॥ (चरणाय इदं न मम) ।
पवित्रवन्तः परि वाजमासते । पितृषाम्प्रतो अभिरंखति व्रतम् । महस्समुद्रं वरुणस्तिरो
दधे । धीरा इच्छेकुर्द्धरुणेष्वारभन् स्वाहा ॥ (चरणायेदं न मम) । पवित्रन्ते
विततम्ब्रह्मणस्पते । प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतस्तनूर्न तदामो अश्नुते ।
शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत स्वाहा ॥ (चरणायेदं न मम) ।

येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पुनन्तु
मा स्वाहा ॥ (अद्भ्य इदं न मम) । प्राजापत्यं पवित्रम् । शतोद्यामं हिरण्मयम् ।
तेन ब्रह्मविदो वयम् । पूतं ब्रह्म पुनीमहे स्वाहा ॥ (अद्भ्य इदं न मम) । इन्द्रस्सुनीती
सह मा पुनातु । सोमस्स्वस्त्या वरुणस्समीच्या । यमो राजा प्रमृषाभिः पुनातु मा ।
जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु स्वाहा ॥ (अद्भ्य इदं न मम) ।

मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन च हुत्वा, पञ्चायुधहोमं तत्तन्मन्त्रेण हुत्वा,

'पुण्ड्रहोमं' संकल्प्य, वासुदेवादीन्, केशवादींश्च हुत्वा, नामहोमं सङ्कल्प्य,
नाममन्त्रेण हुत्वा, 'मन्त्रहोमं' सङ्कल्प्य, मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन, चरमश्लोकेन च
द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण च हुत्वा, यागहोमं सङ्कल्प्य, मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन,
द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण च हुत्वा, वासुदेवादीन्, केशवादींश्च हुत्वा, शिष्यागात्रे
संहारन्यासं कृत्वा, विशोष्य दग्ध्वा पुनः सृष्टिन्यासं कृत्वा, अस्त्रमन्त्रेण रक्षां कृत्वा,

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

[तालकोशे - होमे प्रयोगान्तरम् - मूलमन्त्रेणैकाम्, प्रत्यक्षरमष्टौ, पुनर्मूलमन्त्रेणैकां आहुतीर्हुत्वा, पुरुषसूक्तेन षोडशाऽऽहुतीः, विष्णुगायत्र्या, विष्णोर्नुकं, विष्णवे त्वा, परो मात्रया, वि चक्रमे, इदं विष्णुः, त्रीणि पदा, तद्विप्रासः इति च हुत्वा, चरणं पवित्रं, लोकस्य द्वारम्, पवित्रवन्तः, पवित्रं ते विततं, प्राजापत्यं पवित्रं, येन देवाः, इन्द्रस्सुनीती, पवित्रवन्तः इति मन्त्रैः, 'ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय स्वाहा', 'ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये स्वाहा' इत्येवमायुधमन्त्रैः, मूलमन्त्रेण चैकाम्, पुण्ड्रहोमं संकल्प्य, वासुदेवादिदामोदरान्तैः हुत्वा, मूलमन्त्रेणाष्टौ, 'नामहोमं करिष्ये' इति संकल्प्य, 'श्रीमते नारायणाय स्वाहा' इत्येकाम्, विष्णुगायत्र्या एकां, मूलमन्त्रेणाष्टौ, - मन्त्रसंस्कारहोमं संकल्प्य, द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण च प्रत्येकमष्टौ, - यागहोमं संकल्प्य, मूलमन्त्रेण, द्वयेन च हुत्वा, - पञ्चोपनिषन्मन्त्रान् सृष्टिक्रमेण शिष्यस्याङ्गे न्यस्य, अग्रेरुत्तरार्धपूर्वार्धं सुदर्शनम्, दक्षिणपूर्वार्धं पाञ्चजन्यञ्च निधाय]

तप्तं सुदर्शनमादाय, "सुदर्शन! महाज्वाल! कोटिसूर्यसमप्रभ! अज्ञानान्धस्य मे देव! विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥ ओं सुदर्शनाय होतिराजाय नमः" इति शिष्यं वाचयित्वा, अङ्कयेत् । "पाञ्चजन्य! निजध्वानध्वस्तपातक-सञ्चय! पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपितिनम् ॥ ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः" इति शिष्यं वाचयित्वा, तेनापि अङ्कयेत् ॥

अथ दिव्यायुधक्षीराभिषेचननिवेदने । अथ शिष्येण सह साग्रेर्देवस्य प्रदक्षिणम् । दिव्यायुधसान्निध्यप्रार्थनम् ॥

अथ पुण्ड्रधारणम् - पुण्ड्रेषु केशवादीन् आवाहयेत् ॥

चतुश्चक्रं नमस्यामि केशवं कनकप्रभम् ।
 नारायणं घनशायामं चतुश्शङ्खं नमाम्यहम् ॥
 माधवं मणिभङ्गाभं चिन्तयामि चतुर्गदम् ।
 चन्द्रभासं चतुश्शार्ङ्गं गोविन्दमभिसंश्रये ॥
 विष्णुं चतुर्हलं वन्दे पद्मकिञ्जल्कसन्निभम् ।
 चतुर्मुसलमञ्जाभं संश्रये मधुसूदनम् ॥
 अग्निवर्णं चतुःखङ्गं भावयामि त्रिविक्रमम् ।
 वामनं बालसूर्याभं चतुर्वज्रं विभावये ॥
 श्रीधरं पुण्डरीकाभं चतुःपट्टसमाश्रये ।
 चतुर्मुद्गरमभ्येमि हृषीकेशं तटित्प्रभम् ॥
 पञ्चायुधं पद्मनाभं प्रणमाम्यर्करोचिषम् ।
 दामोदरं चतुःपाशमिन्द्रकोपनिभं भजे ॥
 वासुदेवमुपासेऽहं पूर्णेन्द्रयुतसन्निभम् ॥ इति च वाचयेत् ।

ओं श्रियै नमः, ओं अमृतोद्भवायै नमः, ओं कमलायै नमः,
 ओं चन्द्रशोभिन्यै नमः, ओं विष्णुपट्ट्यै नमः, ओं वैष्णव्यै नमः, ओं वरारोहायै
 नमः, ओं हरिवल्लभायै नमः, ओं शार्ङ्गिण्यै नमः, ओं देवदेव्यै नमः,
 ओं महालक्ष्म्यै नमः, ओं सुर (लोक) सुन्दर्यै नमः, ओं सर्वाभीष्टफलप्रदायै
 नमः ॥ इति श्रीचूर्णरिखासु श्रियमावाहयेत् ॥

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

नामवाचनम् - एतन्नामा भगवद्दासोऽस्मि, रामानुजदासोऽस्मीति ॥

गुरुपरम्परापूर्वकं मन्त्रोपदेशं, यागोपदेशं च कुर्यात् ॥ तत्र

कूर्मादीन् दिव्यलोकं तदनु मणिमयं मण्डपं तत्र शेषं

तस्मिन् धर्मादिपीठं तदुपरि कमलं चामरग्राहिणीश्च ।

विष्णुं देवीर्विभूषायुधगणमुरगं पादुके वैनतेयं

सेनेशं द्वारपालान् कुमुदमुखगणान् विष्णुभक्तान् प्रपद्ये ॥ इति,

पूर्वं १ पुटोक्तं सर्वञ्चोपदिशेत् । श्रीमद्रामायण - श्रीविष्णुपुराण - भारत -

गीता - नामसहस्र - श्रीभागवतादि च यथार्हमुपदिशेत् ॥

अथ प्रायश्चित्ताहुतीः, प्राणायामं च कुर्यात् ।

परिषेचनम्, ओं अदितेऽन्वमंस्थाः । ओं अनुमतेन्वमंस्थाः ।

ओं सरस्वतेन्वमंस्थाः । ओं देवं सवितुः प्रासावीः ॥ इति

प्रणीतावोक्षणं (प्रणीतिपात्रं पश्चात् निधाय, प्रणीतासु अपः अव्युच्छिन्नधारया आनीय,

प्राच्यामित्यादिक्रमेण प्रतिदिशं सकृत् व्युत्सिच्य,

‘समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत ।

अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परांसेचि मत्पयः ॥ इति शिष्यं प्रोक्षयेत् ।)

ब्राह्मणपूजनं = सदक्षिणाकताम्बूलदानं, ब्रह्मोद्भासनम् ॥

अग्रे नयं सुपथां राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

ओं अग्रये नमः,

‘मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन
यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते ।
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥’

इत्यग्निमुपस्थाय, अभिवादयेत्।

एतत्कर्माङ्गअभ्युदयं, पुण्याहं च कुर्यात् ॥

तत्प्रकारः । प्राणानायम्य ‘.... गोत्रस्य.... शर्मणः
तापादिपञ्चसंस्कारहोमाङ्गं अभ्युदयं करिष्यामि’ इति सङ्कल्प्य उपवीती
प्राङ्मुखस्सन् देवतीर्थेनैव

‘हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदं अदशशान्तिं प्रयच्छ मे ॥’

“अनेन अभ्युदयेन विश्वदेवपितृविष्णुस्वरूपी श्रीभगवान् प्रीयताम् ” इति
हिरण्योपरि, ‘इदं हिरण्यं नानागोत्रेभ्यः श्री वैष्णवेभ्यः एभ्यः (तेभ्यः) संप्रददे
(नमः) न मम’ इति साक्षतं जलं निस्त्राय, ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

प्राणानायम्य, ‘तापादिपञ्चसंस्कारकर्माङ्गं पुण्याहं वाचयिष्ये’ इति संकल्प्य,
पुण्याहं च वाचयेत् ॥ अथ गुरुपरम्परानुसंधानादि ॥

स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगे विशेषः

स्त्रीणां तु षोडशकोष्ठस्थाने चतुर्दळपद्मं मध्ये कर्णिकां, बहिः अष्टदळानि च विलिख्य, बहिर्दलेषु प्रागादिक्रमेन केशवादीन्, अन्तर्दलेषु श्रीधरादीन् चतुरः, कर्णिकायां वासुदेवं च कूर्चेषु आवाह्य, अर्घ्यादि नैवेद्यान्तं कृत्वा, उल्लेखनादि दर्वीसंस्कारान्तं कृत्वा, आधारशक्त्यादि कल्पयित्वा, श्रीसखात् अग्निं उत्पाद्य, तत्र श्रीसखं, पञ्चायुधानि च ध्यात्वा, (होमः) “नारायणाय नमः” इत्यष्टौ, “वासुदेवाय नमः” इति द्वादश, “विष्णवे नमः” इति षट्, सुदर्शनादिभिः हेतिमन्त्रैः नमोऽन्तैः पञ्च, “केशवाय नमः” इत्यादिभिः द्वादश, एकां मंत्ररत्नेन च जुहुयात् । “विष्णवे नमः” इति पूर्णाहुतिं हुत्वा, पूर्ववत् तापादि संस्कारान् कुर्यात् । प्रणववर्जं मन्त्रोपदेशः, तदुचितयागोपदेशं च कुर्यात् ॥

अनुज्ञाग्रहण - विष्वक्सेनाराधन - संकल्प - प्रतिसरबन्धादिकं प्राग्वत् ।

अथ शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः

(श्री पाञ्चरात्रागमे वसिष्ठसंहितायां आचारकाण्डे वसिष्ठशौनकसंवादे द्विजेतर पञ्चसंस्कारविधिः)

शुभे दिने पुण्यनक्षत्रे आचार्यः पुण्यतीर्थादिषु शिष्यं स्नापयित्वा, ततः श्रीवैष्णवसभायां स्थित्वा,

“श्रीवैष्णवैभ्यः सदसि स्थितेभ्यो नमोऽद्य गुर्वाश्रयणेन्मुखानाम् ।

तापादिकं कर्म कृतं यथावत् शुभावहं चास्तु भवत्प्रसादात् ॥”

इति पद्यं उक्त्वा, सदस्यान् श्रीवैष्णवान् दक्षिणताम्बूलादिभिः सत्कृत्य, तैराशिषो वाचयित्वा, अभ्यनुज्ञातः दर्भेष्वासीनः, दर्भान् धारयमाणः, पवित्रगाणिः शिष्यं दक्षिणतः उपवेश्य, तूष्णीं प्राणानायम्य, 'श्रीगोविन्द' इत्यादिना सङ्कल्प्य, 'एतेषां चेतनानां तत्प्रार्थितवैष्णवत्वप्राप्त्यर्थं एतान् पञ्चसंस्कारकर्मणा संस्करिष्ये(ष्यामि)' इति संकल्प्य, होमस्थानस्य ऐशान्यां दिशि व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा, मध्ये चतुर्दळपद्मं मध्ये कर्णिकां च तद्बाह्यावरणे अष्ट दळानि विलिख्य, तेषु त्रयोदशकलशान् निधाय, सूत्रेण नववस्त्रेण चाऽऽवेष्ट्य, धूपदीपगन्धपुष्पाक्षत-नारिकेळादिभिः अलङ्कृत्य, स्वर्णफलकेषु प्रतिमां विलिख्य, तेषु कलशेषु निक्षिप्य, कुम्भरत्नानि रत्नार्थं हिरण्यं वा निक्षिप्य, मध्ये कर्णिकाकलशे श्री भूमिनीळासहितं परवासुदेवमावाह्य, बाह्यावरणकलशेषु प्राच्यादिक्रमेण केशवादीन् आवाह्य, अन्तः चतुर्षु कलशेषु श्रीधरादीन् आवाह्य, अर्घ्यादि नैवेद्यान्तैः इष्ट्वा, तत्तन्मन्त्राधारसंयुक्तान् ध्यायेत् । (यद्वा - तण्डुलैः चतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा, तत्र त्रयोदशस्थानानि परिकल्प्य, मध्ये लक्ष्मीनारायणं परितः केशवादींश्च आवाह्य, अर्घ्यादि नैवेद्यान्तैरिष्ट्वा, सान्निध्यं प्रार्थयेत् ।) ततः प्राच्यां दिशि तण्डुलैः स्थण्डिलं कृत्वा, सूत्रैः नववस्त्रेण चाऽऽवेष्टितं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः अलङ्कृतं कुम्भं निधाय, नारिकेळफलकूर्चाग्रदळपत्रं च निधाय कुम्भरत्नं च निक्षिप्य,

“सन्निधत्स्वेह भगवत्पादाम्बुजविनिस्सृते ।

मन्दाकिनि! नमस्तुभ्यं वरदा भव शोभने ॥”

इति विष्णुपादोद्भवां गङ्गां आवाह्य, विधिवदभ्यर्चयेत् । ततः शिष्यस्य शरीरशुद्ध्यर्थं,

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

विष्णुपञ्जरादिकिञ्चित्स्तोत्रेण पञ्चगव्यं कृत्वा, प्राशनं कारयित्वा प्रपावेदिद्रव्योपकरणशुद्धयर्थं, “जितन्ते” इति स्तोत्रेण पुण्याहं कृत्वा, तज्जलेन पूर्वमावाहितगङ्गतीर्थेन च उपकरणद्रव्याणि शिष्यं त्रिः प्रोक्षयेत् । ततः, ‘पञ्चसंस्काराङ्गं प्रतिसरबन्धकर्म करिष्ये’ इति संकल्प्य, ताम्रशरावपात्रे तण्डुलप्रस्थद्वयापूर्य, तन्मध्ये नवगुणितकार्पाससूत्रं प्रादेशमात्रं श्रीचूर्णसहितं विन्यस्य,

आचार्यः ,

“रक्ष रक्ष जगन्नाथ! रमानाथ! दयानिधे! ।

विक्रमत्रयविक्रान्तजगत्त्रय! नमोऽस्तु ते ॥”

“जितन्ते पुण्डरीकीक्ष! नमस्ते विश्वभावन! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश! महापुरुष! पूर्वज! ॥”

“न वासुदेवभक्तानां अशुभं विद्यते क्वचित् ।

जन्ममृत्युजराव्याधि भयं वाऽप्युपजायते ॥”

“आर्तानां आर्तिहन्तारं भीतानां भीतिनाशनम् ।

द्विषतां कालदण्डं तं रामचन्द्रं नमाम्यहम् ॥”

“अनन्याः चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”

“सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः ददाम्येतत् व्रतं मम ॥ ”

इत्यादिमन्त्रैः कूर्चेन अभिमन्त्रयेत् ।

प्रयोगमालायां

ततः पुरुषस्य दक्षिणहस्ते / माङ्गल्ययुक्तनारीणां वामहस्ते,

“अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्च महाबलौ ।

आकर्णपूर्णधन्वानौ रक्षेतां रामलक्ष्मणौ ॥ ”

इति मन्त्रेण (सुदर्शनषडक्षरेण वा) कङ्कणं बद्ध्वा, अस्त्रमन्त्रेण शिष्यस्य हस्तोपरि चुटिकां कृत्वा, शोभनाक्षतैरर्चयेत् ।

अथ दक्षिणप्राच्यां वेदिमध्ये चतुरश्रं विलिख्य, तत्र अग्निं प्रतिष्ठाप्य, परिस्तीर्य, तूष्णीं परिषिच्य, अग्नौ श्रीसखं भगवन्तं ध्यात्वा अष्टोत्तरशतनामभिः चतुर्थीनमोन्तैः, पञ्चायुधस्तवेन, ‘चतुश्चक्रं नमस्यामि’ इत्यादिना, ‘पुरस्तात् केशवः पातु’ इत्यादिना च यथासंप्रदायं आज्याहुतिं कृत्वा, मन्त्ररत्नेन पूर्णाहुतिं च हुत्वा, दिव्यायुधार्चनम् अर्ध्याद्युपचारैः कृत्वा, सुदर्शनपाञ्चजन्यौ अग्नौ प्रतप्य, प्रथमं सुदर्शनं गृहीत्वा,

“सुदर्शन! महाज्वाल! कोटिसूर्यसमप्रभ! ।

अज्ञानान्धस्य मे देव! विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥ ”

इति शिष्यं वाचयन् दक्षिणबाहुमूले अङ्कयित्वा,

ततः पाञ्चजन्यमादाय,

“पाञ्चजन्यनिजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय! ।

पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनम् ॥ ”

इति मन्त्रं शिष्यं वाचयन् शिष्यस्य वामहस्तबाहुमूले अङ्कयेत् । ततः सुदर्शनपाञ्चजन्यौ गोकर्षिरे सुगन्धपङ्के वा शीतोदके वा निधाय, ततः शिष्यस्य विधिवत्

ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः

ऊर्ध्वपुण्ड्रान् धारयित्वा, दासनाम च कृत्वा, तत्तदधिकारानुरूपं यथासंप्रदाय मन्त्रोपदेशं च कृत्वा, द्रमिडगाथास्तुतिभिः, विष्ण्वाराधनं च तत्तदनुरूपम् उपदिश्य, त्याज्योपदेशं च विविच्य बोधयेत् । क्रमेण आवाहितान् उद्वास्य, पवित्रग्रन्थिं विस्त्रस्य, षोडशोपचारान् पुनः समर्प्य, 'यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि' इत्युक्त्वा समापयेत् । शिष्यस्तु सदस्यान् संभाव्य, गुरुं धनधान्यनववस्त्रालङ्कारादिभिः यथाशक्ति सन्तर्पयेदिति ॥

॥ ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः ॥

एकादश्यां द्वादश्यां व उपोष्य, सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः पवित्रपाणिः (ओं नमस्सदसे इति) ब्राह्मणैरनुज्ञातः प्राणानायम्य, 'अस्यां शुभतिथौ पञ्चगव्यद्रव्यशुद्धयर्थे शुद्धिपुण्याहं वाचयिष्ये' इति संकल्प्य, शुद्धिपुण्याहं कृत्वा तज्जलेन पञ्चगव्यद्रव्याणि प्रोक्ष्य, "नवकृतपदमध्ये दुग्धम्, ऐन्द्रे दधि स्यात्, यमदिशि घृतं, इन्दोर्वारुणे गोमये द्वे । अनल, निरुक्ति, वाय्वीशान, कोणेषु पिष्टाऽऽमलककण, हरिद्रा, तोयं एवं प्रयुञ्ज्यात्" ॥ "पलमेकं तु गोमूत्रं अङ्गुष्ठार्धञ्च गोमयम् । क्षीरं सप्तपलं चैव दधि त्रिपलमुच्यते ॥ पलमेकं घृतं ग्राह्यं पलमेकं कुशोदकम्" इति द्रव्यमानम् ।

प्राणानायम्य ... 'श्री गोविन्द' इत्यादि .. 'अस्यां शुभतिथौ श्रीभगवदाज्ञया भगवत् (श्रीमन्नारायण) प्रीत्यर्थं मम अन्येषाञ्च मनोवाक्यायैरनुष्ठित-अभक्ष्यभक्षण-अस्पृश्यस्पर्शनादि जनित समस्तभगवन्निग्रह शान्त्यर्थं ब्रह्मकूर्चविधिना पञ्चगव्यद्रव्यसंमेलनं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, (प्रायश्चित्तार्थं पञ्चगव्यसंमेलने ...

प्रयोगमालायां

गोत्रस्य शमर्णः गोत्रायाः ... नाम्नाः .. पापनिवृत्त्यर्थं इति संकल्प्य)
सात्त्विकत्यागं कृत्वा,

आवाहनम् –

“गोमूत्रं यज्ञदैवत्यं गोमयं विष्णुमेव च ।

क्षीरं तु सोमदैवत्यं दधि ब्रह्माधिदैवतम् ।

घृतं तु वायुदैवत्यम् उदकं वारुणं तथा ॥”

इत्युक्तप्रकारेण ततद्द्रव्ये तत्तदैवतात्मकं भगवन्तं श्रीमन्नारायणं ध्यात्वा,
आवाहयेत् ॥

तत्प्रकारः—

गोमूत्रे – “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं
महिमानंस्सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः ॥ ” (इति मन्त्रेण) यज्ञदेवतां
आवाहयामि ।

गोमये – “सहस्रं शीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षस्सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वा ।
अत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलम् ॥” (इति मन्त्रेण) विष्णुं आवाहयामि ।

(‘वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधि राजमक्रन् । अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो
हवामहे योगोजिद्धं नजिदंश्चजिद्यः ॥’ (इति मन्त्रेण) वसुं वा आवाहयामि ।)

क्षीरे – सोमो धेनुꣳ सोमो अर्वन्तमाशुम् । सोमो वीरं कर्मण्यं ददातु ।

सादन्यं विदथ्यꣳ सभेयम् । पितुश्च वणं यो ददाशदस्मै ॥ (इति मन्त्रेण)

सोमं आवाहयामि ।

ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः

दधि – ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् । विसीमत्ससुरुचौ वेन आवः ।

स बुधिया उपमा अस्य विष्ठाः । सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ (इति मन्त्रेण)

ब्रह्माणं आवाहयामि ।

घृते – “वायोस्सवितुर्विदधानि मन्महे यावात्मन्वद्विभृतो यौ च रक्षतः ।

यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ नो मुञ्चतमागंसः ॥ (इति मन्त्रेण) वायुं आवाहयामि ।

शुद्धोदके – ‘इमं मे वरुण श्रुधीहवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा चके । तत्त्वां यामि
ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेहबोध्युरुशं स
मा न आयुः प्रमौषीः ॥’

इति मन्त्रेण वरुणं च आवाह्य, आसनादि नैवेद्यवीटिकासमर्पणान्तैः उपचारैः
संपूज्य, तदक्षिणतः स्वसूत्रोक्तविधानेन अग्निं प्रतिष्ठाप्य (उल्लेखनं, अवोक्षणं,
निरसनं, अप उपस्पृश्य, भूर्भुवस्सुवरो इति अग्निं प्रतिष्ठाप्य, प्राक्तोयं, अग्निं इध्वा,
प्रज्वाल्य, परिसमूह्य, परिस्तीर्य, दक्षिणानुत्तरान् उत्तरानधरान्, उत्तरेणाग्निं पात्र
सादनं) पात्रसादने दर्व्याज्यपात्रस्थाने सपालाशं कूर्चं पञ्चगव्यसंमेलनपात्रं च
निधाय, प्रोक्षणीं, इतरदर्वीं च सादयित्वा, प्रोक्ष्य, पवित्रान्तर्हिते पञ्चगव्य समेलनपात्रे
पञ्चगव्यसंमेलनं कुर्यात् ॥ (तत्प्रकारः –)

(१) गायत्र्या चैव गोमूत्रं (२) गन्धद्वारेति गोमयम् । (३) आप्यायस्वेति च क्षीरं

(४) दधिक्राव्णोति वै दधि ॥ (५) शुक्रमसीति चैवाज्यं (६) देवस्यत्वा

कुशोदकम् ॥ इत्युक्तैः मन्त्रैः पञ्चगव्यसंमेलनं कृत्वा प्रणवेनालेढ्य,

॥ पञ्चगव्यसंमेलन मन्त्राः ॥

- (१) तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो योनः प्रचोदयात् । (गोमूत्रं)
- (२) गन्धद्वारां दुराधर्षा नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम् ॥ (गोमयं)
- (३) आप्यायस्व समेतु ते विश्वतस्सोम वृष्णिष्यम् । भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ (क्षीरं)
- (४) दधिक्रावृष्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभिनो मुखाकरत्रण आयूँषि तारिषत् ॥ (दधिं)
- (५) शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि । (आज्यं)
- (६) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ (कुशोदकं)

उदीचोऽङ्गारान् निरूह्य, पञ्चगव्यात्मकमाज्यं तेष्वधिश्रित्य, ज्वलता तृणेनावद्योत्य, द्वे दभग्निं प्रच्छिद्य प्रक्षाळ्य प्रत्यस्य, त्रिः पर्याग्निकृत्वा, उदगुद्वास्य, अङ्गारानग्नौ प्रत्यूह्य, उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं पञ्चगव्यं त्रिरुत्पूय, पवित्रग्रन्थिं विस्रस्य, अप उपस्पृश्य, प्रागग्रमग्नौ प्रहरति । येन जुहोति, तदग्नौ प्रतितप्य, दर्भैस्सम्मृज्य, पुनः प्रतितप्य, प्रोक्ष्य, दर्व्यै निधाय, दर्भान् अद्भिस्संस्पृश्य अग्नौ प्रहरति । 'अदितेऽनुमन्यस्व, अनुमतेऽनुमन्यस्व, सरस्वतेऽनुमन्यस्व, देवं सवितुः प्र सुव' इति परिषिच्य,

ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः

समन्थानसमित्कूर्चेन,

‘ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥’ (प्रजापतय इदं न मम)

(अग्नये चैव सोमाय शन्नो देवी त्र्यम्बकम् ।

इरावतीमिदं विष्णुर्मानस्तोके प्रजापते ॥

गायत्र्या च व्याहृतीभिः महाव्याहृतिभिस्तथा ।

होतृभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं तु पुण्यदम् ॥)

॥ होमप्रकारः ॥

‘ओं अग्नये स्वाहा ॥’

(अग्नय इदं न मम)

‘ओं सोमाय स्वाहा ॥’

(सोमायेदं न मम)

‘ओं शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिस्रवन्तु नस्स्वाहा ॥’

(अद्भ्य इदं न मम)

‘ओं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् स्वाहा ॥’

(त्र्यम्बकायेदं न मम)

‘ओं इरावती धेनुमती हि भूतः सूयवसिनी मनवे यशस्ये ।

व्यस्कन्नाद्रोदसी विष्णुरिते दाधारं पृथिवीमभितो मयूखैस्स्वाहा ॥ (धेन्वा इदं)

‘ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पाः सुरे स्वाहा ॥’

(विष्णव इदं न मम)

प्रयोगमालायां

‘ओं मा न॑स्तो॒के तन॑ये मा न॒ आयु॑षि मा नो॒ गोषु॒ मा नो॒ अश्वेषु॒ रीरिषः॑ ।

वी॒रान्मा नो॑ रु॒द्रभा॑मि॒तो व॑धीरु॒हविष्म॑न्तो नम॑सा वि॒धेम ते॒ स्वाहा॑ ॥’

(मन्त्रोक्तदेवताभ्य (रुद्राय) इदं) अप उपसृश्य,

ओं प्रजा॑पते न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता व॑भूव ।

यत्का॑मास्ते जुहुमस्तन्नो॑ अस्तु व॒यं स्या॑म प॒तयो॒ रयी॒णां स्वाहा॑ ॥

(प्रजापतय इदं न मम)

ओं तत्स॑वि॒तुर्व॑रि॒ण्यं भ॒र्गो दे॒वस्य॑ धीमहि । धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॒त्स्वाहा॑ ।

(सवित्र इदं न मम) (सावित्र्या इदं न मम)

ओं भू॒स्स्वाहा॑ ॥ ’

(अग्रय इदं न मम)

ओं भुव॒स्स्वाहा॑ ॥’

(वायव इदं न मम)

ओ॒ं सुव॒स्स्वाहा॑ ॥

(सूर्ययिदं न मम)

ओं भूर्भुव॒स्सुव॒स्स्वाहा॑ ॥’

(प्रजापतय इदं न मम)

ओं भूर॒ग्रये॑ पृथि॒व्यै स्वाहा॑

(अग्रय इदं न मम)

ओं भुवो॑ वा॒यवे॒ऽन्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑ ॥

(वायव इदं न मम)

ओं सुव॑रादि॒त्याय॑ दि॒वे स्वाहा॑ ॥

(आदित्यायेदं न मम)

ओं भूर्भुव॒स्सुव॒श्चन्द्र॑म॒से दि॒ग्भ्यस्स्वाहा॑ ॥

(चन्द्रमस इदं न मम)

ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः

ओं भूर्भुवःमग्नये पृथिव्यै स्वाहा	(अग्नये पृथिव्या इदं न मम)
ओं भुवोऽन्नं वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा ॥	(वायवे अन्तरिक्षायेदं न मम)
ओं सुवर्चमादित्याय दिवे स्वाहा ॥	(आदित्याय दिव इदं न मम)
ओं भूर्भुवःसुवर्चं चन्द्रमसे दिग्भ्यस्स्वाहा ॥	(चन्द्रमसे दिग्भ्य इदं न मम)
ओं भूर्भुवःमग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा ॥	(अग्नये महत इदं न मम)
ओं भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा ॥	(वायवे महत इदं न मम)
ओं सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा ॥	(आदित्याय महत इदं न मम)
ओं भूर्भुवःसुवर्चश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा ॥	(चन्द्रमसे महत इदं)

ओं चित्तिस्सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो अग्निः ।
 विज्ञातमग्निः । वाक्स्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाध्वर्युः । वाचस्पते
 विदे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिस्सोमं पिबतु ।
 आऽस्मासु नृम्णं धात्स्वाहा ॥ (वाचस्पतय इदं न मम)

ओं पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता । वाचस्पते वाचो
 वीर्येण । संभृततमेनायक्ष्यसे । यजमानाय वार्यम् । आ सुवस्करस्मै । वाचस्पतिस्सोमं
 पिबति । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा ॥ (पृथिव्या इदं न मम)

प्रयोगमालायां

ओं अ॒ग्नि॒र्होता॑ । अ॒श्विना॑ऽध्व॒र्यू । त्वष्टा॒ग्रीत् । मि॒त्र उ॑पव॒क्ता । सोम॒स्सोम॑स्य
पुरो॒गाः । शुक्र॑श्शुक्रस्य पुरो॒गाः । श्रा॒तास्त॑ इन्द्र॒सोमाः॑ । वा॒तापि॑र् ह॒वन॒श्रुतः॑
स्वाहा॑ ॥ (अग्नय इदं न मम)

ओं सूर्ये॑ ते चक्षुः । वा॒तं प्रा॒णः । द्यां पृ॒ष्ठम् । अ॒न्तरि॑क्षमा॒त्मा । अ॒ङ्ग॒र्य॒ज्ञम् । पृ॒थि॒वीꣳ
शरी॑रैः । वाच॑स्पतेऽच्छि॒द्रया वा॒चा । अ॒च्छि॒द्रया जु॒ह्वा । दि॒वि दे॒वावृ॒धꣳ हो॒त्रा मे॒रय॑स्व
स्वाहा॑ ॥ (सूर्यायदेदं न मम)

ओं म॒हाह॑वि॒र् होता॑ । स॒त्यह॑वि॒रध्व॒र्युः । अ॒च्यु॒तपा॒जा अ॒ग्रीत् । अ॒च्यु॒तम॒ना उ॑पव॒क्ता ।
अ॒नाधृ॑ष्यश्चा॒प्रतिधृ॑ष्यश्च॒ यज्ञ॑स्या॒भिग॒रौ । अ॒यास्य॑ उ॒द्राता॑ । वाच॑स्पते ह॒द्विधे॑ नाम॒न् ।
वि॒धेम॑ ते नाम॑ । वि॒धेस्त्वम॒स्माकं॑ नाम॑ । वा॒चस्प॑ति॒स्सोम॑मपात् । मा दै॒व्यस्त॑न्तु॒श्छेदि॑
मा म॑नु॒ष्यः । नमो॑ दि॒वे । नमः॑ पृ॒थि॒व्यै स्वाहा॑ ॥ (वाचस्पतय इदं न मम)

ओं वा॒ग्धोता॑ । दी॒क्षा प॒त्नी । वा॒ताऽध्व॒र्युः । आ॒पोऽभि॒गरः॑ । मनो॑ ह॒विः ।
तप॑सि जुहोमि । भूर्भुव॑स्सु॒वः । ब्रह्म॑ स्वयं॒भु । ब्रह्म॑णे स्वयं॒भुवे स्वाहा॑ ॥
(वाचस्पतये ब्रह्मण इदं न मम)

ओं ब्रा॒ह्म॒ण ए॒क होता॑ । स य॒ज्ञः । स मे॑ ददातु प्र॒जां प॒शून्पु॒ष्टिं यशः॑ । य॒ज्ञश्च॑ मे भूयात्
स्वाहा॑ ॥ (ब्रह्मण इदं न मम)

ओं अ॒ग्नि॒र्द्वि॒होता॑ । स भ॒र्ता । स मे॑ ददातु प्र॒जां प॒शून्पु॒ष्टिं यशः॑ । भ॒र्ता च॑ मे भूयात्
स्वाहा॑ ॥ (अग्नय इदं न मम)

ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः

ओं पृथिवी त्रिहोता । स प्रतिष्ठा । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्रतिष्ठा च मे भूयात् स्वाहा ॥ (पृथिव्या इदं न मम)

ओं अन्तरिक्षं चतुर् होता । स विष्ठाः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । विष्ठाश्च मे भूयात् स्वाहा ॥ (अन्तरिक्षायेदं न मम)

ओं वायुः पञ्च होता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्राणश्च मे भूयात् स्वाहा ॥ (वायव इदं न मम)

ओं चन्द्रमाष्णद्धोता । स ऋतून्कल्पयाति । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । ऋतवश्च मे कल्पन्ताः स्वाहा ॥ (चन्द्रमस इदं न मम)

ओं अन्नं सप्तहोता । स प्राणस्य प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्राणस्य च मे प्राणो भूयात् स्वाहा ॥ (अन्नायेदं न मम)

ओं द्यौरष्टहोता । सौऽनाधृष्यः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । अनाधृष्यश्च भूयासः स्वाहा ॥ (दिव इदं न मम)

ओं आदित्यो नवहोता । स तेजस्वी । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । तेजस्वी च भूयासः स्वाहा ॥ (आदित्यायेदं न मम)

ओं प्रजापतिर्दशहोता । स इदं सर्वम् । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । सर्वं च मे भूयात् स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम)

प्रयोगमालायां
सर्वप्रायश्चित्ताहुतयः ।

प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्य होम कर्मणि मध्ये संभावित मन्त्रतन्त्र देवताविपर्यास न्यूनातिरेक (रिक्त) स्वराक्षरपदभ्रेषप्रायश्चित्तार्थं सर्वप्रायश्चित्ताहुतीहोष्यामि; प्राणायामञ्च करिष्ये ।

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥

(प्रजापतय इदं न मम)

ओं अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथुं ।

अग्रे तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्रय इदं न मम)

ओं पुरुषसम्मितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसम्मितः । अग्रे तदस्य कल्पय ।

त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्रय इदं न मम)

ओं यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षान् । यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।

अग्निष्टद्धोतां क्रतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवां ऋतुशो यजाति स्वाहा ॥ (अग्रय इदं)

ओं त्वन्नो अग्रे वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वह्नितमश्शोशुचानो विश्वा द्वेषां सि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥ (अग्नीवरुणाभ्यां)

ओं सत्त्वन्नो अग्रेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अवं यक्ष्वनो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा ॥ (अग्नीवरुणाभ्यां)

ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः

ओं भूस्स्वाहा ॥	(अग्नय इदं न मम)
ओं भुवस्स्वाहा ॥	(वायव इदं न मम)
ओं सुवस्स्वाहा ॥	(सूर्याय इदं न मम)
ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥	(प्रजापतय इदं न मम)
ओं विष्णवे स्वाहा ॥	(विष्णवे परमात्मन इदं न मम)

प्राणायामम् । परिषेचनम् । ‘अदितेऽन्वमंस्थाः, अनुमतेऽन्वमंस्थाः,
सरस्वतेऽन्वमंस्थाः, देव सवितुः प्रासावीः’ ॥ अग्रे नय सुपथा राये अस्मान्
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यं स्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

इति अग्न्युपस्थानम्

“ अग्नये नमः — मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन ।
यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

पञ्चगव्यप्राशनश्लोकः

यत् त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।
प्राशनं ब्रह्मकूर्चस्य (पञ्चगव्यस्य) दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥
इति मन्त्रेण प्राश्य, आचम्य, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

॥ ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः समाप्तः ॥

वैश्वदेवप्रयोगः

स्वार्थभागेन वैश्वदेव पञ्चमहायज्ञांश्च यथासूत्रं यथासंप्रदायं कुर्यात् ॥

तत्प्रकारः - (चक्राकारव्यजनाकारोभयसाधारणम्)

पादौ प्रक्षाल्य, आचमनद्वयं कृत्वा, प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं प्रातर्वैश्वदेवं करिष्ये' इति संकल्प्य,

‘कृतञ्च करिष्यामि भगवन्नित्येन भगवत्प्रीत्यर्थेन महाविभूति चातुरात्म्यं भगवद्वासुदेव पादारविन्दार्चनेन प्रातर्वैश्वदेवेन भगवत्कर्मणा भगवन्तं वासुदेवमर्चयिष्यामि । भगवतो बलेन भगवतो वीर्येण भगवतस्तेजसा भगवतः कर्मणा भगवतः कर्म करिष्यामि, भगवतो वासुदेवस्य ।

‘भगवानेव स्वनियाम्य स्वरूपस्थिति प्रवृत्तिस्वशेषतैकरसेन मया स्वकीयैश्चोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वशेषी स्वशेषभूतमिदं प्रातर्वैश्वदेवारख्यं कर्म स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव कारयति ।’ इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, औपासनाग्निं पचनाग्निं वा प्रतिष्ठापयेत् ॥ तत्प्रकारः - स्थण्डिलं कल्पयित्वा,

प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् ।

अथोदीचीः पुरःसंस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥

वैश्वदेवप्रयोगः

अवाकरोऽभ्युक्ष्य, तृणं निर्क्रत्यां निरस्य, अप उपस्पृश्य, 'भूर्भुवस्सुवरोम्' इति अग्निं प्रतिष्ठाप्य, उत्सृज्यतेऽवोक्षणतोयशेषं प्राक्तोयं अन्यत् निदधाति, उदग्वा । (यथा बहिस्स्याच्च परिस्तरणाम्) परिस्तीर्य । आत्मनः पुरतो दर्भान् संस्तीर्य, तदुपरि प्रोक्षणी पात्रं निधाय, जलं पूरयेत् । भार्यादिः पाककृज्जनः वैश्वदेवार्थं स्थापितमन्नमादाय, 'भूतं' इत्युक्त्वा यजमानाय दद्यात् । 'तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायि' इत्युच्चरन् यजमानो गृहीत्वा, अग्रावधिश्रित्य, वामभागे निक्षिप्य, प्रोक्ष्य, दक्षिणोत्तरतया द्वेधा विभज्य, उत्तरभागं पूर्वपश्चिमतया त्रेधा विभज्य, दक्षिणभागं पूर्वपश्चिमतया, न्यूनाधिकत्वेन द्वेधा विभज्य, उत्तरभागं पूर्वपश्चिमतया त्रेधा विभज्य, दक्षिणभागं पूर्वपश्चिमतया न्यूनाधिकत्वेन द्वेधा विभज्य, 'ओं अदितेऽनुमन्यस्व, ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व, ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व, ओं देवं सवितः प्र सुव' इत्यग्निं परिषिच्य अग्नौ एकां समिधमाधाय, दक्षिणभागे पूर्वभागात् आमलकप्रमाणमन्नम् संहताङ्गुलिना करेणाऽऽदाय, हविः पात्रं वामहस्तेन स्पृशन् अङ्गुष्ठाग्रेण हविः निपीड्य, उत्तानेन पाणिना,

१. 'ओं अग्रये स्वाहा' इति हुत्वा, (अग्रय इदं न मम) इत्युक्त्वा,

२. (चक्राकारे ओं सोमाय स्वाहा) (सोमायेदं न मम) इत्यधिकम्)

३. 'ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा' (विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम)

४. 'ओं ध्रुवाय भौमाय स्वाहा' (ध्रुवाय भौमाय इदं न मम)

५. 'ओं ध्रुवक्षितये स्वाहा' (ध्रुवक्षितय इदं न मम)

६. 'ओं अच्युतक्षितये स्वाहा' इति हुत्वा, (अच्युतक्षितय इदं न मम) इत्युक्त्वा,

७. 'ओं अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा' इति पूर्वाहुत्यसंयुतं अग्नौ ऐशान्यां हुत्वा,

(अग्रये स्विष्टकृतये इदं न मम) इत्युक्त्वा, पुनः एकां समिधमाधाय,

'ओं अदितेऽन्वमंस्थाः, ओं अनुमतेऽन्वमंस्थाः,
ओं सरस्वतेऽन्वमंस्थाः, ओं देव सवितः प्रासावीः' इति परिषिञ्चेत् ।

(एतावदुभयसाधारणम्)

अथ व्यजनाकारे बलिहरणक्रमः

दक्षिणभागस्थान्नद्वयमेकीकृत्य, अग्नेः पश्चात् भूमिं अद्भिः संमृज्य, व्याहृतिभिः प्रोक्ष्य, तत्र 'ओं धर्माय स्वाहा' इति दत्वा, वमयिदं न मम इत्युक्त्वा, तदुत्तरतः, 'ओं अधर्माय स्वाहा' इति दत्वा, अधमयिदं न मम इत्युक्त्वा, उभयमपृथक् परिषिञ्च्य धर्मबलेः पश्चिमादारभ्य अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, 'ओं अद्भ्यस्स्वाहा', अद्भ्य इदं न मम इत्युक्त्वा, परिषिञ्च्य, तत्पूर्वतः अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, 'ओं ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा' ओषधिवनस्पतिभ्य इदं न मम - 'ओं रक्षोदेवजनेभ्यस्स्वाहा' इति हुत्वा, रक्षोदेवजनेभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा, उभयं परिषिञ्च्य, अधर्मबलेरुत्तरतः पश्चिमादारभ्य तत् स्थल अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, 'ओं गृह्याभ्यस्स्वाहा' इति हुत्वा,

वैश्वदेवप्रयोगः

इति दत्त्वा, गृह्याभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा, 'ओं अवसानेभ्यस्स्वाहा' इति दत्त्वा, अवसानेभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा, 'ओं अवसानपतिभ्यस्स्वाहा' इति दत्त्वा, अवसानपतिभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा, 'ओं सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा' इति दत्त्वा, सर्वभूतेभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा, चतुणामिकं परिषेचनं कृत्वा, अधर्मबलेः पश्चिमादारभ्य अब्बलेरुत्तरतः, अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, 'ओं कामाय स्वाहा' इति दत्त्वा, कामायेदं न मम इत्युक्त्वा, परिषिच्य तत्पुरतः अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, 'ओं अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति दत्त्वा, अन्तरिक्षायेदं न मम इत्युक्त्वा परिषिच्य, तत्पुरतः अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, 'ओं यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागोऽयन्नाम्ने स्वाहा' इति दत्त्वा, नाम्न इदं न मम इत्युक्त्वा परिषिच्येत् ॥ द्वादशबलिभ्यो दक्षिणतः पश्चिमादारभ्य प्रागवधि दीर्ये अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य पश्चिमादारभ्य 'ओं पृथिव्यै स्वाहा' इति दत्त्वा, (पृथिव्या इदं न मम) इत्युक्त्वा, 'ओं अन्तरिक्षाय स्वाहा' (अन्तरिक्षायेदं न मम), 'ओं दिवे स्वाहा', (दिव इदं न मम), 'ओं सूर्याय स्वाहा' (सूर्यायेदं न मम), 'ओं चन्द्रमसे स्वाहा' (चन्द्रमस इदं न मम), 'ओं नक्षत्रेभ्यस्स्वाहा', नक्षत्रेभ्य इदं न मम, 'ओं इन्द्राय स्वाहा', (इन्द्रायेदं न मम), 'ओं बृहस्पतये स्वाहा', (बृहस्पतय इदं न मम), 'ओं प्रजापतये स्वाहा', (प्रजापतय इदं न मम), 'ओं ब्रह्मणे स्वाहा' ब्रह्मण इदं न मम इति दत्त्वा सर्वेषामेकं परिषेचनं कुर्यात् । पृथिव्यादिषु दशसु बलिषु आदितः अब्बलिपर्यन्तं चतुष्टयम्, मध्ये धर्मबलिपर्यन्तं चतुष्टयम्, तत्पुरतो बलिद्वयं च कुर्यात् । अयमेव व्यजनाकारः ॥

एतदक्षिणतः, प्राचीनावीती भूमिं अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, ‘ओं स्वधा पितृभ्यस्स्वाहा’ इति पितृतीर्थेन बलिं दत्त्वा, पितृभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा अप उपस्पृश्य, उपवीती एतदुत्तरतः भूमिं अद्भिः संमृज्य, प्रोक्ष्य, ‘ओं नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा’ इति दत्त्वा, रुद्राय पशुपतये इदं न मम इत्युक्त्वा, अप उपस्पृश्य, प्राचीनावीती पितृबलिं अप्रदक्षिणं परिषिच्य, उपवीती रुद्रबलिं परिषिच्य, अवशिष्टे दक्षिणभागस्थाने मुष्टित्रयं पात्रान्तरे गृहीत्वा बहिर्गत्वा अद्भिः भूमिं संमृज्य प्रोक्ष्य, ‘ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा’ इति दत्त्वा, दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा परिषिच्य,

तत्पुरतः अद्भिः भूमिं संमृज्य प्रोक्ष्य, ‘ऐन्द्रावरुणवायव्यास्सौम्या याम्याश्च नैरुक्ताः । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु बलिं भूमौ मयार्पितम्’ इति दत्त्वा, वायसेभ्य इदं न मम इत्युक्त्वा, परिषिच्य,

तत्पुरतः अद्भिः भूमिं संमृज्य प्रोक्ष्य, ‘यो श्वानौ श्यामशवळौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥’ इति दत्त्वा, श्वभ्यामिदं न मम इत्युक्त्वा परिषिच्य, भार्यादिना धर्मादिचतुर्विंशतिबलीन् अन्यत्र अपनाय्य अग्निसमीपमागच्छेत् ।

चक्राकारे बलिहरणप्रकारः

प्राणान् आयम्य, 'बलिहरणेन यक्ष्ये' इति संकल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा रङ्गवल्ल्या चक्रवन्मण्डलाकारं रेखां कृत्वा, तदन्तः मध्ये प्रत्यग्भागात् प्राग्भागपर्यन्तं दीर्घरेखां तथैव कृत्वा, तदुत्तरतो मण्डलरेखायां तदक्षिणतो मण्डलरेखायां च षट्षट् स्थानानि भावयित्वा हुतशिष्टं दक्षिणभागस्थमन्नमेकीकृत्य, ततः उत्तररेखायां पश्चिमतः स्थानद्वयमग्निः संमृज्य, प्रोक्ष्य, 'धर्माय स्वाहा' इत्येकत्र, 'अधर्माय स्वाहा' इति अन्यत्र च अन्नं निक्षिप्य, उभयोरेवं परिषेचनं विधाय, दक्षिणरेखायाः पश्चिमतः स्थानमेकं संमृज्य, 'अद्भ्यस्स्वाहा' इति अन्नं निक्षिप्य, परिषिच्य, तदूर्ध्वं स्थलद्वयं संमृज्य, 'ओषधिवनस्पतिभ्यस्स्वाहा', रक्षोदेवजनेभ्यस्स्वाहा' इति अन्नं निधाय, उभे परिषिच्य, दक्षिणरेखायां अधर्मस्थानादूर्ध्वं चत्वारि स्थानानि संमृज्य 'गृह्याभ्यः स्वाहा', अवसानेभ्यस्स्वाहा', अवसानपतिभ्यस्स्वाहा', सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा' इति अन्नं निक्षिप्य, युगपत् परिषिच्य, चक्रदक्षिण रेखोर्ध्वभागे संमृज्य, 'कामाय स्वाहा' इति निक्षिप्य परिषिच्य, तदूर्ध्वं संमृज्य, 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति निक्षिप्य, परिषिच्य, तदूर्ध्वं संमृज्य, 'यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागो यं नाम्ने स्वाहा', इति निक्षिप्य, परिषिच्य, चक्रमध्यरेखायां दश स्थानानि संमृज्य, 'पृथिव्यै स्वाहा', अन्तरिक्षाय स्वाहा', दिवे स्वाहा', सूर्याय स्वाहा', चन्द्रमसे स्वाहा', नक्षत्रेभ्यः स्वाहा', इन्द्राय स्वाहा', बृहस्पतये स्वाहा', प्रजापतये स्वाहा', ब्रह्मणे स्वाहा', इति निक्षिप्य युगपत् परिषिच्य, प्राचीनावीती दक्षिणरेखामध्यपार्श्वं संमृज्य, 'स्वधा पितृभ्यस्स्वाहा' इति निक्षिप्य, उपवीती उत्तररेखामध्यपार्श्वं संमृज्य, 'नमो रुद्राय

पशुपतये स्वाहा” इति निक्षिप्य, प्राचीनावीती पित्रन्नं परिषिच्य, उपवीती रुद्रान्नं परिषिच्य, अवशिष्टमन्नं दक्षिणभागस्थं बहिर्नीत्वा शुद्धं स्थलं संमृज्य, प्रोक्ष्य, ‘ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा” इति दत्त्वा, (दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इदं न मम) इत्युत्त्वा पत्न्यादिना बलिहरणान्नं स्वयमनवेक्षमाणोऽपनाय्य अग्निसमीपमागच्छेत् । (वायसश्चानबलिद्वयं मनुष्ययज्ञानन्तरमेव कर्तव्यम् । एतत् बलिद्वयं पूर्वं केचन कुर्वन्ति । चक्राकारे न कुर्वन्ति)

अथ सर्वमुभयसाधारणम् - अग्रदानमहायज्ञादि ।

अग्रदानम्

प्राणानायम्य, ‘श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं अग्रदानं करिष्ये’ इति सङ्कल्प्य, ‘भगवानेव ... अग्रदानारख्यं कर्म ... कारयति’ इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा अग्रेरुत्तरतः भूमिं अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य, अन्नस्य उत्तरभागस्थपूर्वभागात् अन्नमुष्टिमादाय, “अकामोपहताय श्रोत्रियाय अग्रं ददामि” इति भूमौ निधाय, (अकामोपहताय श्रोत्रियाय इदं न मम) इत्युत्त्वा परिषिच्य सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

पञ्चमहायज्ञक्रमः

१. श्रोत्राचमनं कृत्वा, प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं देवयज्ञेन यक्ष्ये' इति संकल्प्य, 'भगवानेव ... देवयज्ञारख्यं कर्म कारयति' इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, 'विद्युदसि विद्यं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपैमि' इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय वामकरतलं संमृज्य, 'ओं अदितेऽनुमन्यस्व, ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व, ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व, ओं देवं सवितुः प्र सुव' इत्यग्निं परिषिच्य, अग्नौ एकां समिधं दर्भद्वयं वा आदाय उत्तरदेशस्थपश्चिमभागात् हविर्गृहीत्वा 'ओं देवेभ्यः स्वाहा' इत्यग्नौ हुत्वा (देवेभ्य इदं न मम) इत्युक्त्वा एकां समिधं दर्भद्वयं वा प्रक्षिप्य, 'ओं अदितेऽन्वमंस्थाः, ओं अनुमतेऽन्वमंस्थाः, ओं सरस्वतेऽन्वमंस्थाः, ओं देवं सवितुः प्रासावीः' इति पुनः परिषिच्य, 'वृष्टिरसि वृश्चं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपांगाम्' इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय, वामकरतलं संमृज्य, श्रोत्राचमनं कृत्वा, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

२. श्रोत्राचमनं कृत्वा प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं पितृयज्ञेन यक्ष्ये' इति संकल्प्य, 'भगवानेव ... पितृयज्ञारख्यं कर्म कारयति' इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, "विद्युदसि विद्यं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपैमि" इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय वामकरतलं संमृज्य, दक्षिणतः भूमिं अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य देवयज्ञशेषात् हविर्गृहीत्वा, ओं पितृभ्यः स्वधाऽस्तु, इति पितृतीर्थेन बलिं विधाय, (पितृभ्य इदं न मम) इत्युक्त्वा, अप्रदक्षिणं परिषिच्य, 'वृष्टिरसि वृश्चं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपांगाम्' इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय, वामकरतलं संमृज्य, श्रोत्राचमनं कृत्वा, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

३. श्रोत्राचमनं कृत्वा प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं भूतयज्ञेन यक्ष्ये' इति संकल्प्य, 'भगवानेव ... भूतयज्ञाख्यं कर्म कारयति' इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, "विद्युदसि विद्यं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपैमि" इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय, वामकरतलं संमृज्य, अग्रदानात् पश्चिमभागे अद्भिः संमृज्य प्रोक्ष्य देवपितृयज्ञशिष्टान्नं हविर्गृहीत्वा, 'ओं भूतेभ्यो बलिꣳ हंरामि' (ओं भूतेभ्यः स्वाहा) इति देवतीर्थेन भूतबलिं दत्वा (भूतेभ्य इदं न मम) इत्युत्त्वा परिषिच्य, 'वृष्टिरसि वृश्चं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपांगाम्' इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय, वामकरतलं संमृज्य, श्रोत्राचमनं कृत्वा, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

४. श्रोत्राचमनं कृत्वा, प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं मनुष्ययज्ञेन यक्ष्ये' इति संकल्प्य, 'भगवानेव ... मनुष्ययज्ञाख्यं कर्म कारयति' इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, "विद्युदसि विद्यं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपैमि" इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय, वामकरतलं संमृज्य, मध्यभागात् अग्रदानान्नं द्विगुणमन्नं गृहीत्वा, अग्रदान - भूतबलयोर्मध्ये मनुष्येभ्यो हन्ता" इति देवतीर्थेन भूमौ बलिं निधाय, (मनुष्येभ्य इदं न मम) इत्युत्त्वा परिषिच्य, 'वृष्टिरसि वृश्चं मे पाप्मानमृतात् सत्यमुपांगाम्' इति दक्षिणकरतलेन अप आदाय, वामकरतलं संमृज्य, श्रोत्राचमनं कृत्वा, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

पञ्चमहायज्ञक्रमः

ततः, 'ओं श्रीविष्णवे स्वाहा', इत्यग्नौ दर्भैः प्रक्षिप्य, (श्री विष्णवे परमात्मन इदं न मम) इत्युक्त्वा उत्थाय,

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

ओं अग्नये नमः, 'मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ इत्युक्त्वा, प्रणम्य, अभिवादयेत् ।

पितृबलिं, भूतबलिं च बहिः प्रक्षिप्य पात्रस्थमवशिष्टान्नं भोजनार्थन्नेन प्राणाहुतेः परं संयोजयेत् । अग्रदानं, मनुष्ययज्ञश्च अतिथिभ्यो दद्यात् । आचम्य, 'भगवानेव स्वनियाम्य स्वरूपस्थिति प्रवृत्तिस्वशेषतैकरसेन मया स्वकीयैश्चोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वशेषी स्वशेषभूतमिदं प्रातर्वैश्वदेवाख्यं कर्म स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव कारितवान् ।' इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, 'कृतञ्च करिष्यामि भगवन्नित्येन भगवत्प्रीत्यर्थेन महाविभूति चातुरात्म्य भगवद्वासुदेव पादारविन्दार्चनेन प्रातर्वैश्वदेवेन भगवत्कर्मणा भगवान् प्रीयतां वासुदेवः' इति प्रातर्वैश्वदेवं भगवति समर्पयेत् ॥

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः ॥

परावरज्ञः सदाचार्यः धात्रीकल्कलिप्ताङ्गः पुण्यतीर्थे स्नातः
 पूर्वाह्निकनित्यकर्माणि कृत्वा, पूर्वद्युः ताम्बूलदक्षिणादिभिः सत्कृतैः श्रीवैष्णवैः
 आशिषो वाचयित्वा, तैरनुज्ञातः स्वगृह्योक्तविधिना, 'पुण्याहं वाचयित्वा, ...
 अस्यां शुभतिथौ सुदर्शनपाञ्चजन्यौ प्रतिष्ठापयामि' इति सङ्कल्प्य, प्रतिष्ठाङ्गं
 अङ्कुरार्पणं कृत्वा परेद्युः पुष्पाङ्कुरं कुर्यात् ॥ ततः उदक्प्राग्देशे प्रत्यङ्मुखं सपत्नीकं
 चतुर्भुजं विष्णुं साळग्रामं च संस्थाप्य, मूलमन्त्रेण भगवते अर्घ्यादिनिवेदनान्तं
 कृत्वा, पुष्पाञ्जलिं नीराजनं च समर्प्य, सुदर्शनपाञ्चजन्यौ नवीनौ तत्तल्लक्षणलक्षितौ
 पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य, देवस्य पार्श्वयोः संस्थाप्य, ततः भगवदुदक्प्राग्देशे शालीपरिष्कृते
 चतुष्कोणे रङ्गवल्लीपरिष्कृते, अच्छिद्रौ नवीनवस्त्रवेष्टितौ चूतपत्रनालिकेरकूर्च-
 शिरस्कौ शुद्धतीर्थपूरितौ कुम्भौ निवेश्य, तयोः *पञ्च त्वक् ? पञ्च पल्लवानि,
 पञ्च रत्नानि च सुवर्णमयौ च सुदर्शनपाञ्चजन्याकारौ विग्रहौ शङ्खचक्र-
 गदासिशार्ङ्गधरं सूर्यमण्डलान्तर्वर्ति-सुवर्णमयं श्रीविग्रहसहितनारायणविग्रहं च
 निक्षिप्य, श्रीसूक्त (पु. २८) पुरुषसूक्त (पु. ७१) भूसूक्त (पु. ७२) घृतसूक्त
 (पु. ३०) ब्रह्मसूक्तैः (पु. ७३) द्वादशवारं चतुर्भिः श्रीवैष्णवैः जपं कारयित्वा
 तयोः सवितृमण्डलमध्यवर्तिश्रीमन्नारायणहस्तारविन्दस्थितसुदर्शनपाञ्चजन्यौ
 ध्यात्वा, 'ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय नमः ; सुदर्शनं हेतिराजं आवाहयामि;
 ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः ; पाञ्चजन्यं शङ्खाधिपतिं आवाहयामि',
 इत्यावाह्य, अर्घ्यपाद्यगन्धपुष्पाक्षतधूपदीपनैवेद्यताम्बूलान्तैः तत्तन्मन्त्रेण अभ्यर्च्य,

*अश्वत्थ उदुंबर प्लक्ष चूत न्यग्रोध पल्लवाः । एतेषामेकवृक्षाणं पञ्चत्वच उदीरिताः ॥

सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः

तदुत्तरतः अग्निं स्वगृह्योक्तविधिना प्रतिष्ठाप्य,
अग्निमुखादि (पु. ३१, ३२, ३३) आधानान्तं कृत्वा, जुहुयात् ॥

तत्र मूलमन्त्रेण अष्टवारम्, प्रणवसंपुटितैः मूलमन्त्रवर्णैः, पुनः मूलमन्त्रेण
षोडशवारम्, श्री-भूमि-नीळामन्त्रैः (पु. ६८-६९), विष्णु गायत्र्या
(पु. २९), “ओं विष्णोर्नुकं.... रुगायस्स्वाहा; विष्णोः रराटमसि स्वाहा, विष्णोः
पृष्ठमसि स्वाहा, विष्णोः इजज्जेस्थस्स्वाहा, विष्णोः स्स्यूरसि स्वाहा, विष्णोर्ध्रुवमसि
स्वाहा, वैष्णवमसि स्वाहा, विष्णवे त्वा स्वाहा” इति सप्तभिः (पु. ३३) “तदस्य
प्रियं, प्र तद्विष्णुः परो मात्रया, वि चक्रमे पृथिवी, अतो देवा, इदं विष्णुः, त्रीणि
पदा वि चक्रमे, विष्णोः कर्माणि, तद्विष्णोः परमं, तद्विप्रासः” इति दशभिः
एतेषां विष्णव इदं न मम इत्युद्देशत्यागः । (पु. ३४) ततः पुरुषसूक्त ऋग्भिः हुत्वा
(पु. ३५-३६), श्रीभूमिनीळामन्त्रैः (पु. ६८-६९), षोडशवारं

भूसूक्तम् । ओं ॥ भूमिर्भूम्राद्यौर्वरिणान्तरिक्षं महित्वा । उपस्थे ते
देव्यदितेऽग्निमन्त्रादमन्त्राद्यायादधे स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥ आऽयङ्गौः
पृश्निरक्रमीदसंनन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवस्स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥
त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गायं शिश्रिये । प्रत्यस्य वह द्युभिस्स्वाहा ॥ (भूम्या
इदं न मम) ॥ अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन्महिषस्सुवस्स्वाहा ॥
(भूम्या इदं न मम) ॥ यत्त्वा क्रुद्धः परोवपं मन्युना यदवर्त्या । सुकल्पमग्रे तत्तव
पुनस्त्वोदीपयामसि स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥ यत्ते मन्युपरोक्षस्य पृथिवीमनुं
दध्वसे । आदित्या विश्वे तद्देवा वसवश्च समाभरन्त्स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥

प्रयोगमालायां

मेदिनी देवी वसुन्धरा स्याद्वसुधा देवी वासवी । ब्रह्मवर्चसः पितृणां श्रोत्रं
चक्षुर्मनस्स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥ देवी हिरण्यगर्भिणी देवी प्रसूवरी । रसने
सत्यायने सीद स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥ समुद्रवती सावित्री ह नो देवी
महाङ्गी । महो धरणी महोव्यथिष्ठाशृङ्गेयज्ञे यज्ञेयज्ञे विभीषणी स्वाहा ॥ (भूम्या इदं
न मम) ॥ इन्द्रपत्नी व्यापिनी सुरसरिदिह । वायुमती जलशयनी श्रियं धाराजा (या)
सत्यन्धो परिमेदिनी । श्वो परिधत्तं गाय स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥ विष्णुपत्नी
मही देवी माधवी माधवप्रियाम् । लक्ष्मी प्रियसखी देवी नमाम्यच्युतवल्लभा
स्वाहा ॥ (भूम्या इदं न मम) ॥ ओं धनुर्धरायै विद्महे सर्वसिद्ध्यै च धीमहि । तन्नो
धरा प्रचोदयात्स्वाहा ॥ (धनुर्धराया इदं न मम) ॥ शृण्वन्ति श्रोणाममृतस्य
गोपाम् । पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचम् । मही देवी विष्णुपत्नीमजूर्याम् ।
प्रतीचीमिनां हविषा यजामस्स्वाहा ॥ (विष्णुपत्न्या इदं न मम) ॥ त्रेधा विष्णुरुक्मायो
वि चक्रमे । मही दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् । तच्छ्रोषैति श्रवं इच्छमाना । पुण्यं श्लोकं
यजमानाय कृण्वती स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

नीळासूक्तम् । ओं ॥ गृणाहि । घृतवती सवितराधिपत्यैः पर्यस्वती रन्तिराशानो
अस्तु । ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यधोराऽस्येशाना सहसो या मनोता स्वाहा ॥ (विष्णुपत्न्या
इदं न मम) ॥ बृहस्पतिर्मातरिश्वोत वायुस्सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु ।
विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी स्वाहा ॥ (विष्णुपत्न्या
इदं न मम)

सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः

‘चरणं पवित्रम्, लोकस्य द्वारम्, पवित्रवन्तः, पवित्रं ते’ (पु. ३७)
इति चतसृभिः; (सुदर्शनाय हेतिराजायेदं), येन देवाः पवित्रेण, प्राजापत्यं
पवित्रं, इन्द्रस्सुनीती सह मा पुनातु (पु. ३७) - इति तिसृभिः (अद्भ्य इदं),
सुदर्शनादिपञ्चायुधमन्त्रैः प्रत्येकं हुत्वा, ततः आधारशक्त्यादिभिः
एकोननवतिमन्त्रैः हुत्वा, भगवते हविर्निवेद्य, तन्मध्यतो हस्तेनादाय,
मूलमन्त्रमारभ्य आज्याहुतिवत् सर्वं जुहुयात् - स्विष्टकृद्धोमः; ततः
अग्निमुखशेषहोमः (पु. १४-१५) ॥

ततः अग्निं भगवन्तं सुदर्शनपाञ्चजन्यौ च प्रणम्य, प्रदक्षिणीकृत्य, कुम्भौ
क्रमेण उद्धृत्य, तत्तत्कूर्चाभ्यां पुरुषसूक्तमन्त्रेण पूर्वोक्तमन्त्राभ्यां च
सुदर्शनपाञ्चजन्यौ प्रोक्ष्य, आवाह्य, क्षीरान्नं पायसान्नं च भगवते निवेद्य,
तत् द्विधाकृत्य, तयोः निवेदयेत्। ततः वैष्णवान् भोजयित्वा दक्षिणताम्बूलादिभिः
तोषयेत्। आचार्यं धान्यवस्त्रभूषणादिभिः तोषयेत् ॥ एवं प्रतिष्ठाविधिः।

प्रोक्षणपक्षे तु आधारशक्त्यादिहोमान् अन्नाहुतींश्च वर्जयेत् ॥

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

॥ पुरुषसूक्तम् ॥

ओं । स॒हस्र॑शी॒र्षा पुरु॑षः । स॒हस्रा॑क्ष॒स्सह॑स्र॒पात् । स भूमिं॑ वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वा ।
 अत्य॑तिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ पुरु॑ष ए॒वेद॑ꣳ सर्व॑म् । यद्भू॑तं यच्च॒ भव्य॑म् । उ॒तामृत॑त्वस्येशानः ।
 यदन्ने॑नातिरोह॑ति ॥ ए॒तावा॑नस्य महि॒मा । अतो॒ ज्याया॑ꣳश्च पू॒रुषः॑ । १-१ ॥
 पादो॑ऽस्य वि॒श्वा भू॒तानि॑ । त्रि॒पाद॑स्यामृतं दि॒वि ॥ त्रि॒पादूर्ध्व उदै॑त्पुरु॑षः ।
 पादो॑ऽस्ये॒हाऽऽभ॑वात्पुनः । ततो॒ विष्व॒ङ् व्य॑क्रामत् । सा॒श॒ना॒न॒श॒ने अ॒भि ॥
 तस्मा॑द्विराडजायत । वि॒राजो॒ अधि॑ पू॒रुषः॑ । स जा॒तो अत्य॑रिच्यत । प॒श्चाद्भूमि॑मथो
 पुरः ॥ १-२ ॥ यत्पुरु॑षेण ह॒विषा॑ । दे॒वा य॒ज्ञम॑तन्वत । व॒स॒न्तो अ॑स्यासीदाज्यम् ।
 ग्री॒ष्म इ॒ध्मश्श॑रद्ध॒विः ॥ स॒प्तास्या॑सन्परि॒धयः॑ । त्रि॒स्सप्त॑ स॒मिधः॑ कृ॒ताः । दे॒वा यद्य॑ज्ञं
 तन्वा॒नाः । अब॑ध्नन्पुरु॑षं प॒शुम् ॥ तं य॒ज्ञं ब॑र्हिषि प्रौक्षन् । पुरु॑षं जा॒तम॑ग्रतः । १-३ ॥
 तेन॑ दे॒वा अय॑जन्त । सा॒ध्या ऋ॑षयश्च॒ ये ॥ तस्मा॑द्य॒ज्ञात्सर्व॑हुतः । संभृ॑तं पृषदाज्यम् ।
 प॒शूꣳस्ताꣳश्च॑क्रे वाय॒व्यान् । आ॒र॒ण्यान्ग्रा॒म्याश्च॒ ये ॥ तस्मा॑द्य॒ज्ञात्सर्व॑हुतः ।
 ऋ॒च॒स्सामा॑नि जज्ञिरे । छन्दाꣳ॑सि जज्ञिरे तस्मा॑त् । यजु॑स्तस्मादजायत ॥ १-४ ॥
 तस्मा॑द॒श्वा अ॑जायन्त । ये के चो॒भया॑दतः । गावो॑ ह जज्ञिरे तस्मा॑त् । तस्मा॑ज्जा॒ता
 अ॑जावयः ॥ यत्पुरु॑षं व्य॑दधुः । क॒ति॒धा व्य॑कल्पयन् । मुखं॑ किम॒स्य कौ बा॒हू ।
 कावूरू॑ पादावुच्येते ॥ ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽस्य मुखमासीत् । बा॒हू रा॑ज॒न्यः कृ॒तः । १.५ ॥ ऊ॒रू
 तद॑स्य॒ यद्वैश॑यः । प॒द्भ्याꣳ शू॒द्रो अ॑जायत ॥ च॒न्द्रमा॒ मन॑सो जा॒तः । चक्षो॑स्सू॒र्यो
 अ॑जायत । मुखा॒दिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ । प्रा॒णाद्वा॒युर॑जायत ॥ नाभ्या॑ आसीदन्तरि॑क्षम् ।
 शी॒र्ष्णो द्यौ॑स्समवर्तत । प॒द्भ्यां भूमि॑र्दिशश्चोत्रा॑त् । तथा॑ लो॒काꣳ अ॑कल्पयन् ॥

सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य
धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते ॥ धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्र
विद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृतं इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय
विद्यते ॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं
महिमानंस्सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति' देवाः ॥ १-७ ॥

॥ भूसूक्तम् ॥

ओं॥ भूमिर्भूमाद्यौर्वरिणान्तरिक्षं महित्वा । उपस्थे ते देव्यदितेऽग्नि-
मन्त्रादमन्त्राद्यायाऽऽदधे ॥ आऽयङ्गौः पृश्निरक्रमीदसनन्मातरं पुनः । पितरं च
प्रयन्त्सुवः ॥ त्रिंशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्यस्य वह द्युभिः ॥
अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन्महिषस्सुवः । यत्त्वां क्रुद्धः परोवपं
मन्युना यदवर्त्या । सुकल्पमग्रे तत्तव पुनस्त्वोद्दीपयामसि ॥ यत्ते मन्युपरोक्षस्य पृथिवीमनुं
दध्वसे । आदित्या विश्वे तद्देवा वसंवश्च समाभरन् ॥

मेदिनी देवी वसुन्धरा स्याद्वसुधा देवी वासवी । ब्रह्मवर्चसः पितृणां श्रोत्रं
चक्षुर्मनः ॥ देवी हिरण्यगर्भिणी देवी प्रसूवरी । रसने सत्यायने सीद । समुद्रवती
सावित्री ह नो देवी मह्यङ्गी । महो धरणी महोव्यथिष्ठाश्शृङ्गे यज्ञेयज्ञे विभीषणी ॥
इन्द्रपत्नी व्यापिनी सुरसरिर्दिह । वायुमती जलशयनी श्रियं धाराजा(या) सत्यन्धो
परिमेदिनी ॥ श्वो परिधत्तं गाय ॥

प्रयोगमालायां

विष्णुपत्नीं महींदेवीं माधवीं माधवप्रियाम् । लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं
नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥

ओं धनुर्धरायै विद्महे सर्वसिद्ध्यै च धीमहि । तन्नो धरा प्रचोदयात् ॥

शृण्वन्ति श्रोणाममृतस्य गोपाम् । पुण्यामस्या उषशृणोमि वाचम् । महीं देवीं
विष्णुपत्नीमजूर्याम् । प्रतीचीमेनाहविषा यजामः ॥ त्रेधा विष्णुरुक्मायो वि
चक्रमे । महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् । तच्छ्रोणैति श्रवं इच्छमाना । पुण्यञ्छोकं
यजमानाय कृण्वती ॥

॥ ब्रह्मसूक्तम् ॥

ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमत्स्सुरुचौ वेन आवः । स बुद्धिध्या उपमा
अस्य विष्ठास्सतश्च योनिमसंतश्च विवः ॥ पिता विराजामृषभो रयीषामन्तरिक्षं विश्वरूप
आविवेश । तमकैरभ्यर्चन्ति वत्सं ब्रह्मसन्तं ब्रह्मणा वर्द्धयन्तः ॥ ब्रह्म देवानंजनयद्
ब्रह्म विश्वमिदञ्जगत् । ब्रह्मणः क्षत्रनिर्मितं ब्रह्म ब्राह्मण आत्मना ॥ अन्तरस्मिन्निमे
लोका अन्तर्विश्वमिदञ्जगत् । ब्रह्मैव भूतानाञ्ज्येष्ठन्तेन कौऽरुहति स्पृष्टुम् ॥
ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिंशद् ब्रह्मन्निन्द्र प्रजापती । ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि
नावीवान्तस्समाहिता ॥ चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नयं इमन्नो यज्ञत्रयतु प्रजानन् ।
घृतं पिबन् नजरं सुवीरं ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनाम् ॥

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

श्रीः

॥ कूश्माण्डहोमविधिः ॥

अमावास्यायां, पौर्णमास्यां वा अन्यत्र वा विदितकाले सर्वाणि
केशश्मश्रुनखलोमानि वापयित्वा, स्नात्वा, प्रातरौपासनं कृत्वा,
“ओं नमस्सदसे । नमस्सदसस्पतये । नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे । नमो दिवे ।
नमः पृथिव्यै ॥ सप्रथं सभां मे गोपाय । ये च सभ्यास्सभासदः । तानिन्द्रियावतः
कुरु । सर्वमायुरुपासताम् ॥ ओं सर्वेभ्यः श्रीवैष्णवेभ्यो नमः” इति श्रीवैष्णवान्
प्रणम्य, “अशेषे हे परिषत् भवत्पादमूले मया समर्पितां इमां सौवर्णीं यत्किञ्चिदक्षिणां
यथोक्तदक्षिणामिव स्वीकृत्य.... गोत्रस्य.... शर्मणः सपत्नीकस्य मम (विवाहप्रभृति
एतत्क्षणपर्यन्तं = इति सेतुस्नानाकरणे) (तत्करणे तु = सेतुस्नानप्रभृति एतत्क्षणपर्यन्तं
इति) (प्रपन्नस्य तु प्रपत्युत्तरक्षणमारभ्य एतत्क्षणपर्यन्तमिति निर्देशपूर्वकं)
संभावितबुद्धिपूर्वक, अबुद्धिपूर्वक, अकृत्यकरण, कृत्याकरण, भगवदपचार,
भागवतापचार, असह्यापचाररूप, नानाविधानन्तापचार, अस्पृश्यस्पर्शन,
अभक्ष्यभक्षण, अभोज्यभोजन, अपेयपान, अपाङ्केयसहभोजन, अप्रवेश्यप्रवेचन,
असंभाष्यसंभाषणादि जनित भगवन्निग्रह सङ्कल्पशान्तिद्वारा, भ्रूणहत्याया अर्वाञ्चि
एनांसि यावन्ति मयि संभवन्ति तावतामेनसां निर्हरणद्वारा च भगवत्प्रीत्यर्थं
सकृत्कूश्माण्डैर्होतुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण” इति संप्रार्थ्य, त्रिः प्राणानायम्य
गुरुपरम्परामनुसन्धाय, ‘स्वशेषभूतेन मया स्वीयैः सर्वपरिच्छदैः विधातुं प्रीतमात्मानं
देवः प्रक्रमते स्वयम्’ इत्युक्त्वा, ‘हरिरोतत् ... भगवत्प्रीत्यर्थं गोत्रस्य....
शर्मणः सपत्नीकस्य मम (विवाहप्रभृति एतत्क्षणपर्यन्तं = इति सेतुस्नानाकरणे)

(तत्करणे तु = सेतुस्नानप्रभृति एतत्क्षणपर्यन्तं इति) (प्रपन्नस्य तु प्रपत्युत्तरक्षणमारभ्य एतत्क्षणपर्यन्तमिति निर्देशपूर्वकं) संभावितबुद्धिपूर्वक, अबुद्धिपूर्वक, अकृत्यकरण, कृत्याकरण, भगवदपचार, भागवतापचार, असह्यापचाररूप, नानाविधानन्तापचार, अस्पृश्यस्पर्शन, अभक्ष्यभक्षण, अभोज्यभोजन, अपेयपान, अपाङ्ग्यसहभोजन, अप्रवेश्यप्रवेचन, असंभाष्यसंभाषणादि जनित भगवन्निग्रह संकल्पशान्तिद्वारा, भ्रूणहत्याया अर्वाञ्चि एनांसि यावन्ति मयि संभवन्ति तावतामेनसां निर्हरणद्वारा च भगवत्प्रीत्यर्थं 'सकृत्कूशमाण्डैर्होष्यामि' इति संकल्प्य ('कृतञ्चेति मन्त्रं, बलमन्त्रं च अनुसंधाय) पट्यर्थं पुनः प्राणानायम्य, पूर्ववत् संकल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, स्थालीपाकवत् हविः श्रपणादिकं, पात्रसादनकाले चरुः, समिद्द्वयं च सादयित्वा अग्निमुखान्तं कृत्वा, अवदानधर्मेण अवदाय, सावित्रीं पुरोऽनुवाक्यामनूच्य, सावित्र्यैव याज्यया जुहोति ॥

ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो योनः प्रचोदयोम् ॥
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो योनः प्रचोदयात् स्वाहा ॥ (सवित्र इदं)

स्विष्टकृदर्थमवदाय, अन्तः परिधि सादयित्वा, 'यद्देवा देवहेळनं' इत्यनुवाकत्रयेण आज्याहुतीर्जहोति ॥

I

१. यद्देवा देवहेळनं देवासश्चकृमा वयम् । आदित्यास्तस्मान्मा मुञ्चतर्तस्यर्तेन मामित स्वाहा" (देवेभ्य आदित्येभ्य इदं न मम) ।

कूष्माण्डहोमविधिः

२. देवां जीवनका॒म्या यद्वा॒चाऽनृत॑मूदि॒म । तस्मा॑न्न इ॒ह मु॑ञ्चत॒ विश्वे॑ दे॒वास्स॒जोष॑सः -
स्वाहा॑ ॥ (विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम) ॥

३. ऋ॒तेन॑ द्या॒वापृ॑थि॒वी ऋ॒तेन॑ त्व॒ऽ सर॑स्वति । कृ॒तान्नः॑ पा॒ह्येन॑सो॒ यत्किञ्चान॑नृत॑मूदि॒म
स्वाहा॑ ॥ (द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्या इदं न मम) ॥

४. इन्द्रा॒ग्नी मि॒त्रावरु॑णौ सा॒मो धा॒ता बृ॒हस्प॑तिः । ते नो॑ मुञ्च॒न्त्वेन॑सो॒ यदन्य॑कृत॒मारि॑म
स्वाहा॑ ॥ (इन्द्राग्निभ्यां मित्रावरुणाभ्यां सोमोधातृबृहस्पतिभ्य इदं न मम) ॥

५. स॒जा॒तश॑ऽसा॒दुत जा॑मिश॒ऽसा॒ज्याय॑स॒ऽश॑ऽसा॒दुत वा॒ कनी॑यसः । अना॑धृष्टं
दे॒वकृ॑तं॒ यदे॒नस्त॒स्मा॒त्त्वम॒स्माञ्जा॑तवे॒दो मुमु॑ग्धि॒ स्वाहा॑ ॥ (अग्नेय जातवेदस इदं) ॥

६. यद्वा॒चा यन्म॑नसा बा॒हुभ्या॑मू॒रुभ्या॑म॒ष्टीव॑द्भ्या॒ऽ शि॒श्रैर्य॑दनृतं च कृ॒मा व॒यम् ।
अ॒ग्निर्मा॑ तस्मा॒देन॑सो॒ गार्ह॑पत्यः प्रमु॑ञ्चतु च॒कृम॑ या॒नि दु॒ष्कृ॒ता स्वाहा॑ ॥
(अग्रये गार्हपत्यायेदं न मम) ॥

७. येन॑ त्रि॒तो अ॑र्ण॒वान्निर्व॑भूव॒ येन॑ सूर्य॒ तम॑सो निर्मु॒मोच॑ । येनेन्द्रो॒ विश्वा॑
अज॑हा॒दरा॑ती॒स्तेना॒हं ज्यो॑ति॒षा ज्यो॑ति॒रान॑शान आ॑क्षि॒ स्वाहा॑ ॥
(अग्नेय ज्योतिष इदं न मम) ॥

८. यत्कु॑सी॒दम॑प्र॒तीत्तं॒ मये॒ह येन॑ य॒मस्य॑ नि॒धिना॒ चरा॑मि । ए॒तत्तद॑ग्रे अ॒नृणो॑ भ॒वामि॑
जी॒र्वन्ने॒व प्रति॑ तत्ते॒ दधा॑मि॒ स्वाहा॑ ॥ (अग्रय इदं न मम) ॥

प्रयोगमालायां

९. यन्मयि माता गर्भे सति एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसःॐ स्वाहा ॥ (अग्नये गार्हपत्याय)

१०. यदाऽऽपिपेष मातरं पितरम् । पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अहिंसितौ पितरौ मया तत् । तदग्रे अनृणो भवामि स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

११. यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्याम् । यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसःॐ स्वाहा ॥ (अग्नये गार्हपत्याय इदं न मम) ॥

१२. यदाशसा निशसा यत्पराशसा । यदेनश्चकृमा नूतनं यत्पराणम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसःॐ स्वाहा ॥ (अग्नये गार्हपत्याय इदं न मम) ॥

१३. अतिक्रामामि दुरितं यदेनः । जहामि रिप्रं परमे सधस्थे । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तमारोहामि सुकृतां नु लोकःॐ स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

१४. त्रिते देवा अमृजतैतदेनः । त्रित एतन्मनुष्येषु मा मृजे । ततो मा यदि किञ्चिदानशे । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसःॐ स्वाहा ॥ (अग्नये गार्हपत्याय इदं न मम) ॥

कूश्माण्डहोमविधिः

१५. दिवि जा॒ता अ॒प्सु जा॒ताः । या जा॒ता ओष॑धीभ्यः । अथो॒ या अ॒ग्नि॒जा
आपः॑ । ता न॑श्शुन्धन्तु शुन्ध॑नीस्स्वाहा॑ ॥ (अद्भ्यः शुन्धनीभ्य इदं न मम) ।

१६. यदापो॒ नक्तं॑ दुरि॒तं चरा॑म । यद्वा॒ दिवा॒ नूत॑नं॒ यत्पु॑रा॒णम् । हिर॑ण्यवर्णा॒स्तित॒
उत्पु॑नीत॒ नस्स्वाहा॑ ॥ (अद्भ्यः हिरण्यवर्णाभ्यां इदं न मम) ।

१७. इ॒मं मे॑ वरु॒ण श्रु॑धी॒ हव॑म॒द्या च॑ मृ॒डय॑ । त्वाम॑व॒स्युरा च॑के॒ स्वाहा॑ ॥
(वरुणाय इदं न मम) ॥

१८. तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्तदा॑शा॒स्ते यज॑मानो ह॒विर्भिः॑ । अहै॑डमानो
वरु॑णेह बो॒द्ध्युरु॑रा॒स मा न॒ आयुः॑ प्रमौ॑षीस्स्वाहा॑ ॥ (वरुणाय इदं न मम) ।

१९. त्वन्नो॑ अ॒ग्रे वरु॑णस्य वि॒द्वान्दे॒वस्य॒ हेडो॑ऽव॒ यासि॑सी॒ष्ठाः ।
यजि॑ष्ठो वह्नि॒तम॒शोशु॑चानो॒ विश्वा॒ द्वेषा॑सि॒ प्रमु॑मुग्ध्य॒स्मत् स्वाहा॑ ॥
(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम) ।

२०. सत्वन्नो॑ अ॒ग्रेऽव॒मो भ॑वो॒ती नेदि॑ष्ठो अ॒स्या उ॒षसो॒ व्यु॑ष्टौ । अव॑ यक्ष॒वन्नो॒
वरु॑ण॒स॒ ररा॑णो वी॒हि मृ॒डीक॑सु॒हवो॑ न ए॒धि स्वाहा॑ ॥ (अग्नीवरुणाभ्यां इदं)

२१. त्वम॑ग्रे अ॒याऽसि॑ । अ॒या सन्म॑न॒सा हि॒तः । अ॒या सन् ह॒व्यमू॑हिषे । अ॒या नो॑
धेहि॑ भेष॒जं स्वाहा॑ ॥ (अग्रये अयस इदं न मम) ।

२२. यददीव्यनृणमहं बभूवादित्सन्वा सञ्जगर जनेभ्यः । अग्रिमा तस्मादिन्द्रश्च
संविदानौ प्रमुञ्चतां स्वाहा ॥ (अग्नीन्द्राभ्यामिदं न मम)

२३. यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाण्यक्षाणां वगुमुपजिघ्रमानः । उग्रं पश्या च राष्ट्रभृच्च
तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि स्वाहा ॥ (उग्रं पश्या राष्ट्रभृद्भ्यां अप्सरोभ्य इदं)

२४. उग्रं पश्ये राष्ट्रभृत्किल्बिषाणि यदक्षवृत्तमनुदत्तमेतत् । नेत्रं ऋणानृणव इत्समानो
यमस्य लोके अर्धं रज्जुराय स्वाहा ॥ (उग्रं पश्या राष्ट्रभृद्भ्यां इदं न मम)

२५. अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो
राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि स्वाहा ॥ (वरुणायेदं न मम) ।

२६. उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं विमध्यमञ्श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते
तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा ॥ (वरुणायेदं न मम) ।

२७. इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा चके स्वाहा ॥
(वरुणाय इदं न मम) ॥

२८. तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहैडमानो
वरुणेह बोद्धचुरुशंस मा न आयुः प्रमौषीस्स्वाहा ॥ (वरुणाय इदं न मम) ।

कूश्माण्डहोमविधिः

२९. त्वन्नो अग्रे वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः।
यजिष्ठो वह्नितमश्शोशुचानो विश्वा द्वेषाँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥
(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम) ।

३०. सत्वन्नो अग्रेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अव यक्ष्वन्नो
वरुणँ रराणो वीहि मृडीकँ सुहवो न एधि स्वाहा ॥ (अग्नीवरुणाभ्यां इदं)

३१. संकुसुको विकुसुको निर्ऋथो यश्च निस्वनः । ते(२)ऽस्मद्यक्षममनागसो
दूरादूरमचीचतँ स्वाहा ॥ (संकुसुक विकुसुक निर्ऋथ निःस्वनेभ्य इदं न मम)।

३२. निर्यक्ष्ममचीचते कृत्यां निर्ऋतिं च । तेन यो(२)ऽस्मत्समृच्छातै तमस्मै
प्रसुवामसि स्वाहा ॥ (निर्यक्ष्म निर्ऋतिभ्यामिदं न मम) ।

३३. दुःशँसानुशँसाभ्यां घणेनानुघणेन च । तेनान्यो(२)ऽस्मत्समृच्छातै तमस्मै
प्रसुवामसि स्वाहा ॥ (दुःशँसानुशँसाभ्यां घणानुघणाभ्यामिदं न मम) ।

३४. सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सँशिवेन । त्वष्टा नो अत्र
विदधातु रायोऽनु मार्ष्टु तन्वो(२) यद्विलिष्टँ स्वाहा ॥ (त्वष्ट इदं न मम) ।

३५. आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्विण्यः । पुनस्ते प्राण आयाति परा यक्ष्मं सुवामि
ते स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

३६. आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु
गव्यं पितेवं पुत्रमभि रक्षतादिमं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

३७. इममग्र आयुषे वर्चसे कृधि तिग्ममोजो वरुण सः शिशाधि । मातेवास्मा
अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत् स्वाहा ॥ (विश्वेभ्यो देवभ्य इदं)

३८. अग्र आयूँषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाँ स्वाहा
(अग्नये पवमानायेदं न मम)

३९. अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सुवीर्यम् । दधद्रयि मयि पोषं स्वाहा ॥
(अग्नये पवमानायेदं न मम)

४०. अग्निर् ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयं स्वाहा
(अग्नये पवमानायेदं न मम)

४१. अग्ने जातान्प्रणुदानस्सपत्नान्प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व । अस्मे दीदिहि सुमना
अहैळ्ळर्मन्ते स्याम त्रिवरूथ उद्भौ स्वाहा (अग्नये जातवेदस इदं न मम) ।

कूश्माण्डहोमविधिः

४२. सहसा जातान्प्रणुदानस्सपत्नान्प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व । अर्धि नो ब्रूहि
सुमनस्यमानो वयं स्याम प्रणुदानस्सपत्नान् स्वाहा ॥ (अग्नये जातवेदस इदं)

४३. अग्ने यो नोऽभितो जनो वृको वारो जिघांसति । तांस्त्वं वृत्रहआहि
वस्वस्मभ्यमा भर स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

४४. अग्ने यो नोऽभिदासति समानो यश्च निष्ट्यः । तं वयं समिधं कृत्वा
तुभ्यमग्नेऽपिदध्मसि स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

४५. यो नश्शपादशपतो यश्च नश्शपंतश्शपात् । उषाश्च तस्मै निमृक्च सर्वं पापं
समूहतां स्वाहा ॥ (उषो निमृग्भ्यां इदं न मम) ।

४६. यो नस्सपत्नो यो रणो मर्तोऽभिदासति देवाः । इध्मस्यैव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि
किंचन स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

४७. यो मों द्वष्टि जातवेदो यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वांस्तानग्ने सन्दह
यांश्चाहं द्वेष्मि ये च मां स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

४८. यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान्दिप्साच्च सर्वां
स्तान्मष्मषाकुरु स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

४९. स॒ञ्शितं मे॒ ब्रह्म॒ स॒ञ्शितं वी॒र्यां(१) बल॑म् । स॒ञ्शितं क्ष॒त्रं मे॒ जिष्णु॑
यस्या॒हमस्मि॑ पु॒रोहि॑त॒स्स्वाहा॑ ॥ (अग्रय इदं न मम) ।

५०. उ॒देषां बा॒हू अ॑ति॒रमु॒द्रर्चो॑ अथो बल॑म् । क्षि॒णोमि॒ ब्रह्म॑णाऽमि॒त्रानु॑न्नयामि
स्वां(२) अ॒हञ् स्वाहा॑ ॥ (ब्रह्मण इदं न मम) ।

५१. पु॒नर्म॑नः पु॒नरायु॑र्म आ॒गात्पु॒नश्चक्षुः॑ पु॒नश्श्रो॑त्रं म आ॒गात्पु॒नः प्रा॒णः पु॒नरा॑धीतं
म आ॒गात् । वै॒श्वान॒रो मेऽद॑ब्धस्त॒नूपा अव॑वाधतां दु॒रितानि॑ वि॒श्वा स्वाहा॑ ॥
(अग्रये वैश्वानराय इदं न मम) ।

५२. सि॒ञ्हे व्या॒घ्र उ॒त या पृ॒दाकौ॑ । त्वि॒षिर॒ग्नौ ब्रा॑ह्म॒णे सूर्ये॑ या । इन्द्रं॒ या दे॒वी
सु॒भगा॑ ज॒जानं॑ । सा न आ॒गन्वर्च॑सा संविदा॒ना स्वाहा॑ ॥ (त्विष्यै देव्या इदं न मम)

५३. या रा॒ज॒न्ये दु॒न्दुभा॑वाय॒तायाम्॑ । अ॒श्वस्य॑ क्र॒न्द्ये पु॒रुष॑स्य मा॒यौ । इन्द्रं॒ या दे॒वी
सु॒भगा॑ ज॒जानं॑ । सा न आ॒गन्वर्च॑सा संविदा॒ना स्वाहा॑ ॥ (त्विष्यै देव्या इदं न मम) ।

५४. या ह॒स्तिनि॑ द्वी॒पिनि॒ या हि॑र॒ण्ये । त्वि॒षिर॒श्वेषु॑ पु॒रुषेषु॑ गो॒षु । इन्द्रं॒ या दे॒वी
सु॒भगा॑ ज॒जानं॑ । सा न आ॒गन्वर्च॑सा संविदा॒ना स्वाहा॑ ॥ (त्विष्यै देव्या इदं न मम) ।

५५. रथे॑ अ॒क्षेपु॑ वृ॒षभ॑स्य॒ वाजे॑ । वा॒ते पर्ज॑न्ये वरु॒णस्य॑ शु॒ष्मे । इन्द्रं॒ या दे॒वी सु॒भगा॑
ज॒जानं॑ । सा न आ॒गन्वर्च॑सा संविदा॒ना स्वाहा॑ ॥ (त्विष्यै देव्या इदं न मम) ।

कूष्माण्डहोमविधिः

(५६-५९). 'अग्रेऽभ्यावर्तिन्निति चतसृणां अग्निर्ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः अभ्यावर्तिनो देवता - आज्यहोमे विनियोगः ॥'

५६. अग्रैऽभ्यावर्तिन्नभि न आ वर्तस्वाऽऽयुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया धनेन स्वाहा ॥ (अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम) ।

५७. अग्रै अङ्गिरश्शतन्तै सन्त्वावृतस्सहस्रन्त उपावृतः । तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि स्वाहा ॥ (अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम)

५८. पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्र इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतस्स्वाहा ॥ (अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम) ।

५९. सह रय्या नि वर्तस्वाऽग्रे पिन्वस्व धारया । विश्वप्सिन्त्रया विश्वतस्परि स्वाहा ॥ (अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम) ॥

(समित्पाणिः अग्रेर्दक्षिणतः पट्या सह उदङ्मुखः तिष्ठन् 'वैश्वानराय प्रतिवेदयामः' इति द्वादशर्चेन सूक्तेन अग्निमुपस्थाय, 'यन्मे मनसा' इत्यनया स्वाहान्ततया समिधमग्नौ प्रक्षिप्य, पट्यर्थमपि मन्त्रावृत्त्या समिधमाधाय, स्विष्टकृतं जुहोति ।)

उत्थाय, समिधमाधाय अञ्जलिं बद्ध्वा,

१. वैश्वानराय प्रतिवेदयामो यदीनृणः संज्ञरो देवतासु । स एतान्याशान्मुचन्त्रवेद
स नो मुञ्चातु दुरितादवद्यात् ॥ २. वैश्वानरः पर्वयान्नः पर्वत्रैर्यत्संज्ञरमभिधावाभ्याशाम् ।
अनाजानन्मनसा याचमानो यदत्रैनो अव तत्सुवामि ॥ ३. अमी ये सुभगे दिवि
विचृतौ नाम तारके । प्रेहामृतस्य यच्छतामेतद्वद्धकमोचनम् ॥ ४. विजिहीर्ष्व लोकान्कृधि
बन्धान्मुञ्चासि बद्धकम् । योनैरिव प्रच्युतो गर्भस्सर्वान्यथो अनुष्व ॥ ५. स प्रजानन्प्रति
गृभ्णीत विद्वान्प्रजापतिः प्रथमजा क्रतस्य । अस्माभिर्दत्तं जरसः परस्तादच्छिन्नं
तन्तुमनु सञ्चरिम ॥ ६. ततं तन्तुमन्वेके अनु सञ्चरन्ति येषां दत्तं पित्र्यमायनवत् ।
अबन्ध्वेके ददंतः प्रयच्छाद्दातुं चेच्छक्रवाः सस्वर्ग एषाम् ॥ ७. आरंभेथामनु
सः रंभेथाः समानं पन्थामवथो घृतेन । यद्वा पूर्तं परिविष्टं यदग्नौ तस्मै गोत्रायेह
जायापती सः रंभेथाम् ॥ ८. यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा
जिहिः सिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्य उन्नोनेषदुरिता यानि चकृम ॥
९. भूमिर्माताऽदितिर्नो जनित्रं भ्राताऽन्तरिक्षमभिःस्त एनः । द्यौर्नः पिता पितृयाच्छं
भवासि जामि मित्वा मा विवित्सि लोकान् ॥ १०. यत्र सुहार्दस्सुकृतो मदन्ते
विहाय रोगं तन्वा(१) स्वायाम् । अश्लोणाङ्गैरहुतास्स्वर्गे तत्र पश्येम पितरञ्च
पुत्रम् ॥ ११. यदन्नमदन्ननृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्नत वा करिष्यन् । यद्देवानां
चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ॥ १२. यदन्नमग्निं
बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गामजामविम् । यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव
किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ॥

कूश्माण्डहोमविधिः

समित् आधानं - यन्मे मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन ।

सर्वस्मान्मेळितो मोग्धि त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥

पद्वर्थं पुनश्च अनुसन्धाय, समिधावग्नौ प्रक्षिपेत् ॥

हव्यवाहमभिमातिषाहम् । रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं
पुरन्धिम् । अग्निं स्विष्टकृतमा हुवेमोम् ॥ इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य,

स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि । विश्वा देव पृतना अभिष्य । उरुं नः पन्थां प्रदिशन्वि
भाहि । ज्योतिष्मद्वेह्यजरं न आयुस्स्वाहा ॥

इति याज्यया 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इति जुहोति ॥ (अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ॥

जयादि प्रतिपद्यते । अथ जयादिहोमः (जयाः १३, अभ्यातानाः १८,
राष्टभृतः २२, प्राजापत्याः १, व्याहतयः ३, स्विष्टकृती १) = ५८

ओं चित्तं च स्वाहा - (चित्तायेदं न मम) ॥ १ ॥ चित्तिश्च स्वाहा -
(चित्त्या इदं न मम) ॥ २ ॥ आकूतं च स्वाहा - (आकूतायेदं न मम) ॥ ३ ॥
आकूतिश्च स्वाहा - (आकूत्या इदं न मम) ॥ ४ ॥ विज्ञातं च स्वाहा -
(विज्ञातायेदं न मम) ॥ ५ ॥ विज्ञानं च स्वाहा - (विज्ञानायेदं न मम) ॥ ६ ॥
मनश्च स्वाहा - (मनस इदं न मम) ॥ ७ ॥ शक्करीश्च स्वाहा - (शक्करीभ्य इदं
न मम) ॥ ८ ॥ दर्शश्च स्वाहा - (दर्शयेदं न मम) ॥ ९ ॥ पूर्णमासश्च स्वाहा -
(पूर्णमासायेदं न मम) ॥ १० ॥ बृहच्च स्वाहा - (बृहत इदं न मम) ॥ ११ ॥
रथन्तरं च स्वाहा - (रथन्तरायेदं न मम) ॥ १२ ॥ प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे
प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै विशस्समनमन्त सर्वास्स उग्रस्स हि हव्यो
बभूव स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम) ॥ १३ ॥

अ॒ग्निर्भू॒ताना॒मधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ॥ १ ॥

इन्द्रो॑ ज्येष्ठाना॒मधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (इन्द्राय इदं न मम) ॥ २ ॥

य॒मः पृ॒थिव्या॑ अधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (यमाय इदं न मम) ॥ ३ ॥

वा॒युरन्त॑रि॒क्षस्या॑धि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (वायव इदं न मम) ॥ ४ ॥

सू॒र्यो दि॒वोऽधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (सूर्याय इदं न मम) ॥ ५ ॥

च॒न्द्रमा॑ नक्ष॑त्राणा॒मधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (चन्द्रमस इदं न मम) ॥ ६ ॥

बृ॒हस्प॑तिर्ब्र॒ह्मणो॑ऽधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (बृहस्पतय इदं न मम) ॥ ७ ॥

मि॒त्रस्स॒त्याना॑मधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (मित्राय इदं न मम) ॥ ८ ॥

वरु॑णोऽपामधि॑पति॒स्स मा॑वत्व॒स्मिन्ब्र॒ह्मन्स्मिन्क्ष॒त्रेऽस्पामा॑शिष्य॒स्यां
पु॒रो॒धाया॑म॒स्मिन्कर्म॑न्स्यां दे॒वहू॑त्या ५ स्वाहा ॥ (वरुणायेदं न मम) ॥ ९ ॥

कूष्माण्डहोमविधिः

समुद्रस्त्रोत्यानामधिपतिस्स मावत्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (समुद्रायेदं न मम) ॥ १० ॥

अन्नँ साम्राज्यानामधिपति तन्मावत्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (अन्नायेदं न मम) ॥ ११ ॥

सोम आर्षधीनामधिपतिस्स मावत्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (सोमाय इदं न मम) ॥ १२ ॥

सविता प्रसवानामधिपतिस्स मावत्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (सवित्र इदं न मम) ॥ १३ ॥

रुद्रः पशूनामधिपतिस्स मावत्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (अप उपशृणुय) (रुदाय..) ॥ १४ ॥

त्वष्टा रूपाणामधिपतिस्स मावत्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (त्वष्ट्र इदं न मम) ॥ १५ ॥

विष्णुः पर्वतानामधिपतिस्स मावत्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥ १६ ॥

मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ स्वाहा ॥ (मरुद्भ्य इदं न मम) ॥ १७ ॥

पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहा इहमावत ।
अस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षत्रेऽस्पामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्यां देवहूत्याँ
स्वाहा ॥ (पित्रादिभ्य इदं न मम) ॥ १८ ॥ (अप उपशृणुय)

प्रयोगमालायां

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधषोऽप्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (अग्नये गन्धर्वयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (ओषधीभ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ १-२ ॥

स॒ह॒तो वि॒श्वसा॑मा॒ सूर्यो॑ गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (सूर्याय गन्धर्वयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (मरीचिभ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ ३-४ ॥

सुषुम्नस्सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो बेकुरयो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (चन्द्रमसे गन्धर्वयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (नक्षत्रेभ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ ५-६ ॥

भुज्युस्सुपणो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तवा नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (यज्ञाय गन्धर्वयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (दक्षिणाभ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ ७-८ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य रत्नामान्यप्सरसो वह्नयो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (मनसे गन्धर्वयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (ऋत्नामेभ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ ९-१० ॥

इषिरो विश्वव्यंवा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरसो मुदा नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (वाताय गन्धर्वयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (अद्भ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ ११-१२ ॥

कूश्माण्डहोमविधिः

भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च । स नो रास्वाज्यानिः रायस्पोषः
सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्तिः स्वाहा ॥ (भुवनस्य पत्य इदं न मम) ॥ १३ ॥

परमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो भुवो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता
इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (मृत्यवे गन्धवयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (विश्वस्मा अप्सरोभ्य इदं न मम) ॥ १४ - १५ ॥

सुक्षितिस्सुभूतिर्भद्रकृत्सुर्वान्पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचो नाम स
इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ (पर्जन्याय गन्धवयिदं)
ताभ्यस्स्वाहा ॥ - (विद्युद्भ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ १६-१७ ॥

दूरेहेतिरमृडयो मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अप्सरसो भीरुवो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता
इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (मृत्यवे गन्धवयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (प्रजाभ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ १८-१९ ॥

चारुः कृपणकाशी कामो गन्धर्वस्तस्याधयोऽप्सरसंश्शोचयन्तीनाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं
पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ॥ - (कामाय गन्धवयिदं न मम) ॥

ताभ्यस्स्वाहा ॥ (आधिभ्योऽप्सररोभ्य इदं न मम) ॥ २० - २१ ॥

स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च । उरु ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म
यच्छ स्वाहा ॥ (भुवनस्य पत्ये इदं न मम) ॥ २२ ॥

प्रयोगमालायां

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयंस्याम पतयो रयीणां स्वाहा । (प्रजापतय इदं न मम) ॥ १ ॥

ओं भूस्स्वाहा - (अग्नय इदं न मम) ॥ ओं भुवस्स्वाहा - (वायव इदं न मम) ॥
ओं सुवस्स्वाहा ॥ (सूर्याय इदं न मम) ॥ (१-३) ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वं स्विष्टं
सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ (अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ॥ १ ॥

(परिधिप्रहरः - ब्रह्मोद्भासनम् - अभ्युदयः - पुण्याहम् - ब्राह्मणभोजनम् -)

॥ कूर्माण्डहोमप्रयोगः समाप्तः ॥

॥ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः ॥

.... तस्मात् कार्पासमादाय शुचौ देशेऽभिवर्धितम् । पात्रे पवित्रे संस्थाप्य प्रयतः
शौचसंयुतः ॥ तस्मिन् कराभ्यां निर्मुच्य कार्पासे बीजसञ्चयम् । स्वाध्यायोक्ते तथा
पुण्ये नक्षत्रे शुभवासरे ॥ प्राह्णे शुचिः शुचौ देशे ब्रह्मसूत्रं प्रकल्पयेत् ।
सुवर्णादिशलाकानामलाभे तन्तुकर्मणि ॥ शुद्धमृन्मणिसंप्रोतं कुशनालं प्रशस्यते ।
पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥ ततः प्रणवमुच्चार्य व्याहृतित्रितयं
ततः । नवतिं षट् च गृह्णीयात् सूत्रं तच्चतुरङ्गुलम् ॥ तदेवाच्छिन्नरूपेण कुर्वीत
त्रिगुणं ततः । तत् संप्रक्षालयेत् शुद्धैः अम्बुभिः प्रणवेन च ॥ व्याहृतित्रितयेनाथ
कूर्चोपरि विनिक्षिपेत् । ओपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः कुशैस्तन्मार्जयेत् त्रिभिः ॥
पश्चाद्विरण्यवर्णाद्यैः चतुर्भिर्मार्जयेत् बुधः । पवमानानुवाकेन ततो मार्जनमाचरेत् ॥
उपवीतकृतौ विप्रौ शुद्धौ द्वावेव भाषितौ । एकोऽनुवर्तको विप्रश्चान्यो
मध्यगधावकः ॥ प्राक्प्रत्यग्वदनौ चोदग्दक्षिणाभिमुखावपि । स्थित्वा परस्परं तुल्यं
तत्सूत्रमनुवर्तयेत् ॥ एवं (?) ज्ञात्वाऽनुवर्त्यथ कुशैर्घृष्ट्वा कुशास्तृते । देशे प्रसार्य
दर्भौ द्वौ दत्त्वा कृत्वा करध्वनिम् ॥ भ्रमं न वीक्षितव्यं हि पितृणां तृप्तिदं हि तत् ।
सन्ताडयेत्करतलं देवषीर्णां हि तृप्तिदम् ॥ पश्चात् तत्सूत्रमादाय प्रणवव्याहृतित्रयम्
जपन् शनैश्शनैर्ग्रन्थिं कुटिलं परिमोचयेत् ॥ शुल्बं त्रिवलयं कृत्वा तदग्राभ्यां दृढं
तथा । आवेष्ट्य बन्धयेत् ग्रन्थिं तृतीयं चोपरि क्रमात् ॥ पलाशखदिराश्वत्थ-
बिल्वाद्यध्वरभूरुहाम् । तत् क्षिपेत् एकशाखायां भूर्भवस्सुवरोमिति ॥

प्रतिष्ठा कर्म कृत्वाऽथ यथावत् धारयेत् ततः ॥

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा ॥

पादौ प्रक्षाळ्य, आचम्य, प्राणानायम्य, 'श्रीमान् वेङ्कट सदा हृदि' ।
अस्यां शुभतिथौ भगवत् (श्रीमन् नारायण) प्रीत्यर्थं, 'यज्ञोपवीतप्रतिष्ठां करिष्ये'
इति संकल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, शुचौ देशे जलपूर्णं सकूर्चयाज्ञियशाखं कुंभं
निधाय, तस्मिन् यज्ञोपवीतं निधाय, यज्ञोपवीतं स्पृशन्,

भूरग्निश्च पृथिवीश्च माश्च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ भुवो वायुश्चान्तरिक्षश्च माश्च ।
त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा
सीद ॥ स्वरादित्यश्च दिवश्च माश्च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ भूर्भुवस्स्वश्चन्द्रमसश्च दिशश्च
माश्च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ इत्यभिमन्त्र्य,

'ओं भूः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओं भुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि ।
'ओं सुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओं भूर्भुवस्सुवः' यज्ञोपवीतं
प्रतिष्ठापयामि । इति प्रतिष्ठाप्य -

प्रथमतन्तुदेवतां 'पृथिवी' आवाहयामि । द्वितीयतन्तुदेवतां 'अप' आवाहयामि ।
तृतीयतन्तुदेवतां 'तेज' आवाहयामि । चतुर्थतन्तुदेवतां 'वायुं' आवाहयामि ।
पञ्चमतन्तुदेवतां 'आकाशं' आवाहयामि । षष्ठतन्तुदेवतां 'प्राणं' आवाहयामि ।
सप्तमतन्तुदेवतां 'आत्मानं' आवाहयामि । अष्टमतन्तुदेवतां 'अन्तरात्मानं'
आवाहयामि । नवमतन्तुदेवतां 'परमात्मानं' आवाहयामि ।

यज्ञोपवितप्रतिष्ठा

इति नवतन्तुदेवताः अक्षतैरावाह्य, आसनादिषोडशोपचारैरभ्यर्च्य,
प्रथमग्रन्तिदेवतां ब्रह्माणं आवाहयामि ।

द्वितीयग्रन्तिदेवतां विष्णुं आवाहयामि ।

तृतीयग्रन्तिदेवतां गिरीशं आवाहयामि । इति ग्रन्तित्रयदेवताः अभ्यर्च्य,
यज्ञोपवीताधिष्ठातृदेवतां श्रियःपतिं आवाहयामि इति श्रियःपतिं च आवाह्य, अभ्यर्च्य,
यज्ञोपवीतसहितं कूर्चं पाणिना गृहीत्वा,

आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽदेवो
याति भुवना विपश्यन् ॥ उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा
सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय
सूर्यम् ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्राद्यावापृथिवी
अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

इत्यन्तं उक्त्वा, सूर्याय प्रदर्श्य, पूर्ववत् निधाय, यज्ञोपवीतं स्पृशन्,

‘त्र्यंबकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुखाय माऽमृतात् ॥’

इति मन्त्रं अष्टोत्तरशतसंख्यया अष्टाविंशतिसङ्ख्यया वा गायत्रीं च जपित्वा,
आचम्य, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

(सर्वत्र पृथिव्यादिशरीरकश्रियःपतिमेव ध्यात्वा आराधयेत् ॥)

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

॥ यज्ञोपवीतधारणक्रमः ॥

आचम्य प्राणानायम्य, 'यज्ञोपवीतधारणं करिष्ये' इति संकल्प्य, सात्त्वित्यागं कृत्वा, 'यज्ञोपवीत धारण मन्त्रस्य, ब्रह्मा ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः त्रयीविद्या देवता'

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्न्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

इति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुक्कुटासनतया उपविश्य धारयेत् । गृहस्थः पुनः संकल्प्य द्वितीयं यज्ञोपवीतं धारयेत् । एकैकमपि यज्ञोपवीतं पृथक् प्राणान् आयम्य, संकल्प्य, मन्त्रोच्चारणपूर्वकं धारयेत् ॥ आचम्य,

“उपवीतं भिन्नतन्तुं जीर्णं कश्मलदूषितम् ।

विसृजामि *जले ब्रह्मवर्चो दीर्घायुस्तु मे” ॥

इति जीर्णयज्ञोपवीतं शुद्धदेशे त्यजेत् । सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

*पुनः (पा.भे)

॥ आग्नेयस्थालीपाकः ॥

पत्नी व्रीहीन् अवहन्यात् नतु श्रपयेत् । वर एव विवाहाग्रौ चरुं श्रपयित्वाऽभिघार्य,
उदगुद्वास्य, प्रतिष्ठितमभिघार्य, कटतलो विवाहवत् वरो वध्वा सहासीनः पवित्र
पाणिः प्राणानायम्य, “आग्नेयेन स्थालीपाकेन यक्ष्ये” इति सङ्कल्प्य,
अग्नेरुपसमाधानादि मुखान्ते वध्वामन्वारब्धायां, वामहस्तस्थायां होमदर्व्यां सुवेण
वा प्रधानदर्व्यां वा सकृदुपस्तीर्य, चरुमध्यात् अङ्गुष्ठपर्वमात्रं हविः मध्यमानामिकाङ्गुष्ठेः
द्विरवदाय (जमदग्नीनां त्रिरवदाय) सकृदभिघार्य, स्विष्टकृदर्थं चरुं प्रत्यभिघार्य,
दक्षिणहस्तेनादाय, “अग्रये स्वाहा” इति मध्येऽग्रौ जुहुयात् । अपि वा दर्व्यां
स्थालीपाकात् सकृत् गृहीत्वा जुहुयात् । नात्रोपस्तरणावदानादि धर्मः ॥ अनन्वारब्धः
पूर्ववत् सकृदुपस्तीर्य, चरोरुत्तरार्धात् सकृदवदाय (तेषां द्विरवदाय) द्विरभिघार्य
“अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा” इति प्रागुदीच्यां प्रधानाहुत्यसंहितं हुत्वा, परिध्यञ्जन
लेपकार्यादि प्रणीतामोक्षणान्तं कृत्वा, ब्राह्मणायापचिताय ऋषभं दत्वा, तेन
हविश्शेषेण सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ एवं अत ऊर्ध्वं पर्वसु उपोष्य श्वः प्रातः
स्थालीपाकं कुर्यात् ॥ नात्र अन्वारंभो न ऋषभ दानम् ॥

॥ दर्शपूर्णमासस्थालीपाकविधिः ॥

आग्नेयस्थालीपाकादूर्ध्वे पौर्णमासीषु अमावास्यासु च उपोषिताभ्यां जायापतिभ्यां श्वोभूतायां प्रतिपदि स्थालीपाकः (आग्नेयस्थालीपाकप्रकारेण) कर्तव्यः । नात्र अन्वारंभः, न ऋषभदानम् । तत्प्रकारः = पत्नी व्रीहीन् अवहन्यात्; न तु श्रपयेत् । वर एव चरुं श्रपयित्वा, अभिघार्य, उदगुद्रास्य, प्रतिष्ठितमभिघार्य - (पट्या सह) पवित्रपाणिः प्राणानायम्य '..... पूर्णमास(दर्श)स्थालीपाकेन यक्ष्ये' इति सङ्कल्प्य, अग्रेरुपसमाधानादि - मुखान्ते वामहस्तस्थायां होमद्रव्यं सुवेण वा प्रधानदर्व्या वा सकृदुपस्तीर्य चरुमध्यात् *अङ्गुष्ठ पर्वमात्रं हविः मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैः द्विरवदाय (जमदग्नीनां त्रिरवदानम्) सकृदभिघार्य, स्विष्टकृदर्थं चरुं प्रत्यभिघार्य, दक्षिणहस्तेन आदाय 'अग्रये स्वाहा' (अग्रय इदं न मम) इति मध्येऽग्नौ जुहुयात् । (अपि वा दर्व्या सकृत् गृहीत्वा जुहुयात् । नात्र उपस्तरणादिधर्मः ॥) पूर्ववत् सकृदुपस्तीर्य, चरोरुत्तरार्धात् सकृदवदाय (जमदग्नीनां द्विरवदानम्) द्विरभिघार्य 'अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा' (अग्रये स्विष्टकृत इदं न मम) इति प्रागुदीच्यां प्रधानाहुत्यसंहितं हुत्वा, परिध्यञ्जन लेपकार्यादि प्रणीतामोक्षणान्तं कृत्वा हविश्शेषेण सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥

*'कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु 'पिण्ड' इत्यभिधीयते ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं स्यात् 'अवदानं' इति स्थितिः ॥

॥ दर्शपूर्णमासस्थालीपाकारंभकालः ॥

विवाहशेषहोमयोर्मध्ये यदि पौर्णमासी स्यात्, तस्यां स्थालीपाकं कुर्यात् । दर्शश्चेत् न कुर्यात् । “पौर्णमासोपक्रमौ दर्शपूर्णमासौ” इति गौतमस्मरणात् । शेषहोमानन्तरं दर्शश्चेत् पूर्वं भाविपौर्णमासी चेत् दोषयुक्ता दर्शात्पूर्वमेव पौर्णमास स्थालीपाकं कृत्वा स्वकाले दर्शं यजेत । ‘सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य’ इति गौतमेन कृष्णपक्षस्य पूर्णमास स्थालीपाककालत्वेन विधानात् । ततः न प्रतिपदि दर्शपूर्णमासौ सह कुर्यात् । अन्यावरुद्धे कालेऽन्यस्यानवकाशत्वात् ।

ग्रहणे, अधिमासे, पितृमासचतुष्के च प्रथमस्थालीपाकं वर्जयेत् ॥

॥ आग्रयणस्थालीपाकः ॥

एवं स्थालीपाकवत् शरदि आग्रयणं पर्वणि कुर्यात् ।

अत्र विशेषः- प्रातर्होमं कृत्वा- पवित्रपाणिः प्राणानायम्य - ‘आग्रयण स्थालीपाकेन यक्ष्ये’ इति सङ्कल्प्य - अग्रेरुपसमाधानादिमुखान्ते अवदानधर्मेणावदाय -

‘इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा’ (इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम)

‘विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा’ (विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम)

‘द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा’ (द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम)

इति तिस्रः प्रधानाहुतीर्हुत्वा, स्विष्टकृतप्रभृति परिषेचनान्तं कृत्वा, हुतशेषेण हविषा तण्डुलैर्वा मुखमापूर्य, निगीर्य, सकृदपः प्राश्य, शुद्धचर्थं द्विराचम्य, हुतशेषेण दृढमेकं पिण्डं कृत्वा “परमेष्ठ्यसि” इति तं पिण्डमूर्ध्वं विक्षिप्य, सर्पिष्मता तेन चरुणा ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ ॥ इति स्थालीपाकः ॥

॥ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः ॥

घण्टां च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथोचितैः ।
पञ्चवारुणकैर्मन्त्रैः नववस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
स्थण्डिले शालिभारं च निक्षिप्य तिलतण्डुलान् ।
तदूर्ध्वं नववस्त्रं च सदूर्ध्वं न्यस्य तत्र च ॥
कुंभमेकं समभ्यर्च्य कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
घण्टामन्त्रेण जुहुयात् आचार्यः समिदादिभिः ॥
शोषणादीनि कार्याणि तां यथोक्तां विचिन्तयेत् ।
शान्तिहोमावसाने च स्पृशेत् तां होमसर्पिषा ॥
प्रभाते कुंभतोयेन तामुक्षेन्मन्त्रपूर्वकम् ।
एवं तु संस्कृतां घण्टां चालयेत् सर्वकर्मसु ॥
उद्घाटने कवाटस्य, प्रस्तुते पूजने तथा ।
आवाहनेऽर्घ्यस्नपने पुष्पे धूपे च दीपके ॥
नीराजने यवनिकासमुद्घारे निवेदने ।
होमे भूतबलौ कर्मण्युद्वाहे चालनं मणेः ॥
उत्सादनं पिशाचादेः प्रीणनं च हरेः परम् ।
सन्निधाने त्वमर्त्यानां घण्टायाः चालनं भवेत् ॥
असंस्कृतायाः चलने ग्रामादेः चलनं भवेत् ।
निष्फला चापि पूजा स्यात् परस्य परमात्मनः ॥
घण्टां प्रयोजयेत् यस्तु जायते कीर्तिमान् नरः ।
घण्टा संस्कारवत् धूपदीपादेः संस्कृतिर्भवेत् ॥

॥ इति घण्टाप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

॥ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः ॥

पादौ प्रक्षाल्य, द्विराचम्य, त्रिः प्राणानायम्य, 'श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं श्रीचूर्णप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, 'कृतं च...' इत्यादि भगवच्छास्त्रोक्तसङ्कल्पं कृत्वा 'भगवतो बलेन....' इति बलमन्त्रं जपित्वा, 'भगवानेव...' इति सात्त्विकत्यागं च कृत्वा, हरिद्राचूर्णानि, तण्डुलचूर्ण-तुळसी-कर्पूर-गन्ध-कुंकुम-पुष्पैः मिश्रीकृत्य, "श्रियं देवीमुपह्वये श्रीमां देवी जुषताम् । कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम्" ॥ इति श्रीचूर्णं प्रोक्ष्य, "श्री" इति 'श्रीबीजेन', 'श्रीगायत्र्या' (पु. २९) च अष्टोत्तरसहस्रं (- शतं) जपित्वा, लक्ष्मीं आवाह्य, 'भगवानेव...' इति सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥ तदभिषिक्तं श्रीगळस्थितं श्रीचूर्णं धारयेत् ॥

“असंस्कृतां हरिद्रां तु मुखे लिम्पन् नराधमः ।

तन्मुखं न निरीक्षेत चण्डालमिव न स्पृशेत् ॥ ”

॥ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः समाप्तः ॥

प्रयोगमालायां
॥ पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा ॥

सुप्रक्षाळितपाणिपादः स्वाचान्तः सोर्ध्वपुण्ड्रः पवित्रपाणिः सदस्यान्
प्रणम्योत्थाय, दक्षिणासहितं ताम्बूलं गृहीत्वा 'ओं नमस्सदसे ... स्वामिनः ...
स्वीकृत्य - पद्माक्षमालिका प्रतिष्ठां कर्तुं योग्यता सिद्धिरस्त्विति भवन्तो
महान्तोऽनुगृह्णन्तु । (तथास्तु-योग्यता सिद्धिरस्तु, इति प्रतिवचनं) दर्भेष्वासीनः,
दर्भान् धारयमाणः, प्राणानायम्य, ... शुभतिथौ 'श्रीभगवदाज्ञया ... प्रीत्यर्थं
पद्मालिकाप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, मालिकां गृहीत्वा, मूलमन्त्रेण मार्जयेत् ।
पञ्चगव्यैः, पुण्याहजलैः पवित्रमन्त्रेण, मूलमन्त्रेण, द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण, द्वयेन
च सिञ्चेत् । ततः पुरुषसूक्तेन (पु. ७१) तद्विष्णोरिति मन्त्रेण (पु. ३४)
विष्णुगायत्र्या (पु. २९) 'विष्णो रराटमसि' इति सप्तवैष्णवमन्त्रेण च (पु. ३३)
अभिमन्त्र्य, निशामेकां गोमूत्रे निक्षिप्य, प्रभाते पुनरादाय शुद्धोदकैः प्रक्षाळ्य,
गन्ध पुष्पधूपदीप नैवेद्यादिभिः अभ्यर्च्य वैष्णवाग्नौ पूर्वोक्तैः एतैः मन्त्रैः आज्येन
जुहुयात् । मालिकां स्पृशन् शतकृत्वः मूलमन्त्रं जपेत् । ततः श्रीचरणनळिनयोः
न्यस्येत् । तां पुनरादाय भक्तियुक्तस्सन् तुळसी मणिमालिकया सार्धं कण्ठे सदा
धारयेत् ॥ आशौचाद्यशुचिसमये मालां न धारयेत् ॥

॥ विष्वक्सेनसंहितोक्त पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा संपूर्णा ॥

॥ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा ॥

पादौ प्रक्षाल्य, 'श्रीभगवदाज्ञया प्रीत्यर्थं तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, मालिकां गृहीत्वा, पुण्याहजलेन, पञ्चगव्येन, पञ्च मृतेन च संसिच्य गोमूत्रे दिनमेकं अधिवास्य तस्मात् तां उद्धृत्य श्रीदेवीपञ्चाक्षरेण, श्रीसूक्तेन, (पु. २८), भूसूक्तेन (पु. ६८-८९), श्रीगायत्र्या (पु. २९) च यथाशक्ति जपन् संस्कुर्यात् । विष्णुपत्नीं तुलसीं देवीं मालिकायामावाह्य, गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिः अभ्यर्च्य, वैष्णवाग्रौ श्रीमन्त्रेण, श्रीसूक्तेन, भूसूक्तेन, श्रीगायत्र्या, भूगायत्र्या च जुहुयात् । मालिकां श्रीशचरणकमलयोर्विन्यस्य प्रणम्य तां पुनरादाय श्रीबीजं शतकृत्वो जपित्वा मुमुक्षुः प्रत्यहं, विशेषेण जपकाले च धारयेत् ॥

(विष्वक्सेनसंहितायाम्)

“यथा पतिव्रता साध्वी सर्वाभरणभूषिता ।

पतिशुश्रूषणं कुर्यात् सावधानेन चेतसा ॥

तद्वत् चक्रादिचिह्नैश्च चिह्नितो द्विजसत्तमः ।

पद्माक्षतुलसीमालां पवित्रं च यथाक्रमम् ॥

सन्धार्य नित्यकर्माणि विष्णोः प्रीत्यर्थमाचरेत् । ” - इति

अप्रतिष्ठितमालाधारणे महान् प्रत्यवायस्स्यात् ॥ -

इति विष्वक्सेनसंहितोक्ता तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा संपूर्णा ॥

प्रयोगमालायां

श्रीः

श्रीगोपालदेशिकैरनुगृहीत

श्राद्धप्रयोगः

त्रय्यन्तसूरिसिद्धान्तदुग्धसिन्धुसुधाकरम् ।

आत्रेयगोत्रपद्मार्क श्रीगोपालगुरुं भजे ॥

तात्पर्यदर्शनं गृह्यप्रयोगव्याकृतिं+ पुनः ।

सुधीविलोचनं वैद्यनाथीयाख्यनिबन्धनम् ॥

प्रयोगदर्पणं चापि समीक्ष्य श्राद्धकर्मणः ।

पुंसां सुखेन बोधार्थं प्रयोगोऽत्र विलिख्यते ॥

पित्रोः प्रत्याब्दिकश्राद्धदिनात्पूर्वं त्रिंशद्दिनेषु पञ्चदशसु वा, अत्यन्ताशक्तौ त्रिषु दिनेषु वा परान्नं क्षौरं च वर्जयित्वा, श्राद्धदिनात् पूर्वदिने दन्तधावन - तैलाभ्यञ्जनादि वर्जयित्वा मध्याह्न एव वस्त्र शोधनादि कृत्वा, आतपे शुष्कीकृत्य, श्राद्धप्रदेशं गोमयादिना उपलिप्य, तत्र भोजनादि वर्जयित्वा, रात्रौ सायमौपासनं कृत्वा, कृतसायमाशान् श्वित्रादिदोषरहितान् यथोक्तगुणसंपन्नान् निमन्त्रयेत् । शीलवृत्तादिगुणसंपन्नानां शारीरकबन्धूनां अन्येषां च समवाये दूरस्थानपि अन्यानेव गुणवतो निमन्त्रयेत् । अन्यस्य निर्गुणत्वे सगुणं बन्धुं निमन्त्रयेत्; उभयोः निर्गुणत्वे बन्धुमेव निमन्त्रयेत् ॥

श्राद्धप्रयोगः

तत्प्रकारः - प्रथमं उपवीती - देवार्थे ब्राह्मणान् पादावुपसंगृह्य, “श्वः श्राद्धं भविता तत्र आहवनीयार्थे भवद्भिः प्रसादः करणीयः” इति देवार्थे द्वौ एकं वा निमन्त्र्य, ‘अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥’ इत्यादिना इतः प्रभृति अध्वगमन - आयास - औषधादि भक्षण - प्रतिग्रह - अध्ययन - भारवहन - असंभाष्यसंभाषण - परहिंसा कलहादिवर्जनपुरस्सरं ब्रह्मचर्यशौचादियुक्तैः भवद्भिर्भवितव्यम् ॥ ” इति निमन्त्रित नियमांश्च आवेद्य -

‘अविघ्नेयं रजनी यदि, तथास्तु’ ॥ इति प्रत्युक्तः

प्राचीनावीती, * एवमेव पितृर्थे, पितामहार्थे, प्रपितामहार्थे, च त्रीन्, सर्वार्थे एकं वा निमन्त्र्य, उपवीती, विष्ण्वर्थे च एकं निमन्त्र्य, स्वयमशक्तौ शिष्यादिमुखेन वा निमन्त्र्य, तैः साकं रात्रौ उक्तनियमविशिष्टः स्थित्वा, श्वः दन्तधावनं वर्जयित्वा, नद्यां स्नात्वा सन्ध्यादि कृत्वा, श्राद्धदेशं महानसादि च गोमयेन उपलिप्य, सौवर्णरजतताम्रादीनि मृन्मयानि वा भाण्डानि संपाद्य, शुद्धोदकेन मृन्मयानि, अन्यानि च यथायथं संशोध्य, श्राद्धप्रदेशे सोपकरणे तिलान् प्रकीर्य, श्राद्धोपकरणानि अभ्युक्षणेन संप्रोक्ष्य निमन्त्रितब्राह्मणान् गृहमानीय, सुप्रक्षालितपाणिपादान् आचान्तान् आसनेषु उपवेश्य, गन्धपुष्पाक्षतादिभिः अभ्यर्च्य, पादोपसंग्रहणपूर्वकं

* अवधेयम् - अस्मिन् प्रयोगे पितृश्राद्धरीतिः प्रदर्शिता । मातुश्श्राद्धे - संकल्पे, वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्यप्रकारः विद्वत्पुरोहित-मुखादवगन्तव्यः । एवं मातामहादिश्राद्धे अन्यार्थे क्रियमाणे च ॥

..... गोत्रस्य ... शर्मणः पित्रादेः अद्य श्राद्धं भविष्यति... इत्यादि विशेष युक्तं पूर्ववत् निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रिताश्च ब्राह्मणाः निमन्त्रणानन्तरं 'आ ब्रह्मन्' इति दोग्ध्री , मध्याह्ने 'भवता क्षणः कर्तव्यः' इति नियोगानन्तरं 'नमस्सहमानाय, नमो दुन्दुभ्याय च' इति निषङ्गिणी, परिवेषण काले 'किञ्चिदस्विदासीत्' इति ब्रह्मोद्यं च जपेयुः

ब्राह्मणाः १. दोग्ध्री जपः -

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मिन् रात्रे राजन्यं इषव्यं शूरो महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुस्सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठास्सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

नियोगानन्तरं २. निषङ्गिणी

नमस्सहमानाय निव्याधिनां आव्याधिनीनां पतये नमो नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां पतये नमो नमो निषङ्गिणं इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमो नमस्सृकाविभ्यो जिघाँसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तंचरद्भ्यः प्रकृन्तानां पतये नमो नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमो नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नम आसीनेभ्यश्शयानेभ्यश्च वो नमो

श्राद्धप्रयोगः

नमस्स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमस्सभाभ्यः
सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः ॥

नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो दूताय च
प्रहिताय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च
नमस्स्वायुधाय च सुधन्वने च नमस्स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय
च नमस्सूद्याय च सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्ताय च नमः कूप्याय चावट्याय
च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नम ईध्रियाय चातप्याय
च नमो वात्याय च रेष्मियाय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ॥

(परिवेषणकाले) * 3. ब्रह्मोद्यं

किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिः किंस्विदासीद्बृहद्वयः । किंस्विदासी त्पिशङ्गिला
किंस्विदासीत्पिलिप्पिला । द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वं आसीद्बृहद्वयः ।
रात्रिरासीत्पिशङ्गिलाऽविरासीत्पिलिप्पिला । कस्विदेकाकी चरति क उस्विज्जायते
पुनः । किंस्विद्विमस्यं भेषजं किंस्विदावपनं महत् । सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा
जायते पुनः । अग्निर्हिमस्यं भेषजं भूमिरावपनं महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः
परमं व्योम । वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम् ॥ सोममाहुर्वृष्णो
अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम ॥

* हुतशिष्टान्नातिरिक्तवस्तुपरिवेषणे इत्यर्थः

[“प्राणायामाचमनयोरग्रेष्वैव मुखे तथा ।
 आधारयोस्तत्समिधोः स्विष्टकृत्याज्यभागयोः ॥
 प्रायश्चित्तस्तोत्रसूक्तजपेषु परिवेषणे ।
 हुतशिष्टान्नतो न्यस्याभिश्चवणनमस्ययोः ॥
 प्रदक्षिणानुव्रजनविसर्गस्वागतेषु च ।
 सौमनस्यप्रार्थनयोः स्वस्तिवाचनके तथा ॥
 विप्राणां दक्षिणादाने पिण्डाघ्राणे तथैव च ।
 प्रत्युत्थाने चोपवीतमेतेष्वन्यत्र नैव तत् ॥”]

अथ शास्त्रोक्तप्रकारेण विहितपदार्थानां पाकं कुर्यात् । अथ द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं
 निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यः ताम्रेण पात्रेण प्रत्येकं तैलं मधूकान्यदुद्धर्तनं स्नानं स्नानीयं
 दन्तधावनकाष्ठं च दत्वा, अभ्यङ्गनिषिद्धतिथिषु आमलकं दत्वा, तस्यापि निषेधे
 यथोचितं स्नानीयं दत्वा, आत्मपुत्रशिष्यादिमुखेन वा स्वयं वा अभ्यज्य, स्नापयित्वा,
 स्वयं च स्नात्वा, कौपीनं परिधानं उत्तरीयं च धृत्वा, तानपि धारयित्वा, धृतोर्ध्वपुण्ड्रः
 कृतमाध्याह्निकसन्ध्यः, अकृतवस्त्रनिष्पीडनः, भगवदाराधनं कृत्वा, श्राद्धार्थात्
 अन्येनान्नेन वैश्वदेवं चतुरो यज्ञांश्च पचनाग्नौ कृत्वा, अकृतब्रह्मयज्ञश्चेत् - तमपि
 कृत्वा, श्राद्धोपयुक्तपदार्थान् समीपतो निधाय, स्नातान् आहूय आगतान् -

उपवीती - प्रत्येकं प्रत्युत्थाय “स्वामिनः ! स्वागतम्” इति उक्त्वा,

“स्वामिनः ! मार्गगति-मनउपहतिशुद्ध्यर्थं इदं पाद्यं, इदं आचमनीयं”

श्राद्धप्रयोगः

इति दत्त्वा, अनन्तगरुडादिभ्योऽन्यत् निवेद्य, तेभ्यो अनिवेदितं भगवन्मात्रनिवेदितं हविः, तन्मात्रसमर्पितं पाद्यगन्धपुष्पादिकं च परिकल्प्य, कृतप्रातरौपासनश्चेत् आत्म - समिदारोपणे लौकिकाग्नौ उपावरुह्य, अकृतप्रातर्होमश्चेत्, तमपि यथावत् कृत्वा, द्विराचम्य, प्राचीनावीती,

ओं समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।

अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥

उपवीती, - 'देवेभ्यो नमः'; प्राचीनावीती, 'पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नमः';

उपवीती, 'विष्णवे नमः' (इति तिलाक्षतैः यथार्हं अभ्यर्च्य)

प्राचीनावीती, 'स्वामिनः! अस्मिन् दिवसे ...गोत्रं .. शर्माणं (मम) पितरं उद्दिश्य प्रत्याब्धिकश्राद्धं कर्तुकामोऽस्मि; एतद्देशकालयोः, अस्मिन् गेहे वर्तमानानां पक्वापक्वानां पदार्थानां श्राद्धार्हता, अस्या भूमेः अस्य क्षेत्रस्य गयातुल्यता, मम च पितुः श्राद्धकरणे अधिकारसंपदस्तु इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु' (इति प्रार्थ्य)

(तथास्तु ; अधिकार संपदस्तु - इत्यनुगृहीतः ,

उपवीती - श्राद्धभूमिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

प्राचीनावीती - वस्वार्दींश्च पितॄन् ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तये ॥

इत्युच्चार्य (प्रवर्तय) इत्यनुज्ञातः

उपवीती - दर्भेष्वासिनीः, दर्भान् धारयमाणः, त्रिः प्राणान् आयम्य,
गुरुपरंपरामनुसन्धाय इष्टदेवतां च प्रणम्य ध्यात्वा,

प्राचीनावीती - “हरिरौ तत् श्रीगोविन्द..... अस्यां पुण्यतिथौ
*... गोत्रस्य .. शर्मणः मम पितुः श्राद्धं करिष्ये” इति संकल्प्य
(“कुरुष्व” - इत्यनुज्ञातः)

‘कृतञ्च करिष्यामि भगवन्नित्येन भगवत्प्रीत्यर्थेन महाविभूति चातुरात्म्य भगवद्वासुदेव
पादारविन्दार्चनेन पितुः श्राद्धेन भगवत्कर्मणा भगवन्तं वासुदेवमर्चयिष्यामि । भगवतो
बलेन भगवतो वीर्येण भगवतस्तेजसा भगवतः कर्मणा भगवतः कर्म करिष्यामि, भगवतो
वासुदेवस्य’ । इति मन्त्रमनुसन्धाय,

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति श्लोकं(त्रिः) संकीर्त्य सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ।

‘भगवानेव स्वनियाम्य स्वरूपस्थिति प्रवृत्तिस्वशेषतैकरसेन मया स्वकीयैश्वोपकरणैः
स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वशेषी स्वशेषभूतमिदं पितुः प्रत्याब्धिक श्राद्धाख्यं
कर्म स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव कारयति ।’

* आवाहन, अर्घ्य, संकल्प, पिण्डान्नत्याग तर्पणे ।

अक्षय्य, आसनेयोः, पाद्ये, गोत्र नाम च कीर्तयेत् ॥

श्राद्धप्रयोगः

अग्नि प्रतिष्ठा

प्राचीः पूर्वमुदकसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् ।

अथोदीचीः पुरःसंस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥

अवाक्करोऽभ्युक्ष्य, तृणं निर्ऋत्यां निरस्य, अप उपस्पृश्य, व्याहृतीभिः अग्निं प्रतिष्ठाप्य, उत्सृज्यतेऽवोक्षणतोयशेषं प्राकृतोयं अन्यत् निदधाति, उदग्वा ।

ये पार्थिवासः पितरो ये अन्तरिक्षे ये दिवि ये वा मृता बभूवुः ।

ते अस्मिन् यज्ञे समवयन्ताम् ॥

(इति सव्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणतो भुवं स्पृष्ट्वा,

अग्निमिध्वा, परिसमूह्य, अग्निं प्रागादि अग्रदक्षिणं परिस्तृणाति । दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु; दक्षिणान् अधरान्; उत्तरान् उत्तरान्; उत्तरेणाग्निं प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य, एकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति दर्वीं, आज्यस्थालीं, वैकङ्कतीं प्रोक्षणीं, प्रणीतीं, इध्मं, उपस्तरणार्थदर्वीं, बर्हिश्च, दक्षिणमिध्मं, उत्तरं बर्हिः, हविःपात्रं, अहविः पात्रं च प्रयुज्य, समौ अच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रीकुरुते; तृणं काष्ठं वा अन्तर्धाय छिनत्ति । अप उपस्पृश्य, पवित्रीकृत्वा पात्राणि संस्पृश्य, प्रोक्षणीमादाय, अपरेणाग्निं निधाय, पवित्रान्तर्हितायामप आनीय उत्तानपाण्योः अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां त्रिरुत्पूय, उत्तानानि पात्राणि त्रिःप्रोक्ष्य, विस्त्रस्येध्ममपि, अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते प्रणीतिपात्रे अप आनीय, पूर्ववत् त्रिरुत्पूय, समं प्राणैर्हत्वा, उत्तरेणाग्निं अन्येषु दर्भेषु सादयित्वा, पवित्रमादाय, आज्यस्थाल्यां निधाय, दर्भैः प्रच्छाद्य, ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य, आज्यं विलीनमपि विलाप्य, अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायां आज्यस्थाल्यां

आज्यं निरूप्य, उदीचोऽङ्गारान् निरूह्य, परिस्तरणपात्रसादनयोर्मध्ये तेष्वधिश्रित्य, एकेन तृणेन ज्वलता अवद्योत्य, बहिर्निरस्य, द्वे दर्भाग्रौ तृणं काष्ठं वा अन्तर्धाय प्रच्छिद्य, अप उपस्पृश्य, प्रक्षाळ्य, प्रत्यस्य, अधोमुखाभ्यां ज्वलद्भ्यां तृणाभ्यां त्रिःपर्यग्निकृत्वा, निरूढाग्निश्चेत् तत्रैव निक्षिप्य-नो चेत् अन्यत्र निक्षिप्य उदगुद्वास्य, अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य, दर्भास्तृते पश्चिमे निधाय, उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं प्रागारंभं प्रागपवर्गं त्रिरुत्पूय, पवित्रग्रन्थिं विस्त्रस्य, अप उस्पृश्य, प्रागग्रमग्नौ प्रहरति । येन जुहोति, तदग्नौ प्रतितप्य, 'जुहूं अग्नैः अन्तरतोभ्यागारं सर्वतो विलं अभिसमाहारं प्राचीं मध्ये प्रतीचीं बाह्यतः मूलैः दण्डम्' इत्यादिप्रकारेण प्रत्येकं संमृज्य, पुनः प्रतितप्य, प्रोक्ष्य, निधाय, दर्भान् अद्भिः संस्पृश्य अग्नौ प्रहरति । परिधीन् परिदधाति - स्थविष्ठो मध्यमः, अणीयान् द्राघीयान् दक्षिणार्ध्यः, अणिष्ठो ह्यसिष्ठ उत्तरार्ध्यः - एवं परिस्तरणान्तः सर्वान् परिधीन् परिधाय - उपवीती - द्वे आधारसमिधौ मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य दक्षिणमुत्तरं अग्नौ आदधाति ।

प्राचीनावीती - परिध्यन्तः परिस्तरणोपरि तूष्णीं समन्तं अप्रदक्षिणं परिषिच्य, इध्यममाज्येनाभ्यज्य, 'अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिकश्चाद्धोमकर्मणि ब्रह्मन् ! इध्मं आधास्ये ।' इति ब्राह्मणमनुज्ञाप्य, दक्षिणहस्तेन सर्वाणि इध्मकाष्ठानि युगपत् अग्रावाधाय - उपवीती - इतरदर्व्या आज्यमादाय, उत्तरं परिधिसन्धिं अन्ववसृत्य, 'प्रजापतिं' मनसा ध्यायन् आधारावाधारयति - 'प्रजापतय इदं न मम' । दक्षिणं परिधिसन्धिं अन्ववसृत्य 'इन्द्रं' मनसा ध्यायन् आधारमाधारयति - 'इन्द्रायेदं न मम' इति उद्देशत्यागं कृत्वा,

श्राद्धप्रयोगः

‘ओं अ॒ग्रये॒ स्वाहा॑’ इति उत्तरार्धपूर्वार्धे (अग्रय इदं न मम) इति,
‘ओं सोमा॑य॒ स्वाहा॑’ इति दक्षिण पूर्वार्धे (सोमाय इदं न मम) इति,
‘ओं अ॒ग्रये॒ स्वाहा॑’ (अग्रय इदं न मम) इति, ‘ओं भूर्भुव॑स्सुवस्स्वाहा॑’
(प्रजापतय इदं न मम) इति च मध्ये जुहोति । सर्वत्र दर्वी मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरेव
धृत्वा देवतीर्थेन जुहोति ॥

उत्थाय सयवहस्तः, ‘विश्वान् देवान् आवाहयिष्ये’ इति वैश्वदेविकब्राह्मणानापृच्छ्य,
‘आवाहय’ इत्यनुज्ञातः -

अर्ग्रेरुतरत्तः, युग्मेषु दर्भेषु प्राङ्मुखः

विश्वदेवाश्शृणुतेमꣳ हवँ मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यविष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये अत्र विहिताश्श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥ इति मन्त्राभ्यां

‘... गोत्रस्य शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिक श्राद्धे पुरुरवार्व संज्ञकान् विश्वारव्य
दक्षप्रजापतिदुहितुरुत्पन्नान् देवान् आवाहयामि’ (इत्यावाह्य)
“(उक्तानां) विश्वेषां देवानां सयवं इदमासनं ”

इति ऋजुदर्भद्वयं साक्षतं दत्त्वा, देवतीर्थेन यवोदकमुत्तिश्चति★

★ सर्व देवतीर्थेन देवोपचारं दद्यात् ।

२. प्राचीनावीती - अग्नेर्दक्षिणतः त्रिभिः (सप्तभिर्वा) दर्भैः कृतं भुग्नं दक्षिणाग्रं निधाय, सतिलहस्तः “पितृपितामहप्रपितामहान् आवाहयिष्ये”
(इति पूर्ववत् आपृच्छय) ‘आवाहय’ (इत्यनुज्ञातः)

आयात पितरस्सोम्या गर्भरैः पथिभिः पूर्वैः ।

प्रजामस्मभ्यं ददतो रयिञ्च दीर्घायुत्वं च शतशारदं च ॥

‘... गोत्रस्य शर्मणः पितुः प्रत्याब्धिक श्राद्धे गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्य स्वरूपान् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहान् आवाहयामि’
इति तिलैः पितृतीर्थेन आवाह्य,

सकृदाच्छिन्नं बहिरूष्णामृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् ।

अस्मिन् सीदन्तु मे पितरस्सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥

इति सतिलं भुग्नं दक्षिणाग्रं पितृतीर्थेनैव

“... गोत्राणां ... शर्मणां ... वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहानां सतिलमिदमासनम्’ - इति दत्त्वा

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥ (शु.य. २-३४)

इति पितृतीर्थेन ★ तिलोदकं उत्सिञ्चेत् ॥

★ पित्रुपचारं सर्वं पितृतीर्थेन कुर्यात् ।

श्राद्धप्रयोगः

३. उपवीती - विष्ण्वर्थं ब्राह्मणमपि पूर्ववत् आपृच्छ्य, अनुज्ञातः

सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षस्सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥

‘... गोत्रस्य शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिक श्राद्धे श्राद्धसंरक्षकं श्रीविष्णुं
आवाहयामि’ इति आवाह्य,

पुरुष एवेदं सर्वम् । यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानः । यदन्नैनातिरोहति ॥

विष्णोः इदमासनं, इति ऋजुदर्भद्वयं साक्षतं पूर्ववत् दत्वा, यवोदकं उत्सिच्य, /
प्राचीनावीती - “उद्ध्यतां, अग्नौ च क्रियताम्” इति ब्राह्मणान् आपृच्छ्य,
“काममुद्ध्यतां, काममग्नौ च क्रियताम्” इति विसृष्टः ,
हविः पात्रे भगवन्निवेदितात् अलवणात् पक्वापक्वात् सर्वस्मात् किञ्चित् किञ्चित्
उद्धृत्य, अहविः पात्रे सलवणात् व्यञ्जनादिकात् किञ्चित् किञ्चित् उद्धृत्य /
अग्रेरुत्तरतः, प्रतिष्ठितमभिघार्य, सौकर्यार्थं पुरतो वा निधाय / दर्व्यामुपस्तीर्य -
हविषः, द्विः अवदाय (*वत्सानां त्रिः अवदाय), पुनरभिघार्य, (अवदानान्येकीकृत्य
‘यन्मे ... पद्यतां’ .. शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा इत्यादिक्रमेण षडाहुतीः वामेन
हविः पात्रं स्पृशन् कृष्णायां मध्ये वा हुत्वा, प्रत्येकं उद्देशत्यागं कृत्वा ॥ तत्प्रकारः

* ‘हविषो मध्यात्, अङ्गुष्ठपर्वमात्रं अवदानं तिरश्चीनं अवद्यति । पूर्वात्, द्वितीयं
अनूचीनं चतुरवत्तिनः / पश्चार्धात्, तृतीयं पञ्चावत्तिनः’ इति प्रकारेण वदाय)

(१) यन्मे माता प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तां,
आभुरन्योर्वपद्यताम् ॥ शर्मणे अस्मत् पित्रे स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

(२) यास्तिष्ठन्ति या धावन्ति या आद्रोद्गीः परितस्थुषीः । अद्भिविश्वस्य
भत्रीभिर्नन्तरन्यं पितुर्दधे ॥ शर्मणे अस्मत् पित्रे स्वाहा ॥
(पित्र इदं न मम)

(३) यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः पितामहो
वृङ्क्तां, आभुरन्योर्वपद्यताम् ॥ शर्मणे अस्मत् पितामहाय
स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

(४) अन्तर्दधे पर्वतैरन्तर्मह्या पृथिव्या ।
आभिर्दिग्भिरन्ताभिर्नन्तरन्यं पितामहादधे ॥ शर्मणे अस्मत्
पितामहाय स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

(५) यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः प्रपितामहो
वृङ्क्तां, आभुरन्योर्वपद्यताम् ॥ शर्मणे अस्मत् प्रपितामहाय स्वाहा ॥
(प्रपितामहाय इदं न मम)

(६) अन्तर्दधे ऋतुभिरहोरात्रैश्च सन्धिभिः । अर्धमासैश्च मासैश्चान्तरन्यं
प्रपितामहादधे ॥ ... शर्मणे अस्मत् प्रपितामहाय स्वाहा ॥
(प्रपितामहाय इदं न मम)

श्राद्धप्रयोगः

पूर्ववदुपस्तीर्य, द्विरवदाय, अभिघार्य दवीमनुत्सृजन् -

उपवीती, हविः प्रत्यभिघार्य,

प्राचीनावीती - सकृदभिघार्य

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ उ चन प्रविद्म ।
अग्रे तान्वेँत्थ यदि ते जातवेदस्तयाँ प्रथँस्वधयाँ मदन्तु स्वाहाँ ॥
इति हुत्वा, 'ज्ञाताज्ञातपितृभ्य इदं न मम',

आज्याहुतयः

('स्वाहा पित्रे' इत्यादि षडाज्याहुतीर्जहोति ॥ पञ्चानां पिता देवता, अन्तिमस्य
कव्यवाहनोऽग्निः ॥) तत्प्रकारः -

१. स्वाहाँ पित्रे । (पित्र इदं न मम)

२. पित्रे स्वाहाँ । (पित्र इदं न मम)

३. स्वाहाँ पित्रे । (पित्र इदं न मम)

४. पित्रे स्वाहाँ । (पित्र इदं न मम)

५. स्वधा स्वाहाँ । (पितृभ्य इदं न मम)

६. अग्रयेँ कव्यवाहनाय स्वधा स्वाहाँ । (अग्रये कव्यवाहनाय इदं न मम)

उपवीती - दर्व्यामुपस्तीर्य प्रधानाहुत्यधिकं उत्तरार्धात् सकृत् अवदाय (पञ्चावत्ती
चेत् द्विरवदाय), द्विरभिघार्य, 'अग्रयेँ स्विष्टकृते स्वाहाँ' इत्यसंसक्तमितराभिः
आहुतिभिः उत्तरपूर्वस्यां जुहोति । (अग्रये स्विष्टकृत् इदं न मम) ।

प्राचीनावीती दर्व्यामुपस्तीर्य, हविष्यं सकृत् अवदाय, अभिघार्य, उत्तरभस्मनि अग्नौ 'स्वाहा' कारेण जुहोति; (हुतुदेवाताभ्य इदं न मम) ।

परिध्यञ्जनम् - लेपकार्ये - आज्यस्थालीमुत्तरतः, प्रधानदर्वी दक्षिणतः, इतरत् मध्ये, कृत्वा, उत्तरतः पूर्वास्तीर्णे पात्रसादनार्थं वह्निः सर्वमादाय, प्रधानदर्व्यामग्रं - इतरस्यां मध्यं- आज्यस्थाल्यां मूलं - एवं त्रिरक्त्वा, तृणमेकं प्रज्ञातं निधाय, प्रधानदर्व्या दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मूलं निधाय, सव्यं निरस्य, दक्षिणं तिर्यञ्चं धारयित्वा, अग्रमुद्यम्य प्रहृत्य, मध्यमुद्यम्य प्रहृत्य, मूलमुद्यम्य प्रहृत्य, तृणं प्रहृत्य, तर्जन्या अग्निं त्रिर्निर्दिश्य, अग्निं अञ्जलिना अभिमन्त्र्य, दक्षिणहस्तेन भूमिं स्पृष्ट्वा मध्यमं परिधिं प्रहृत्य, इतरौ पाणिभ्यामादाय उत्तरार्धस्याग्रमङ्गारेषु उपोहति, दक्षिणमुपरि कृत्वा प्रहरति । दक्षिणवामहस्ताभ्यां प्रधानाप्रधानदर्वीभ्यां आज्यमादाय प्रधानोत्तरया दर्व्या सञ्छावं जुहोति । ('स्वाहा') वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः सञ्छावभागेभ्य इदं न मम ।

प्रायश्चित्ताहुतयः = उपवीति - प्राणानायम्य '...अस्मिन् मम पितुः (प्रत्याब्दिक) श्राद्धहोमकर्मणि मन्त्रतन्त्रदेवताविपर्यास - न्यूनातिरेक स्वारक्षरश्रेषप्रायश्चित्तार्थं सर्वप्रायश्चित्ताहुतीः होष्यामि, प्राणायामञ्च करिष्ये' इति संकल्प्य

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम)

॥ १ ॥

ओं अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु ।

अग्ने तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ (अग्नय इदं) ॥ २ ॥

श्राद्धप्रयोगः

ओं पुरुषसम्मितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसम्मितः । अग्ने तदस्य कल्पय ।

त्वँ हि वेत्थ यथातथँ स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ॥ ३ ॥

ओं यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षान । यज्ञस्य मन्वते मर्तसिः ।

अग्निष्टद्धोतां क्रतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवाँ क्रतुशो

यजाति स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ॥ ४ ॥

ओं त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वह्नितमशशोशुचानो विश्वा द्वेषाँसि प्रमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥

(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम) ॥ ५ ॥

ओं सत्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्वनो वरुणँ रराणो वीहि मृडीकँ सुहवो न एधि स्वाहा ॥

(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम) ॥ ६ ॥

ओं भूस्स्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम)

॥ ७ ॥

ओं भुवस्स्वाहा ॥ (वायव इदं न मम)

॥ ८ ॥

ओँ सुवस्स्वाहा ॥ (सूर्याय इदं न मम)

॥ ९ ॥

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम)

॥ १० ॥

ओं विष्णवे स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) इति पूर्णाहुतिः ।

॥ ११ ॥

प्राणायामः ।

प्रयोगमालायां

प्राचीनावीती, तूष्णीं अप्रदक्षिणं परिषेचनम्, प्रणीतावोक्षणम् ।
प्रणीतिपात्रं पश्चान्निधाय, प्रणीतासु अपः अव्युच्छिन्नधारया आनीय, 'प्राच्यां'
(प्राच्यां, दक्षिणायां, प्रतीच्यां, उदीच्यां, ऊर्ध्वायां, भूमौ) इत्यादिक्रमेण प्रतिदिशं
सकृत् व्युत्सिच्य,

(समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत ।

अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परसेचि मत्पयः ॥ इति)

आत्मानं प्रोक्षयेत् ॥

उपवीती - ब्रह्मोद्भासनं । (अग्रे नयेति उपस्थानम् ।)

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोर्ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

अग्रये नमः, 'मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं
तदस्तु ते । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां
कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ (इत्युत्तवा, प्रणम्य अभिवाद्य,)

प्राचीनावीती - पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य होमाप्यायितमूर्तयः ॥

'स्वामिनः! अद्यानुष्ठिते मम पितुः (प्रत्याब्दिक) श्राद्धहोमकर्मणि मन्त्रलोपे क्रियालोपे
द्रव्यलोपे नियमलोपे सत्यपि सर्वं यथाशास्त्रानुष्ठितं भूयादिति भवन्तोऽनुगृह्णन्तु'
(इति प्रार्थना ।) "तथाऽस्तु" (इति प्रतिवचनम् ॥)

श्राद्धप्रयोगः

उपवीती - वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्वा “.... गोत्रस्य शर्मणः पितुः श्राद्धे पुरुरवार्वसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां इदमासनम् ” इति सयवं ऋजुदर्भद्वयं दक्षिणपार्श्वे दत्वा, पुनरपो दत्वा, ...गोत्रस्य.... शर्मणः पितुः प्रत्याब्धिक श्राद्धे विश्वदेवार्थे भवता क्षणः कर्तव्यः इति दक्षिणेन दक्षिणहस्तं निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा ऋजुदर्भद्वयं दत्वा निमन्त्र्य, “ओं तथा” इति प्रत्युक्ते, ‘प्राप्नोतु भवान्’ इति वदेत् - ‘प्राप्नवानि’ इति प्रतिवचनम् ।

प्राचीनावीती - एवं पित्रादीन् भुग्रदर्भदानपुरस्सरं वृणुयात् ॥

गृहद्वार समीपतः भवनस्य अग्रतः संमार्जितायां गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ गोमयसहितगोमूत्रेण उत्तरे देवानां पादप्रक्षाळनार्थं चतुरश्रं वितस्तिप्रमाणं उदक्प्लवमण्डलं कृत्वा, मध्ये षडङ्गुलमन्तराळं विहाय, दक्षिणे पितृणां पादप्रक्षाळनार्थं वर्तुळं वितस्तिप्रमाणं दक्षिणाप्लवमण्डलं कृत्वा, दर्भैः साक्षतैः सतिलैश्च क्रमेण, मण्डलयोः परिस्तरणं कुर्यात् । देवतार्थं सर्वं उपवीती - पित्र्यं सर्वं प्राचीनावीती कुर्यात् । उत्तरे साक्षतान् पूर्वाग्रान् युग्मान् कुशान् बहून्, दक्षिणे सतिलान् दक्षिणग्रान् भुग्रान् आसनार्थं नाम गोत्रोच्चारण पूर्वकं विन्यस्य, उत्तरे सपुष्पगन्धैः अक्षतैरभ्यर्च्य, दक्षिणे गन्धतिलैरभ्यर्च्य, दैविकब्राह्मणं मण्डलसमीपत उपवेश्य, आदित्याभिमुखमासने उपविश्य, गोघृतमिश्रगोमयेन, पादपृष्ठमनुलिप्य,

‘शं नो देवीरभिष्ट्य आपो भवन्तु पीतये ।

शं योरभि स्रवन्तु नः ॥”

इति मन्त्रेण, सपुष्पाक्षतसदर्भाग्राभिः अद्भिः

* 'विश्वे देवाः! इदं वः पाद्यम् स्वाहा' इति देवानां पाद्यं समर्प्य,

‘ओं समस्तसंपत्समवासिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।

अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ ’

इति पादौ गुल्फपर्यन्तं मण्डले प्रक्षालये, करावपि कूर्पर पर्यन्तं क्षालयित्वा -
हस्तौ प्रक्षाल्य,

प्राचीनावीती - दक्षिणे पित्रर्थं ब्राह्मणं पूर्ववत् उपवेश्य, गोमयेन अनुलिप्य

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।

शं योरभि स्रवन्तु नः ॥”

इति मन्त्रेण, सतिलपुष्पादर्भाग्रगन्धाभिरद्भिः पूर्ववत् गोत्रादियुक्तस्य श्राद्धे

गोत्राः शर्मणः रूपाः पितृपितामहप्रपितामहाः इदं वः पाद्यं स्वधा

इति पितृतीर्थेन समर्प्य पूर्ववत् प्रक्षाल्य,

उपवीति विश्वे देववत् विष्णोरपि कुर्यात्

(पित्र्यं सर्वमुपचारं आसीनः सव्यं जान्वाच्य आसनव्यतिरिक्ते, मन्त्रान्ते स्वधाशब्दमपि

उक्त्वा कुर्यात् । दैवं सर्वमासीनः दक्षिणं जान्वाच्य स्वाहान्तं कुर्यात् । आचमनात् पूर्वमनर्हत्वात्

नात्र पादोदकग्रहणम् ॥)

पादौ प्रक्षाल्य, मण्डलोत्तरे आचम्य तानपि आचामय्य -

* अक्षय्यासनयोष्णष्ठी, द्वितीयाऽऽवाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्यात्, शेषाः संबुद्धयः स्मृताः ॥

प्राचीनावीती -

अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु ।

अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मनः ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका क्रतुज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु ॥

इति भुक्तिदेशे तिलान् सिकतांश्च प्रकीर्य -

उपवीती - वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्वा, ‘.. गोत्रस्य ...शर्मणः .. पितुः श्राद्धे पुस्वरवाद्रसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां भोजनस्थाने इदमासनम्’ इति आसनार्थं सयवं ऋजुदर्भद्वयं दत्वा, आसनं सव्येन अभिमृश्य दक्षिणेन ब्राह्मणजानु अवलंब्य ‘आस्यतां’ इत्युक्त्वा उपवेशयेत् । (देवान् प्राङ्मुखान्, पितृन् उदङ्मुखान् प्रागपवर्गान् दक्षिणापवर्गान् वा उपवेशयेत्, आचारात् ॥)

अर्चतु प्राचतु प्रियमेधासो अर्चत ।

अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्ण्वर्चत ॥ (ऋ. ८-६९-८)

इति मन्त्रेण ‘इदं वो अर्चनं’ (देवानां दक्षिणपादे, सव्यपादे, दक्षिणजानुनि, सव्यजानुनि, दक्षिणांसे, सव्यांसे, मूर्ध्नि च, क्रमेण अर्चयेत् ।)

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ॥

“... गोत्रस्य ... शर्मणः पितुः प्रत्याब्धिक श्राद्धे पुरुर्वार्द्रव संज्ञक विश्वे देवाः! यथाभागशः अमी वः सकुंकुम कर्पूरागरु चंपकपद्मक मिश्रा गन्धाः ” इति दद्यात् । (देवब्राह्मणोपचारं सर्वमुदङ्मुखः कुर्यात् । पितृयं दक्षिणामुखः कुर्यात् ।)

ओषधयः प्रतिमोदध्वमेनं पुष्पावतीः सुपिण्डलाः ।

अयं वो गर्भं ऋत्विग्यः प्रत्नः सधस्थमासदत् ॥

इति मन्त्रेण पूर्ववत् ‘इमानि पुष्पाणि, श्रीतुळसीदलानि च’ इति दद्यात् ॥

धूर्सि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वीति तं

धूर्व यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानामसि ॥ घ्राणतृप्त्यर्थं अयं वो धूपः।

उद्दीप्यस्व जातवेदोपध्नन् निरुक्लृतिं मम ।

पशूँश्च मह्यमावह जीवनञ्च दिशो दश ॥

‘अवलोकनार्थं अयं वो दीपः’

युवा सुवासाः परीवीत आगात् । स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा देवयन्तः ॥

आच्छादनार्थं इदं वस्त्रं (अभावे यज्ञोपवीतं, दर्भान् वा) पवित्रार्थं इमौ दर्भौ ।
‘शेषोपचारार्थं इमे अक्षताः’ इति पूर्ववदर्चयेत् ॥

प्राचीनावीती - (एवमेव पितृणां आसनार्थं भुग्नदर्भान् मूर्ध्नि, सव्यांसे, दक्षिणांसे च सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि, सव्यपादे, दक्षिणपादे च तिलैरर्चनम् ।)

श्राद्धप्रयोगः

गन्धद्वारां इत्यादि सर्वं पूर्ववत्

उपवीति - विश्वेदेववत् विष्णोरर्चनं

आचम्य, घृतमिश्रेण गोमयेन प्रणवेन चतुरश्रमण्डलं कृत्वा, पात्रेषु जलं निस्त्राय, हस्तेन संमृज्य, पुनः प्रक्षाल्य, 'इदं भोजन पात्रासनम्' इति दर्भान् निधाय, मण्डलेषु देवादिक्रमेण पात्राणि, उपपात्राणि च निधाय (प्रधानपात्रे उपपात्रमाज्यपात्रादिकं च न निक्षिपेत्)

पात्रेषु आज्यमुपस्तीर्य, प्रथमं हुतशिष्टमन्नं पितृपात्रे प्राचीनावीती - देवतीर्थेन परिविष्य, / ततः क्रमेण सर्वत्र उपवीत्येव देवानामुदङ्मुखः, पितृणां दक्षिणामुखः पितृन् ध्यायन्, अन्न पायस सूपापूपक्रमेण दर्व्यादिद्वारा सपवित्रहस्ताभ्यां परिविष्य,

उपवीति - रक्षोघ्नमन्त्रपठनं करिष्ये' इति संकल्प्य,

ओं । सह वै देवानां चासुराणां च यज्ञौ प्रततावास्तां वयस्स्वर्गं लोकमैष्यामो वयमैष्याम इति तेऽसुरास्सन्नह्य सहसैवाचरन्ब्रह्मचर्येण तपसैव देवास्तेऽसुरा अमुह्यस्तेन प्राजानस्ते पराभवन्ते न स्वर्गं लोकमायन्प्रसृतेन वै यज्ञेन देवाः स्वर्गं लोकमायन्प्रसृतेनासुरान्परा भावयन्प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञोऽप्रसृतोऽनुपवीतिनो यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषम् ॥

रक्षाँसि ह वा पुरोऽनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान्प्रजापतिर्वरिणोपामन्त्रयत्
तानि वरमवृणीतादित्यो नो योद्धा इति तान्प्रजापतिरब्रवीद्योधयदध्वमिति
तस्मादुत्तिष्ठन्तँ ह वा तानि रक्षाँस्यादित्यं योधयन्ति यावदस्तमन्वगात्तानि
ह वा एतानि रक्षाँसि गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनांभसा शाम्यन्ति तदु ह वा एते
ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायाँ गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति
ता एता आपो वज्री भूत्वा तानि रक्षाँसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति यत्प्रदक्षिणं
प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्त्युद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो
विद्वान्त्सकलं भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ॥

इति जपित्वा, अन्नमभिधार्य, पितृपात्रेषु क्लृप्तान् अन्नादीन् सर्वान्
प्राचीनावीती - दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य, एष ते तत इति यथालिङ्गं
अभिमृशेत् । असंभवतां मन्त्रावृत्तिः ।

(कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः *)

एष तै *तत् मधुमाँ ऊर्मिस्सरस्वान् यावानग्निश्च पृथिवी च तावत्यस्य
मात्रा तावर्ती त एतां मात्राँ ददामि यथाग्निरक्षितोनुपदस्त एवं मह्यं
*पित्रेऽक्षितोनुपदस्तस्वधा भव तां त्वँ स्वधान्तैस्सहोपजीवर्चस्ते महिमा,

* अवधेयम् - अस्मिन् प्रयोगे पितृश्राद्धरीतिः प्रदर्शिता । मातृश्राद्धे - संकल्पे,
वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्यप्रकारः विद्वत्पुरोहित-
मुखादवगन्तव्यः । एवं मातामहादिश्राद्धे अन्यार्थे क्रियमाणे च ॥
इति अभिनव देशिकाः ।

श्राद्धप्रयोगः

ए॒ष ते॑ *पि॒ताम॒ह॒ म॒धुमा॑ꣳ ऊ॒र्मिस्स॑र॒स्वान् या॒वान् वा॒युश्चा॒न्तरि॑क्षं च
ताव॑त्यस्य मा॒त्रा ताव॑ती त ए॒तां मा॒त्रां द॑दामि॒ यथा॑ वा॒युरक्षि॑तो॒नुप॑दस्त ए॒वं
म॒ह्यं *पि॒ताम॒हाया॑क्षि॒तोनु॑पदस्तः स्व॒धा भ॑व॒ तां त्वꣳ स्व॒धान्तैः स॒होप॑जीव॒
सा॒मानि॑ ते म॒हिमा॒,

ए॒ष ते॑ *प्र॒पि॒ताम॒ह॒ म॒धुमा॑ꣳ ऊ॒र्मिस्स॑र॒स्वान् या॒वाना॑दि॒त्यश्च॒ द्यौश्च॒ ताव॑त्यस्य
मा॒त्रा ताव॑ती त ए॒तां मा॒त्रां द॑दामि॒ यथा॑दि॒त्योऽक्षि॑तो॒नुप॑दस्त ए॒वं म॒ह्यं
*प्र॒पि॒ताम॒हाया॑क्षि॒तोनु॑पदस्तः स्व॒धा भ॑व॒ तां त्वꣳ स्व॒धान्तैः स॒होप॑जीव॒
यजू॑ꣳषि ते म॒हिमा ॥

अथ देवपात्रे उदङ्मुखः उपवीती दक्षिणं जान्वाच्य, सव्याहृतिक गायत्र्या
प्रोक्ष्य (ओं भूर्भुवस्सुवः। इति अन्नं प्रोक्ष्य ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥) देवं सवितुः प्र सुव ॥ इति प्रदक्षिणं
परिषिच्य, (विश्वेदेवहस्ते शुद्धोदकं दत्वा,)

“पृ॒थि॒वी ते॒ पात्रं॒ द्यौर॑पि॒धानं॒ ब्रह्म॑णस्त्वा॒ मुखे॑ जुहोमि॒ ब्राह्म॑णानां॒ त्वा
प्रा॒णापा॒नयो॑र्जुहोम्यक्षि॒तम॑सि॒ मैषां॑ क्षेष्ठा अ॒मुत्रा॑मु॒ष्मिन् लो॒के ॥”

इति सव्येन पात्रमालभ्य दक्षिणेन ब्राह्मणहस्तं गृहीत्वा, अन्नं सर्वं स्पर्शयित्वा
“इ॒दं विष्णु॑र्विचक्रमे॒ त्रेधा॑ नि॒दधे॑ प॒दम् । समू॒ढम॑स्य पाꣳसु॒रे । विष्णो॑ ! ह॒व्यꣳरक्ष॑”
इति अन्ने अनखद्विजाङ्गुष्ठप्रदेशं प्रवेश्य, द्विजवामाङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभिः पात्रं
स्पर्शयित्वा,

प्रयोगमालायां

..... गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः श्राद्धे पुरुर्वार्द्रव संज्ञकाः! विश्वे देवा
देवताः! इदमन्नं ब्रह्म, अयं च ब्राह्मणो ब्रह्म, अहश्च ब्रह्म, इयं च भूः
गयाऽक्षयवटच्छाया, अयश्च ब्राह्मणः आहवनीयार्थे, इदं च पात्रं स्वर्णमयं, इदं च
अन्नममृतमयं, अयश्च भोक्ता ब्राह्मणो गदाधरः, पुरुर्वार्द्रव संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यः इदं इदं इदं हव्यं सव्यञ्जनं सपरिकरश्च परिविष्टं आतृप्तेः परिवेष्यमाणं च
स्वाहा नमः, न मम' इति यवोदकेन देवतीर्थेन दद्यात् ।

(गयायां अक्षयवटच्छायायां.....क्षेत्रे..... दिव्यविमानच्छायायां ...नायिका
समेत.....श्री.....स्वामि सन्निधौ श्रीविष्णुणादे दत्तं, गयायां दत्तमस्तु । पुरुर्वार्द्रव
संज्ञक विश्वेदेवेभ्यः॥ (इति अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं नखान्यप्रदेशे निवेश्य)

(एवं पित्र्ये) प्राचीनावीती ... विष्णोः! कव्यं रक्ष इति विशेष युक्तं
दक्षिणामुखः पितृणां गोत्र नाम ... रूपपुरस्सरं दद्यात् ॥ अयं च
ब्राह्मणः ... पितृपितामहप्रपितामहार्थे, इदश्च पात्रं रजतमयं गोत्रेभ्यः
शर्मभ्यः ... रूपेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः इदमिदमिदं कव्यं ... स्वधा
नमः न मम इति विशेषयुक्तं पितृतीर्थेन दद्यात् ॥

देववत् विष्णोश्च कुर्यात् । 'विष्णुर्देवता ... अयं च ब्राह्मणः विष्णवर्थे
इत्यादिर्विशेषः ॥

श्राद्धप्रयोगः
समष्टिदत्तम्

पितृदेवतयोर्मध्ये भुवं संशोध्य, भुग्नं निधाय, प्रचिनीवीती - दक्षिणामुखः सव्यं
जान्वाच्य,

“ यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुरांश्च सर्वे ॥

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथक् भूतान्यनेकशः ।

त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ ” इति उच्चार्य

अनेन ... गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः श्राद्धे पितुश्श्राद्ध रूप
भगवदाराधनोपक्रमेण

उपवीती - पुरुरावार्द्रव संज्ञक विश्वेदेवरूपी ।

प्रचीनावीती - वसुरुद्रादित्यस्वरूप संज्ञक अस्मत् पितृपितामहप्रपितामह रूपी ।

उपवीती - श्राद्धसंरक्षक श्रीविष्णुरूपी ।

प्रचीनावीती - (दर्भेषु) सर्वाकारो भगवान् स देवः श्रीजनार्दनः प्रीयताम्”

इति सयव तिलोदकं दद्यात् ।

गयायां अक्षयवटच्छायायां सत्यव्रत क्षेत्रे पुण्यकोटिविमानच्छायायां पेरुन्देवी
नायिका समेत श्रीदेवादिराज स्वामि पादारविन्दयोर्दत्तम् ।

“स्वामिनः! अच्छिद्रं जायताम् ” इति प्रार्थना । ‘अस्त्वच्छिद्रम्’ इति प्रतिवचनम्

“ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदीरितम् ॥ ” इति उच्चार्य,

क्रमेण मन्त्रेण परिषेचनम् कारयित्वा, आपोशनमपि कारयित्वा

१. प्रा॒णे निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ ॥ (प्राणाय इदं न मम)
२. अ॒पाने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
अ॒पानाय॒ स्वाहा॑ ॥ (अपानाय इदं न मम)
३. व्या॒ने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
व्या॒नाय॒ स्वाहा॑ ॥ (व्यानाय इदं न मम)
४. उ॒दाने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
उ॒दानाय॒ स्वाहा॑ ॥ (उदानाय इदं न मम)
५. स॒माने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
स॒मानाय॒ स्वाहा॑ ॥ (समानाय इदं न मम)

ब्रह्म॑णि म आ॒त्माऽमृत॑त्वाय ॥

इति जपन् प्राणाहुतीः कारयित्वा, १. *गायत्री २. *मधुत्रयञ्च जपित्वा

*१. ओं भूर्भुव॒स्सुवः॑ । तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि ।
धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥

*२. मधु॒ वाता॑ ऋताय॒ते मधु॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वः । माद॒ध्वीर्न॑स्सन्त्वोष॒धीः ॥
मधु॒ नक्त॑मु॒तोष॑सि॒ मधु॑म॒त्पार्थि॑वꣳ रजः॑ । मधु॒ द्यौर॑स्तु नः॒ पिता॑ ॥
मधु॑मा॒न्नो व॑न॒स्पति॑र्मधु॒माꣳ अस्तु॑ सूर्यः॑ । माद॒ध्वीर्गा॑वो भवन्तु नः ॥
(ओं मधु॒ मधु॒ मधु॑ ॥)

“ स्वामिनः! यथासुखं जुषध्वम् ।

श्रीपुंसूक्ते, वैष्णवान्, पैतृकान्, राक्षोघ्नान्, अन्यांश्च पवमानान्, इतिहासपुराणानि च भवतो भुञ्जानान् यावच्छक्यं श्रावयिष्ये” इत्युक्त्वा, “श्रावय” इत्यनुज्ञातः,

“स्वामिनः! सनकसनन्दनादिसमधिकमाहात्म्यशालिनो यूयं अस्मिन् कैङ्कर्ये वात्सल्यातिशयेन समागताः, स्वामिनां अनुगुणं कैङ्कर्यानुगुणं च पदार्थादिकं संपादयितुं अशक्तः, संपादितवांश्चास्मि, संपादितेषु च भगवन्निवेदितेषु अपेक्षितं यथाशास्त्रमानीय भुक्त्वा वयं संरक्षणीयाः ” इत्युपचारानुक्त्वा

(स्वयमनवेक्षमाणः ददामीति कथनं, रोदनं, क्रूरभाषणं, अनृतभाषणं, पदा अन्नस्पर्शनावधूननं, क्रोधेन दानं, स्विन्नगात्रतया ब्राह्मणपुरोऽवस्थानं, ब्राह्मणान् प्रति हविर्गुणप्रश्नः, त्वरया परिवेषणम् इत्यादिवर्जितः, इङ्गितादिभिरपेक्षितं ज्ञात्वा परिवेषणं कारयेत् ॥ भोक्ता च अधिकपरिवेषणे हस्तसंज्ञया निषेधः तथैव अपेक्षितानयनम्, मुखचालनहुंकारादिना अपेक्षानपेक्षयोरसूचनम्, भोज्यपात्रे आज्यपात्रं निक्षिप्य अभोजनम्, खादितशेषस्य भोजनपात्रे अनिक्षेपः, मन्त्रानुच्चारणं, दात्रा पृष्टत्वेऽपि हविर्गुणानां हस्तसंज्ञयाऽपि असूचनं, मौनं, साङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः इत्यादिनियमयुक्तः ‘इन्द्रियचापल्यं, परान्नावलोकनम्, हुंकारं, भूतलात् पात्रस्योद्धरणं, हस्तेन पात्रस्य मोचनम्, उत्तरवासोबहिर्भूतकक्षः, पीतावशिष्टपानम्, खादितावशिष्टापूपफलादि पुनःखादनम्, मुखेन अन्नधमनम्, घृीवनम्, बहुभाषणम्, अतिमिताशनम्, अतिभोजनम्, लवणापेक्षा, दधिकीरक्षौद्रसत्तुमृतपायसानामवशेषकरणम्, अन्येषां किञ्चिदप्यनवशेष करणम् इत्यादिवर्जितः यावदपेक्षं भुञ्जीत ।)

सतां बन्ध्वादीनां दक्षिणादानपुरस्सरं तत्सहितः, स्वयमशक्तौ तन्मुखेन वा,
 १. गायत्रीं त्रिः, २. श्रीसूक्तम्, ३. पुंसूक्तम्, ४. अद्भ्यस्संभूतः, ५. सहस्रशीर्षं
 देवं, ६. विष्णुगायत्रीम्, ७. विष्णोर्नुकम्, ८. तदस्य प्रियम्, ९. कृणुष्वपाजः,
 १०. रक्षोहणः, ११. उशन्तस्त्वा, १२. आपूर्यास्स्थामा, १३. असावादित्यः,
 १४. सन्ततिर्वा, १५, १६, १७. अयं वाव इति त्रयोनुवाकाः, १८, १९, २०.
 ब्रह्म मेतुमाम् इत्यादित्रयम्, * २१. अन्नसूक्तम्, २२. इतिहासपुराणादीनि
 इत्यादि श्रावयेत् ॥ (अभिष्रवण मन्त्राः पु. १४४-१५५ द्रष्टव्याः ॥)

* २१. अन्नसूक्तम्

अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः । यो मा ददाति
 स इदेव माऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि । पूर्वमग्नेरपि दहत्यन्नम् । यत्तौ
 हाऽऽसाते अहमुत्तरेषु । व्यात्तमस्य पशवः सुजंभम् । पश्यन्ति धीराः प्र चरन्ति
 पाकाः । जहाम्यन्यं न जहाम्यन्यम् । अहमन्नं वशमिच्चरामि ॥ समानमर्थं
 पर्येमि भुञ्जत् । कोमामन्नं मनुष्योदयेत् । पराके अन्नं निहितं लोक एतत् ।
 विश्वेदेवैः पितृभिर्गुप्तमन्नम् । यदद्यते लुप्यते यत्परोप्यते । शततमी सा तनूर्मे
 बभूव । महान्तौ चरु संकृद्गुधेन पप्रौ । दिवं च पृथिवीं पृथिवीं च साकम् ।
 तत्संपिबन्तो न मिनन्ति वेधसः । नैतद्भूयो भवति नो कनीयः ॥
 अन्नं प्राणमन्नमपानमाहुः । अन्नं मृत्युं तमु जीवातुमाहुः ॥ अन्नं ब्रह्माणो

श्राद्धप्रयोगः

ज॒रसं॑ वदन्ति । अ॒न्नमाहुः॑ प्र॒जनं॑ प्र॒जाना॑म् । मोघ॒मन्नं॑ विन्दते॒ अप्र॑चेताः ।
स॒त्यं ब्र॑वीमि व॒ध इ॒ध्स तस्य॑ । ना॒र्यम॑णं पु॒ष्यति॒ नो स॒खाय॑म् । के॒वला॑घो भवति
के॒वला॑दी । अ॒हं मे॒घस्त॑नय॒न्वर्ष॑न्नस्मि । मा॒मद॑न्त्य॒हम॑न्न॒न्यान् ॥ अ॒हः स॒दमृ॑तो
भवामि । म॒दादि॑त्या अ॒धि स॒र्वे तप॑न्ति ॥ ओम् ॥

भोजनान्ते अन्नादिकं पात्रे परिकल्प्य, “स्वामिनः! भगवन्निवेदितेषु
किमपेक्षितम्?” इति पृष्ट्वा, “सर्वं संपूर्णम्” इत्युक्ते,

कर्ता

(गायत्री) – ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्स॒वितु॒र्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि ।
धियो॒ यो नः॑ प्र॒चोद॑यात् ॥

(मधुत्रयम्)

मधु॒ वाता॑ ऋ॒ताय॑ते मधु॒ क्षर॑न्ति॒ सिन्ध॑वः । मा॒द॒ध्वीर्न॑स्स॒न्त्वोष॑धीः ॥
मधु॒ नक्त॑मु॒तोष॑सि॒ मधु॑म॒त्पार्थि॑वः रजः । मधु॒ द्यौर॑स्तु नः पि॒ता ॥
मधु॑मा॒न्नो व॑न॒स्पति॑र्मधु॒माः अस्तु॑ सूर्यः । मा॒द॒ध्वीर्गा॑वो भवन्तु नः ॥
(ओं मधु मधु मधु ॥)

“अ॒क्षन्न॑मी॒मद॑न्त॒ ह्यव॑ प्रि॒या अ॑धूषत । अस्तो॑षत॒ स्वभा॑नवो॒ विप्रा॑ न॒विष्ठ॑या
म॒ती । यो॒जान्वि॑द्र ते॒ हरी॑ ॥ इति च जपित्वा -

१. उपवीती - पुरुरवार्वसंज्ञकाः विश्वेदेवाः! (मधु) वस्संपन्नम् ?
इति पृष्ठा, 'सुसंपन्नम्' इत्युक्ते, 'विश्वेदेवाः! तृप्तास्स्थ?' इति पृष्ठा, 'तृप्तास्स्थः'
इति प्रत्युक्ते,

(पित्रादीनप्येवं पृष्ठा)

२. प्रचीनावीती - वसुरुद्रादित्यस्वरूप अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहाः!
(मधु) वस्संपन्नम् ? इति पृष्ठा, 'सुसंपन्नम्' इत्युक्ते, 'विश्वेदेवाः! तृप्तास्स्थ?'
इति पृष्ठा, 'तृप्तास्स्थः' इति प्रत्युक्ते,

(विष्णुमपि पृष्ठा)

३. उपवीती - श्राद्धसंरक्षक श्री विष्णो ! (मधु) ते संपन्नम् ? इति पृष्ठा,
'सुसंपन्नम्' इत्युक्ते, 'श्रीविष्णो! तृप्तोऽसि?' इति पृष्ठा, 'तृप्तोऽस्मि'
इति प्रत्युक्ते,

प्रकिरदानम्

पितृदेवयोर्मध्ये प्राचीनावीती भुगं निधाय, सव्यं जान्वाच्य तिलोदकं
पितृतीर्थेनोत्सिच्य, सव्यञ्जनमन्नम् द्रवीकृतं हस्तद्वयेनाऽऽदाय,

“ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा ये वा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति पितृतीर्थेन प्रकिरेत् ॥

श्राद्धप्रयोगः
अथवा विकिरदानम्

प्रथमवृतवैश्वदेविकब्राह्मणसन्निधौ कस्मिंश्चित् पात्रे सयवान् युग्मान् दर्भान् संस्तीर्य,

१. असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

इति देवतीर्थेन उपवीती उदगपवर्गं विकिरेत् ।

२. पितृणां पुरतः पात्रे सतिलं भुग्रं निधाय, प्राचीनावीती

असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः ।

दास्यामि तेभ्यो विकिरमन्नं ताभ्यश्च पैतृकम् ॥

इति प्रत्यगपवर्गं पितृतीर्थेन विकिरेत् ।

३. उपवीती -

असंशयो भवेद्विष्णुः मोक्षसाधनमव्ययम् ।

पितृणाञ्च वरं श्रेष्ठं विकिरान्नञ्च वैष्णवम् ॥

इति देववत् विष्णोश्च विकिरेत् ।

प्राचीनावीती - प्रकिरवत् भुग्रे,

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा ये वा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ (इति पिण्डं दद्यात्)

उपवीती - आचम्य, 'विश्वेदेवाः ! अमृतापिधानमसि' / प्राचीनावीती
पितृपितामह प्रपितामहाः! अमृतापिधानमसि / श्राद्धसंरक्षक विष्णो!
अमृतापिधानमसि - इत्यादिक्रमेण उत्तरापोशनं कारयित्वा, पितृपूर्वं
हस्तप्रक्षालनादिकं दत्त्वा, स्वयं शिष्यादिमुखेन वा पात्राणि चालयेत् ।
आपिण्डनिधानात् भुक्तिमण्डलशोधनं न कारयेत् ।

आचान्तेषु स्वयमाचम्य,

१. "विश्वेदेवाः! रोचयतेति ब्रूत" इत्युक्त्वा, "रोचयत" इति तैरुक्ते,
२. प्राचीनावीती, "वसुरुद्रादित्यस्वरूप पितृपितामहप्रपितामहाः! 'स्वदितम्'
इति ब्रूत" इति पृष्ट्वा, "स्वदितम्" इत्युक्ते,
३. उपवीती, "श्राद्धसंरक्षक श्रीविष्णो ! 'स्वस्त्यस्तु' इति ब्रूहि" इति पृष्ट्वा,
'स्वस्त्यस्तु' इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती, 'सर्वे स्वस्त्यस्तु इति ब्रूत!' इत्युक्त्वा, सर्वैः, 'स्वस्त्यस्तु' इति प्रत्युक्ते,

१. उपवीती - "... गोत्रस्य ...शर्मणः मम पितुः श्राद्धे पुरुरवारद्वय संज्ञकानां
विश्वेषां देवानां अक्षय्यमस्तु" । हस्ते जलं दत्त्वा (अस्त्वक्षय्यम्)
२. प्राचीनावीती - "... गोत्रस्य ...शर्मणः मम पितुः श्राद्धे वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां
पितृपितामहप्रपितामहानां अक्षय्यमस्तु" । हस्ते जलं दत्त्वा (अस्त्वक्षय्यम्)
३. उपवीती - "... गोत्रस्य ...शर्मणः मम पितुः श्राद्धे श्राद्धसंरक्षक श्री
विष्णोः अक्षय्यमस्तु" । हस्ते जलं दत्त्वा (अस्त्वक्षय्यम्)
४. सर्वेषां हस्ते जलं दत्त्वा, 'अस्त्वक्षय्यम्' इति सर्वैरुक्ते,

श्राद्धप्रयोगः

निवेदिततुलसीमिश्रताम्बूलदक्षिणाञ्च

१. “ ... गोत्रस्य ... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे पुरुरवार्वसंज्ञकः विश्वेदेवाः !
इदं वस्तांबूलम्, इयं च दक्षिणा ।

२. प्राचीनावीती - “... गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः श्राद्धे वसुरुद्रादित्यस्वरूप
अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहाः! इदं वस्तांबूलम्, इयं च दक्षिणा ।

३. उपवीती - “ गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे, श्राद्धसंरक्षक
श्रीविष्णो! इदं ते तांबूलम्, इयं च दक्षिणा ॥

प्राचीनावीती, “पितृपितामहप्रपितामहाः! स्वधां वाचयिष्ये” । इत्युक्त्वा, ‘वाच्यतां
स्वधा’ इति प्रत्युक्ते, “पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताम्” इति पृष्ट्वा, ‘अस्तु
स्वधा’ इति प्रत्युक्ते, ‘ओं स्वधा’ इति पात्रस्थं सतिलं जलं पितृतीर्थेन अधोमुखं
निनीय्य, पात्रमधोमुखं कृत्वा,

वैश्वदेविकान् उपवीती - ‘विश्वे देवाः! प्रीयन्ताम्’ इत्यापृच्छ्य, ‘प्रीयन्तां
विश्वेदेवाः’ इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती - “ स्वामिनः! गोत्रं ... शर्माणं पितरमुद्दिश्य मया कृतमिदं
श्राद्धं, यथाशास्त्रानुष्ठितं, गयाश्राद्धफलदं, अक्षय्यतृप्तिकरं, भगवत्प्रीणनं च भूयादिति
भवन्तो महान्तोऽनुगृह्यन्तु” इति प्रार्थ्य,

“यथाशास्त्रानुष्ठितं, गयाश्राद्धफलदं, अक्षय्यतृप्तिकरं, भगवत्प्रीणनमस्तु” इति
प्रत्युक्ते,

पिण्डार्थं, प्राशनार्थं च उद्धृत्य, 'अन्नशेषः किं क्रियताम् ?' इति प्रश्नः ।
'इष्टैः सह भुज्यताम्' इति प्रत्युक्तिः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव नः ।
श्रद्धा च नो मा व्यपगात् बहु देयश्च नोऽस्तु ॥
अन्नश्च नो बहु भवेदतिथीऽश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नस्सन्तु मा च याचिष्म कश्चन ॥ इति उपवीती प्रार्थ्य

भोक्तारः -

दातारो वोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव वः ।
श्रद्धा च वो मा व्यपगात् बहु देयश्च वोऽस्तु ॥
अन्नश्च वो बहु भवेदतिथीऽश्च लभध्वम् ।
याचितारश्च वस्सन्तु मा च याचध्वं कश्चन ॥ इति प्रत्युक्ते -

प्राचीनावीती - अधोमुखं (स्वधापात्रं) उत्तानं कृत्वा,

(उपस्थानं)

“नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरश्शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय
नमो वः पितरस्स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो
नमो वो य एतस्मिन्ल्लोके स्थ युष्याऽस्तेऽनु, यैऽस्मिन् लोके मां तेऽनु, य
एतस्मिन्ल्लोके स्थ यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त यैऽस्मिन्ल्लोकैऽहं तेषां वसिष्ठो
भूयासम् ॥

श्राद्धप्रयोगः

स्वा॒दुष॑स॒दः पि॒तरो॑ वयो॒धाः कृ॒च्छ्रे॒श्रितः॑ श॒क्ती॒वन्तो॑ ग॒भीराः॑ । चि॒त्रसे॑ना
इ॒षु॒बला॒ अमृ॑द्धा॒स्सतो॑र्वीरा उ॒रवो॑ ब्रा॒तसा॒हाः । ब्राह्म॑णा॒सः पि॒तरः॑ सोम्या॒सः
शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒ने॒हसा॑ । पू॒षा नः॑ पा॒तु दु॒रिता॑दृ॒तावृ॒धो रक्षा॑ मा॒किर्नो॑
अ॒घश॑स ई॒शत॑ । सु॒पर्णं॑ व॒स्ते मृ॒गो अ॒स्या द॒न्तो गो॒भिः सन्न॑द्धा प॒तति॑
प्र॒सूता॑ । यत्रा॒ नरः॑ सञ्च॒ वि च॒ द्रव॑न्ति तत्रा॒स्मभ्य॑मि॒षवः॑ शर्म॑ य॒सन् ॥

अ॒ष्टाव॑ष्टाव॒न्येषु॑ धि॒ष्णि॒येषूप॑ दधात्य॒ष्टाश॑फाः प॒शवः॑ प॒शूने॒वाव॑रु॒न्धे
ष॒ष्मा॑र्जा॒लीये॑ षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तवः॑ खलु॒ वै दे॒वाः पि॒तरं॑ ऋ॒तूने॒व दे॒वान् पि॒तृन्
प्री॑णाति ॥

इत्युपस्थाय - उपवीती - प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्योत्थाय,

आशीर्वचनं

भोक्तारः -

अ॒ग्निरा॑यु॒ष्मान्त्स॒ वन॒स्पति॑भि॒रायु॑ष्मान् तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॒ष्मन्तं॑ करोमि
सोम॒ आयु॑ष्मान्त्स ओष॑धीभि॒रायु॑ष्मान् तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॒ष्मन्तं॑ करोमि
य॒ज्ञ आयु॑ष्मान्त्स दक्षि॑णाभि॒रायु॑ष्मान् तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॒ष्मन्तं॑ करोमि
ब्र॒ह्मायु॑ष्मन्त॒द्वाह॑णैरायु॒ष्मत् तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॒ष्मन्तं॑ करोमि
दे॒वा आयु॑ष्मन्त॒स्तैऽमृ॑तेनायु॒ष्मन्त॒स्तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॒ष्मन्तं॑ करोमि
पि॒तर॒ आयु॑ष्मन्त॒स्ते स्व॒धयाऽऽयु॑ष्मन्त॒स्तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॒ष्मन्तं॑ करोमि ।

इति आशीर्वचने कृते, श्रीपादतीर्थं गृहीत्वा, दक्षिणाभिः संपूज्य,

धन्या वयं भवत्पादरजः पूतमिदं गृहम् ।
 अनुग्रहश्च युष्माभिः कृतोऽस्मासु दयालुभिः ॥
 पत्रशाकादि दानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः ।
 तत्क्लेशजातं चित्तेषु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः!
 श्राद्धं संपूर्णतां यातु प्रसादात् भवतां मम ॥
 अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाब्जवन्दनात् ।
 अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनुग्रहात् दिवम् ॥

इत्युपचारान् उक्त्वा, पादौ निपीड्य

वाजैवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
 अस्य मदध्वः पिबत मादयद्ध्वन्तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥

इति प्रतिब्राह्मणमुक्त्वा,

१. प्राचीनावीती - 'उत्तिष्ठत पितृपितामहप्रपितामहाः!'

२. उपवीती - 'उत्तिष्ठत विश्वे देवाः!'

३. उत्तिष्ठत विष्णोः!'

इति विसृज्य प्रणम्य, प्रदक्षिणीकृत्य आगच्छेत् ।

श्राद्धप्रयोगः

विसृष्टाश्च ब्राह्मणाः,

वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमस्सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय
नमः ॥ (इति मन्त्रं जपेयुः)

पिण्डप्रदानं

अथ अग्नेः पश्चात्, प्राणान् आयम्य, प्राचीनावीती,

“...अस्यां पुण्यतिथौ...गोत्रस्य...शर्मणः मम पितुः श्राद्धान्ते श्राद्धीय पिण्डप्रदानं
करिष्ये” । इति संकल्प्य, मधुसर्पिस्तिलयुतान् पिण्डान् षडानीय,
पुष्पधूपादिभिरभ्यर्च्य, द्वेधा दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य,

पूर्वेषु दर्भेषु -

१. मार्जयन्तां मम पितरौ मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपितामहाः ॥

अपरेषु दर्भेषु -

२. मार्जयन्तां मम मातरौ मार्जयन्तां मम पितामह्यौ मार्जयन्तां मम
प्रपितामह्यः ॥

इति च सतिला अपः पितृतीर्थेन, त्रिः दक्षिणापवर्गं निनीय,

एतत्तै तत! ...गोत्र! शर्मन् ! इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

एतत्तै पितामह! ...गोत्र! ...शर्मन् ! इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं
दत्त्वा, 'ये च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

एतत्तै प्रपितामह! ...गोत्र! ...शर्मन् ! इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं
दत्त्वा, 'ये च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

अपरेषु

एतत्तै मातः! ...गोत्रे!.... (नाम्नि) दे ! इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं
दत्त्वा, 'याश्च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

एतत्तै पितामहि! ...गोत्रे!.... (नाम्नि) दे ! इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं
दत्त्वा, 'याश्च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

एतत्तै प्रपितामहि! ...गोत्रे!... (नाम्नि) दे ! इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं
दत्त्वा, 'याश्च त्वामनु' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

गन्धपुष्पधूपदीपादिभिरभ्यर्च्य, भक्ष्यभोज्यफलादिकं पक्वापक्वं सर्वं, (अनिवेदने
तद्भोजननिषेधात्) पिण्डदेवताभ्यो निवेद्य, पिण्डपात्रे, तिलोदकमभिपूर्य तेन,

पूर्वेषु दर्भेषु

१. मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पि॒तरौ॒ मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒हा मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒हाः ॥

इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय्य, उत्थाय,

अपरेषु दर्भेषु

२. मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ मा॒तरौ॒ मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒ह्यौ मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒ह्यः॥ इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय्य, उत्थाय,

१. “ये च॒ वोऽत्र॒ ये चा॒स्मास्वाश॑ऽसन्ते” इति पितृपिण्डान्

२. “याश्च॒ वोऽत्र॒ याश्चा॒स्मास्वाश॑ऽसन्ते” इति मातृपिण्डान्

१. “ते च॒ वह॑न्तां” इति पितृपिण्डान्

२. “ताश्च॒ वह॑न्तां” इति मातृपिण्डान्

१. “तृ॒ष्यन्तु॒ भव॑न्तः” इति पितृ पिण्डान्

२. “तृ॒ष्यन्तु॒ भव॑त्यः” इति मातृपिण्डान्

“तृ॒ष्यन्त॒ तृ॒ष्यन्त॒ तृ॒ष्यन्त॒ ॥” इति उभयांश्च उपस्थाय

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥

इत्युक्त्वा सव्यं जान्वाच्य, - परिषेचनं

पु॒त्रान्यौ॒त्रान॒भि त॒र्पय॑न्ती॒रापो॒ मधु॑मती॒रिमाः॒ ।

स्व॒धां पि॒तृभ्यो॑ अ॒मृतं॒ दुहा॑ना॒ आपो॑ दे॒वीरु॒भया॑ऽस्तर्पयन्तु ॥

इति सतिलोदपात्रेण सव्योत्तरपाणिभ्यां पितृतीर्थेन अप्रदक्षिणं अविच्छिन्नाभिः
अद्भिः परिषिच्य, होमार्थानि पिण्डार्थानि च पात्राणि न्युञ्ज्य, 'तृप्यत तृप्यत
तृप्यत' इति त्रिरनवानं आवृत्य, प्रोक्ष्य, पात्राणि च द्वंद्वं अभ्युदाहृत्य, सर्वस्मादन्नात्
किञ्चित् किञ्चित् आदाय उपवीती - प्राणे निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । ब्रह्मणि म
आत्माऽमृतत्वाय ॥ इति ग्रासमात्रं प्राश्य, आचामेत् ॥

पुत्रकामनायां मध्यपिण्डं * 'आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत्' । (शु.य. २-३३) इति मन्त्रेण, अरोगिण्यै पुत्रजननयोग्यायै
दद्यात् ॥

ततः पिण्डान् ब्रह्मचारिणे, गोभ्यो वा दद्यात्- अप्सु वा प्रक्षिपेत् ॥

एवं श्राद्धं कृत्वा, सात्विकत्यागं कृत्वा, उक्तनियमादियुक्तः स्थित्वा, परेद्युः
श्राद्धाङ्गतर्पणमपि कुर्यात् ॥

॥ इति पार्वण श्राद्धप्रयोगः ॥

* अ॒पां त्वौष॑धीना॒ रसं॑ प्राश॑यामि । भू॒तकृ॑तं गर्भं ध॑त्स्व ।

इति वैदिकसार्वभौमाः ।

'वीरं मे दत्त पितरः' इति पट्ट्यै दत्त्वा, पत्नी प्राङ्मुखी प्राशनीयात् - आश्वलायनः ।

'यथेह पुरुषः स्यात्' इति छन्दोगाः ।

यथायमरपा असत् । (शाखान्तरे) ।

॥ अभिश्रवण मन्त्राः ॥

१. गायत्री (पु. १३२),

२. श्रीसूक्तम् (पु. २८) भूसूक्तम् (पु. ७२) नीळासूक्तम् (पु. ६९)

३. पुरुषसूक्तम् (पु. ७१)

॥ ४. उत्तर नारायणानुवाकः (तै. आ. ३-१३) ॥

अद्भ्यस्संभूतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्तताधि । तस्य त्वष्टा
विदधद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृतं इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः । अजायमानो बहुधा विजायते ॥ २-१ ॥ तस्य धीराः
परिजानन्ति योनिम् । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः । यो देवेभ्य आतपति । यो
देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातः । नमो रुचाय ब्राह्मणे । रुचं ब्राह्मं
जनयन्तः । देवा अग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात् । तस्य देवा असन्वसे ।
ह्यिष्टं ते लक्ष्मीश्च पद्व्यौ । अहोरात्रे पार्श्वे । नक्षत्राणि रूपम् । अश्विनौ व्यात्तम् ।
इष्टं मनिषाण । अमुं मनिषाण । सर्वं मनिषाण ॥ २-२ ॥

५. नारायण सूक्तम् (तै. उप. २-११)

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम् ॥
 विश्वतः परमन्नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥
 पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । नारायणं महाज्ञेयं
 विश्वात्मानं परायणम् ॥ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायणपरो
 ज्योतिरात्मा नारायणः परः ॥ यच्च किञ्चिज्जगत्स्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
 अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ अनन्तमव्ययं कविं
 समुद्रेऽन्तं विश्वशंभुवम् । पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम् ॥
 अधो निष्ठ्या वितस्त्यान्तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं
 महत् ॥ सन्ततं सिराभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभम् । तस्यान्ते सुषिरं
 सूक्ष्मं तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः ।
 सोऽग्रंभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः ॥ सन्तापयति स्वं
 देहमापादतलमस्तकम् । तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः ॥
 नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्यात्तनूपमा ॥
 तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः
 परमः स्वराट् ॥

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै
 नमः ॥

श्राद्धप्रयोगः

॥ ६. विष्णु गायत्री ॥

ओं नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥

॥ विष्णु सूक्तम् ॥

७. विष्णोर्नुकं वीर्यापि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजाँसि यो अस्कभायदुत्तरँ
सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णोँ रराटमसि विष्णोँः पृष्ठमसि विष्णोः श्रजत्रै
स्थो विष्णोस्स्यूरसि विष्णोँध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥

८. तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् । नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि
बन्धुरित्था । विष्णोँः पदे परमे मध्व उथ्सः ॥ प्र तद्विष्णुस्तव ते
वीर्याय । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु । अर्धं क्षियन्ति
भुवनानि विश्वाँ ॥ परो मात्रया तनुवा वृधान । न ते महित्वमन्वञ्जुवन्ति । उभे ते विद्म रजसी
पृथिव्या विष्णोँ देव त्वम् । परमस्य विथ्से ॥ वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम् । क्षेत्राय
विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासोँ अस्य कीरयो जनांसः । उरुक्षितिँ सुजनिमा चकार ॥
त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम् । वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् ।
त्वेषँह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥

प्रयोगमालायां

अतो देवा अ॒वन्तु॒नो यतो॒ विष्णुर्विच॒क्रमे । पृ॒थि॒व्यास्स॒प्तधा॒मभिः ॥ इ॒दं विष्णुर्वि॒
च॒क्रमे त्रेधा॒ निद॑धे प॒दम् । समू॒ढम॒स्य पा॒२सुरे ॥ त्रीणि॒ प॒दा वि च॒क्रमे विष्णुर्गो॒पा
अदा॑भ्यः । ततो॒ धर्मा॑णि धा॒रयन् ॥ विष्णोः॒ कर्मा॑णि पश्य॒त यतो॑ व्र॒तानि॒ पस्प॒शे ।
इन्द्र॑स्य यु॒ज्यस्स॒खा ॥

तद्विष्णोः॑ पर॒मं प॒द २ सदा॑ पश्यन्ति सूर॒यः । दि॒वीव॒ चक्षु॑रात॒तम् ॥ तद्वि॒प्रांसो
वि॒प॒न्यवो॑ जागृ॒वा २ स॒स्समि॑न्धते । विष्णो॒र्यत्पर॑मं प॒दम् ॥

॥ राक्षोघ्न मन्त्रौ ॥

९. कृणुष्व पाजः (पु. २६)

१०. उपरव निर्माण मन्त्राः = र॒खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनो॑ वैष्ण॒वान्ख॑नामीद॒म॒हन्तं
व॒ल॒ग॒मुद्व॑पामि यन्न॑स्समा॒नो यम॑स॒मानो॒ निच॑खाने॒दमे॑न॒मध॑रङ्करोमि॒ यो न॑स्समा॒नो
योऽस॑मानोऽराती॒यति॒ गाय॑त्रेण॒ छन्द॑साऽव॒बाढो॒ वल॒गः किम॑त्र भ॒द्रन्त॒न्नौ सह॑ वि॒राड॑सि
सप॑त्नहा स॒म्राड॑सि भ्रातृ॒व्यहा॒ स्वरा॑ड॒स्यभि॑मातिहा वि॒श्वारा॑ड॒सि वि॒श्वासा॑न्ना॒घ्राणा २
ह॒न्ता र॑खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनः प्रो॑ख्यामि वैष्ण॒वान्र॑खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनोऽव॑नयामि वैष्ण॒वान्
यवो॑ऽसि य॒वया॑ऽस्मद्वे॒षो य॒वया॑ऽराती॒ र॒खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनोऽव॑ स्तृणामि
वैष्ण॒वान्र॑खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनोऽभि जु॑होमि वैष्ण॒वान्र॑खो॒हणो॑ वल॒ग॒हना॒वुषं॑ दधामि
वैष्ण॒वी र॑खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनो॑ पर्यूहामि वैष्ण॒वी र॑खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनो॑ परि॒ स्तृणा॑मि
वैष्ण॒वी र॑खो॒हणो॑ वल॒ग॒हनो॑ वैष्ण॒वी बृ॒हन्न॑सि बृ॒हद्वा॑वा बृ॒हती॑मिन्द्रा॒य वाचं॑ वद ॥

११. महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः (तै. सं. २-६-१२)

उ॒श॒न्त॒स्त्वा ह॒वाम॒ह उ॒श॒न्त॒स्समि॒धीम॒हि । उ॒श॒न्नु॒श॒त आ व॑ह पि॒तृन् ह॒विषे॑
अ॒त्त॒वे ॥ त्व॑ꣳ सोम॒ प्रचि॑कितो मनी॒षा त्व॑ꣳ रजि॑ष्ठ॒मनु॑ नेपि
प॒त्था॑म् । तव॒ प्रणी॑ती पि॒तरो॑ न इ॒न्दो दे॒वेषु॑ रत्न॑मभजन्त॒ धीराः॑ ॥ त्वया॒ हि नः॑
पि॒तर॑स्सोम॒ पूर्वे॑ कर्मा॑णि च॒क्रुः प॑वमान॒ धीराः॑ । व॒न्वन्न॑वा॒तः परि॑धीꣳर॒गो॑णुं
वी॒रेभि॑र॒श्वैर्म॑घवा॒ भवा॑ नः ॥ त्व॑ꣳ सोम॒ पि॒तृभि॑स्संवि॒दानोऽनु॑ द्यावा॑पृथि॒वी आ
त॑तन्ध । तस्मै॑ त इ॒न्दो ह॒विषा॑ विधेम॒ वय॑ꣳस्याम॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ अ॒ग्नि॒ष्वात्ताः
पि॒तर॒ एह॑ ग॒च्छत॒ सद॑स्सद॒स्सद॑त सु॒प्रणी॑तयः । अ॒त्ता ह॒वीꣳ पि॒ प्रय॑तानि व॒र्हिष्य॑था
र॒यिꣳ स॑र्ववीर॒न्दधा॑तन ॥ व॒र्हिष॑दः पि॒तर॒ उत्त्य॑र्वा॒गिमा॑ वो॒ ह॒व्या च॑कृ॒मा
जुष॑द्ध्व॒म् । त आ ग॒ताऽव॑सा॒ शन्त॑मे॒नाऽथाऽऽस्म॑भ्यꣳ शं॒य्यो र॑र॒पो द॑धात ॥ आऽहं
पि॒तृन् सु॑वि॒दत्राꣳ अ॒वि॒त्सि॒ नपा॑तश्च वि॒क्रम॑णश्च वि॒ष्णोः॑ । व॒र्हिष॑दो॒ ये स्व॒धया॑
सु॒तस्य॑ भजन्त॒ पित्व॑स्त॒ इहाऽऽग॑मि॒ष्ठाः ॥ उ॒प॒हूताः॑ पि॒तर॑स्सो॒ व॒र्हिष्ये॑षु नि॒धिपुं
प्रि॒येषु॑ । त आ ग॑मन्तु॒ त इ॒ह श्रु॑वन्त्व॒धि ब्रु॑वन्तु॒ ते अ॑वन्त्व॒स्मान् ॥ उ॒दी॒रता॑म॒वर॑
उ॒त्परा॑स॒ उन्म॑द्धच॒माः पि॒तर॑स्सो॒म्यासः॑ । अ॒सु॒य्य ई॒युर॑वृ॒का क्र॑त॒ज्ञास्ते॒नोऽव॑न्तु॒ पि॒तरो॑
ह॒वेषु॑ ॥ इ॒दं पि॒तृभ्यो॑ नमो॑ अ॒स्त्वद्य॑ ये पूर्वा॑सो॒ य उ॒प॒रास॑ ई॒युः । ये पा॒त्थि॒वे रज॑स्या
नि॒षत्ता॑ ये वा॒ नूनꣳ सु॑वृ॒जना॑सु वि॒र्यु ॥ अधा॒ यथा॑ नः पि॒तरः॑ प॒रासः॑ प्र॒त्नासो॑ अ॒ग्र
क्र॑त॒मांशु॑षा॒णाः । शु॒ची॒दय॑न्दी॒धिति॑मुक्थ॒शासः॑ र॒व्यामा॑ भि॒न्दन्तो॑ अ॒रु॒णीर॑प॒ ब्रन् ॥
यद॑ग्रे क॒व्यवा॑हन पि॒तृन् य॒ख्यता॑वृ॒धः । प्र च॑ ह॒व्यानि॑ व॒ख्यसि॑ दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॑
आ ॥ त्वम॑ग्र ई॒डितो॑ जा॒तवे॒दोऽवा॑ इ॒ह॒व्यानि॑ सु॒रभी॑णि॒ कृ॒त्वा । प्रा॒दाः पि॒तृभ्य॑स्स्व॒धया॑

ते अ॒रुष॒न्न॒द्धि॒ त्व॒न्दे॒व॒ प्र॒य॒ता॒ ह॒वी॒ऽर्षि॑ । मा॒त॒ली॒ क॒व्यै॒र्य॒मो
अ॒ङ्गि॒रो॒भिर्वृ॒ह॒स्प॒ति॒रु॒क्क॒भिर्वा॒वृ॒धा॒नः॑ ॥ या॒ऽश्वं॑ दे॒वा वा॒वृ॒धुर्ये॑ च॒ दे॒वान्श्वा॒हा॒ऽन्ये
स्व॒धया॒ऽन्ये॒ म॒द॒न्ति॑ ॥ इ॒मं य॑म॒ प्र॒स्त॒र॒मा हि॑ सी॒दा॒ऽङ्गि॒रो॒भिः पि॒तृ॒भिस्सं॒वि॒दा॒नः॑ ।
आ त्वा॒ म॒न्त्राः॑ क॒वि॒श॒स्ता व॑ह॒न्त्वे॒ना रा॑ज॒न् ह॒विषा॑ मा॒दय॑स्व ॥ अ॒ङ्गि॒रो॒भिरा॑ ग॒हि
य॒ज्ञि॒र्ये॒भि॒र्य॒मं वै॒रू॒पै॒रि॒ह मा॑दयस्व । वि॒व॒स्व॒न्त॒ऽहु॒वे यः पि॒ता ते॒ऽस्मिन् य॒ज्ञे वृ॒हि॒ष्या
नि॒षद्य॑ ॥ अ॒ङ्गि॒र॒सो नः॑ पि॒तरो॒ नव॑ग्वा॒ अथ॑र्वा॒णो भृ॒गव॑स्सो॒म्यासः॑ । तेषां॑ व॒य॒ऽसु॒मतौ
य॒ज्ञिया॑ना॒मपि॑ भ॒द्रे सौ॒म॒न॒से स्या॑म ॥

१२. सोम भक्ष मन्त्राः (तै. सं. ३-२-५)

....आ॒पू॒र्या॒स्स्था॒ऽऽ मां पू॒रय॑त॒ प्र॒जया॑ च॒ ध॒नेन॑ च ॥ ए॒तत्ते॑ त॒त॒ ये च॒ त्वा॒म॒न्वे॒त॒ते
पि॒ताम॑ह॒ प्र॒पि॒ताम॑ह॒ ये च॒ त्वा॒म॒न्व॒त्रं पि॒तरो॑ यथाभा॒गं म॑न्द॒द्ध्वं, नमो॑ वः पि॒तरो॑
र॒साय॑ नमो॑ वः पि॒तर॒ऽशु॒ष्माय॑ नमो॑ वः पि॒तरो॑ जी॒वाय॑ नमो॑ वः पि॒तर॒स्स्व॒धायै॑ नमो॑
वः पि॒तरो॑ म॒न्यवे॑ नमो॑ वः पि॒तरो॑ घो॒राय॑ पि॒तरो॑ नमो॑ वो॒ य ए॒तस्मि॑न्ल्लो॒के स्थ
यु॒ष्मा॒ऽस्ते॒ऽनु॒र्ये॒ऽस्मिन्ल्लो॒के मा॒न्ते॒ऽनु॒ य ए॒तस्मि॑न्ल्लो॒के स्थ॒ यू॒य॒न्तेषां॑ व॒सि॑ष्ठा भू॒यास्त
र्ये॒ऽस्मिन्ल्लो॒के॒ऽह॒न्तेषां॑ व॒सि॑ष्ठो भू॒यासं॑, प्र॒जाप॑ते॒ न त्व॑दे॒तान्य॒न्यो वि॒श्वा जा॒तानि॑ परि
ता व॑भूव । य॒त्का॑मा॒स्ते जु॒हुम॑स्त॒न्नो अ॑स्तु॒ वय॑ऽस्या॒म॒ प॒त॒यो र॒यी॒णाम् ॥
दे॒वकृ॑त॒स्यै॒न॒सो॒ऽव॒य॒ज॒न॒म॒सि, म॒नु॒ष्य॑कृ॒त॒स्यै॒न॒सो॒ऽव॒य॒ज॒न॒म॒सि,
पि॒तृकृ॑त॒स्यै॒न॒सो॒ऽव॒य॒ज॒न॒म॒स्य॒प्सु धौ॑त॒स्य॑ सोमदे॒व ते॒ नृ॒भिस्सु॑त॒स्येष्ट॑जुष॒स्- स्तु॑त॒स्तो॒म॒स्य
श॒स्तो॒क्थ॑स्य॒ यो भ॑र॒खो अ॑श्व॒स॒निर्यो॑ गो॒स॒नि॒स्त॒स्य॑ ते पि॒तृ॒भिर्भ॑र॒ख॒ङ्क॒त॒स्योप॑हू॒त॒स्योप॑हू॒तो
भ॒र॒ख॒यामि॑ ॥

१३. ह्रक्विरग्रथति रथ्वः (तै. सं. ७-३-१०)

असावादि॒त्योऽस्मिन्लो॒के आसी॒त्तन्दे॒वाः पृ॒ष्ठैः परि॒गृह्य॑ सु॒वर्ग॑लो॒कम॑गम-
यन्प॒रैर॑वस्ता॒त्पर्य॑गृह्णन्दि॒वाकी॒र्त्येन॑ सु॒वर्गे लो॒के प्रत्य॑स्थापयन्प॒रैः प॒रस्ता॒त्पर्य॑
गृह्णन्पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्त्स वा असावादि॒त्योऽमुष्मि॑लो॒के प॒रैरु॒भय॑तः परि॒गृही॑तो यत्पृ॒ष्ठानि॑
भव॑न्ति सु॒वर्गमे॒व तैर्लो॒कं यज॑माना यन्ति प॒रैर॑वस्ता॒त्परि॑ गृह्णन्ति दि॒वाकी॒र्त्येन॑ सु॒वर्गे
लो॒के प्र॒ति ति॒ष्ठन्ति॒ प॒रैः प॒रस्ता॒त्परि॑ गृह्णन्ति पृ॒ष्ठैरु॒पाव॑ रोहन्ति यत्प॒रैः प॒रस्ता॒न्न स्युः
परा॑ञ्चस्सु॒वर्गालो॒कान्नि॒ष्पद्ये॒रन् यद॑वस्ता॒न्न स्युः प्र॒जा नि॒र्दहे॒युर॒भितो॑ दि॒वाकी॒र्त्यं
प॒रस्सामा॑नो भवन्ति सु॒वर्ग ए॒वैना॑लो॒क उ॒भय॑तः परि॒ गृह्णन्ति॑ यज॑माना वै दि॒वाकी॒र्त्यं
संव॑त्सरः प॒रस्सामा॑नोऽभितो॑ दि॒वाकी॒र्त्यं प॒रस्सामा॑नो भवन्ति संव॑त्सर ए॒वो॒भय॑तः
प्र॒ति ति॒ष्ठन्ति॒ पृ॒ष्ठं वै दि॒वाकी॒र्त्यं पा॒र्श्वे प॒रस्सामा॑नोऽभितो॑ दि॒वाकी॒र्त्यं प॒रस्सामा॑नो
भव॑न्ति तस्मा॑द॒भितः॑ पृ॒ष्ठं पा॒र्श्वे भूयि॑ष्ठा ग्र॒हा गृह्य॑न्ते भूयि॑ष्ठं शस्य॑ते य॒ज्ञस्यै॒व
तन्म॑द्ध॒चतो॑ ग्रन्थि॒ङ्गन्त्य॑-वि॒स्रसा॑य स॒प्त गृह्य॑न्ते स॒प्त वै शी॑र॒षण्याः प्रा॒णाः
प्रा॒णाने॒व यज॑मानेषु दधति यत्प॒राची॑नानि पृ॒ष्ठानि॑ भव॑न्त्य॒मुमे॒व तैर्लो॒कम॑भ्यारोहन्ति
यदि॑म॒ल्लो॒कन्न॑ प्र॒त्यव॑रोहे॒युरु॒द्धा मा॒द्येयु॑र्यज॑मानाः प्र वा मी॒येरन्॑ यत्प्र॒तीची॑नानि पृ॒ष्ठानि॑
भव॑न्ती॒ममे॒व तैर्लो॒कं प्र॒त्यव॑रोहन्त्यथो अ॒स्मिन्ने॒व लो॒के प्र॒ति ति॒ष्ठन्त्यनु॑न्मादायेन्द्रो
वा अ॒प्रति॑ष्ठित आसी॒त्स प्र॒जाप॑तिमु॒पाऽधा॒वत्तस्मा॑ ए॒तमे॑कविंशतिरा॒त्रं प्रा॒ऽयच्छ॑-
त्तमाऽह॑र॒त्तेना॑ऽयजत॒ ततो॑ वै स प्र॒त्यति॑ष्ठ॒द्ये ब॑हुया॒जिनो॑ऽप्रति॑ष्ठितास्स्युस्त
ए॒कविं॑शतिरा॒त्रमा॑सीर॒न्द्वाद॑श॒ मासाः पञ्च॑र्तव॒स्त्रय॑ इमे लो॒का अ॒सावा॑दि॒त्य
ए॒काविं॑श ए॒ताव॑न्तो वै दे॒वलो॒कास्तेष्वे॒व यथा॑पूर्व॒ं प्र॒ति ति॒ष्ठन्त्य॒सावा॑दि॒त्यो

न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाऽधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं
प्राऽयच्छत्तमाऽहरत्तेनायजत् ततो वै सौऽरोचत य एवं विद्वांसं एकविंशति-
रात्रमासंते रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो
प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशोऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै ॥

१४. संवत्सर सत्र मन्त्राः (तै. ब्रा. १-२-३)

सन्ततिर्वा एते ग्रहाः । यत्परस्सामानः । विष्वान्दिवाकीर्त्यम् । यथा शालायै
परवसी । एव संवत्सरस्य परवसी । यदेते न गृह्येन् । विष्वची संवत्सरस्य
परवसी व्यवस्रं सेयाताम् । आर्तिमाच्छेयुः । यदेते गृह्यन्ते । यथा शालायै परवसी
मद्धचमं वंशमभिसामायच्छति । एव संवत्सरस्य परवसी
दिवाकीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति । नार्तिमाच्छन्ति ॥ एकविंशमहर्भवति । शुक्राग्रा ग्रहा
गृह्यन्ते । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय । सौर्य एतदहः पशुरालभ्यते । सौर्योऽतिग्राह्यो
गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अथो अहं एवैष बलिर्हियते ॥ सप्तैतदहरतिग्राह्या
गृह्यन्ते । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । असावादित्यश्शिरः प्रजानाम् । शीर्षन्नेव
प्रजानाम्प्राणान्दधाति । तस्मात्सप्त शीर्षन्प्राणाः ॥ इन्द्रो वृत्रं हत्वा ।
असुरान्पराभाव्य । स इमान्लोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकोऽनभिजित आसीत् ।
तं विश्वकर्मा भूत्वाऽभ्यजयत् । यद्वैश्वकर्माणो गृह्यते । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥
प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्यवन्ते । ये वैश्वकर्माणङ्गृह्यते । आदित्यश्चो गृह्यते । इयं वा
अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । अन्योन्यो गृह्यते । विश्वान्येवान्येन कर्माणि

श्राद्धप्रयोगः

कुर्वाणा यन्ति । अस्यामन्येन प्रतितिष्ठन्ति ॥ तावाऽपराद्धाधिसर्वध्वसस्यान्यान्
गृह्येते । तावुभौ सह महाव्रते गृह्येते । यज्ञस्यैवान्तर्ङ्गत्वा । उभयोर्लोकयोः
प्रतितिष्ठन्ति । अर्क्यमुक्थम्भवति । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ॥

काठके (नाचिकेतानि ध्यानम्) (२ - ७, ८, ९)

१५. अयं वाव यः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः । स यत्राङ्गवते । तदस्य शिरः । अथ
यद्वर्षिणा । स दर्विणः परव्यः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पुच्छम् । यदुदङ् । स उत्तरः
परव्यः । अथ यत्संवार्ति । तदस्य समञ्चनञ्च प्रसारणञ्च । अथो सम्पदेवास्य सा ॥ सः
ह वा अस्मै स कामः पद्यते । यत्कामो यजते । योऽग्निर्नाचिकेतश्चिनुते । य उ चैनमे
वेद । यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनम्प्रतिष्ठां वेद । आयतनवान्भवति । गच्छति
प्रतिष्ठाम् । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनम्प्रतिष्ठा । य एवं वेद
आयतनवान्भवति । गच्छति प्रतिष्ठाम् । यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वे
सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वे
सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति ॥ अथो यथा रुक्म उत्तप्तो भाय्यात् । एवमेव स ते
यशसा । अस्मिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च भाति ॥ उरवो ह वा एष र
लोकञ्जयति । योऽवरणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमख्यं लोकञ्जय
यः परेणादित्यम् । अनन्तः ह वा अपारमख्यं लोकञ्जयति । योऽग्निर्नाचिकेत
य उ चैनमेवं वेद ॥ अथो यथा रथे तिष्ठन्परव्यसी पर्यावर्तमाने प्रत्यपरव्यते । एवम
प्रत्यपरव्यते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निर्नाचिकेतश्चिनुते ।
चैनमेवं वेद ॥

प्रयोगमालायां
नाचिकेतोपाख्यानम्

१६. उ॒शन् ह॒ वै वा॒जश्र॒वस॒स्सर्व॒वेद॒सन्द॒दौ । तस्य॑ ह॒ नचि॑केता॒ नाम॑ पु॒त्र आ॑स ।
त॒ ५ ह॒ कुमा॒र ५ सन्त॑म् । द॒रि॒ष्य॑णासु नी॒यमा॑नासु श्र॒द्धाऽऽवि॑वेश । स हो॒वाच॑ ।
तत् क॒स्मै मा॒न्दा॑स्य॒सीति॑ । द्वि॒तीय॑न्तृ॒तीय॑म् । त॒ ५ ह॒ परी॑त उवाच । मृ॒त्यवे॑ त्वा
ददा॒मीति॑ । त॒ ५ ह॒ स्मोत्थि॑तं वा॒गभि॑वन्दति । गौ॒तम॑ कुमा॒रमि॑ति । स हो॒वाच॑ । परे॑हि
मृ॒त्योर्गृ॑हान् । मृ॒त्यवे॒ वै त्वा॑ऽदा॒मिति॑ । तं वै प्र॒वस॑न्तङ्गन्ता॒सीति॑ होवाच । तस्य॑ स्म
ति॒स्रो रा॒त्रीर॒नाश्वान्गृ॑हे वसतात् । स यदि॑ त्वा पृ॒च्छेत् । कुमा॒र क॒ति
रा॒त्रीर॒वाथ्सी॒रिति॑ । ति॒स्र इति॑ प्र॒तिब्रू॑तात् । कि॒म्रथ॑मा॒ ५ रा॒त्रिमा॑श्ना॒ इति॑ । प्र॒जान्त॑
इति॑ । कि॒न्दि॒वि॒तीया॒मिति॑ । प॒शू ५ स्त॒ इति॑ । कि॒न्तृ॒तीया॒मिति॑ । सा॒धुकृ॑त्यान्त॒ इति॑ ।
तं वै प्र॒वस॑न्तअ॒गाम॑ । तस्य॑ ह॒ ति॒स्रो रा॒त्रीर॒नाश्वान्गृ॑ह उ॒वास॑ । तमा॒गत्य॑ प्रप॒च्छ ।
कुमा॒र क॒ति रा॒त्रीर॒वाथ्सी॒रिति॑ । ति॒स्र इति॑ प्रत्यु॒वाच॑ । कि॒म्रथ॑मा॒ ५ रा॒त्रिमा॑श्ना॒
इति॑ । प्र॒जान्त॑ इति॑ । कि॒न्दि॒वि॒तीया॒मिति॑ । प॒शू ५ स्त॒ इति॑ । कि॒न्तृ॒तीया॒मिति॑ । सा॒धुकृ॑त्यान्त॒
इति॑ ॥ नम॑स्ते अस्तु भग॒व इति॑ होवाच । वरं॑ वृ॒णीष्वेति॑ । पि॒तर॑मे॒व जीव॑न्नयानीति ।
द्वि॒तीयं॑ वृ॒णीष्वेति॑ । इ॒ष्टापू॑र्तयो॒र्मेऽरि॑षि॒तिम्ब्रू॑हीति॑ होवाच । तस्मै॑
है॒तम॒ग्नि॒न्नाचि॑के॒तमु॑वाच । ततो॒ वै तस्यै॑ष्टापू॒र्ते ना॒ र्षी॑येते । नास्यै॑ष्टापू॒र्ते र्षी॑येते ।
योऽग्नि॒न्नाचि॑के॒तश्चि॑नुते । य उ॒ चैन॑मे॒वं वेद॑ । तृ॒तीयं॑ वृ॒णीष्वेति॑ । पु॒नर्मृ॑त्यो॒र्मेऽप॑जि॒तिम्ब्रू॑हीति॑
होवाच । तस्मै॑ है॒तम॒ग्नि॒न्नाचि॑के॒तमु॑वाच । ततो॒ वै सोऽप॑ पु॒नर्मृ॑त्युम॒जय॑त् । अप॑
पु॒नर्मृ॑त्युम॒जय॑ति । योऽग्नि॒न्नाचि॑के॒तश्चि॑नुते । य उ॒ चैन॑मे॒वं वेद॑ ॥ प्र॒जाप॑तिर्वै
प्र॒जाका॑म॒स्तपोऽत॑प्यत । स हि॒र॑ण्यमु॒दास्य॑त् । तद॒ग्नौ प्रा॑स्यत् । तद॒स्मै ना॑च्छेद॒यत् ।
तद॒द्वि॒तीय॑मप्रा॒स्यत् । तद॒स्मै नै॒वाच्छेद॑-यत् । तत्तृ॒तीय॑मप्रा॒स्यत् । तद॒स्मै

श्राद्धप्रयोगः

नैवाच्छदयत् । तदात्मन्नेव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत्
तस्माद्धिरण्यङ्गनिष्ठन्धनानाम् । भुञ्जतिर्यतमम् । हृदयजः हि । स वै तमेव नाविन्द
यस्मै तान्दरिषिणामनेष्यत् । ताः स्वायैव हस्ताय दरिषिणायानयत्
ताम्प्रत्यङ्गुलात् । दरिषाय त्वा दरिषिणाम्प्रतिगृह्णामीति । सोऽदरि
दरिषिणाम्प्रतिगृह्य । दरिष्यते ह वै दरिषिणाम्प्रतिगृह्य । य एवं वेद ॥ एतद्ध स्म
तद्विद्वाः सो वाजश्रवसा गोतमाः । अप्यनूदेश्यान्दरिषिणाम्प्रतिगृह्णन्ति । उभ
वयन्दरिषिष्यामह एव दरिषिणाम्प्रतिगृह्येति । तेऽदरिष्यन्त दरिषिणाम्प्रतिगृह्य । दर
ह वै दरिषिणाम्प्रतिगृह्य । य एवं वेद । प्र हान्यं ब्रूनाति ॥

नाचिकेताग्रि प्रयोगः

१७. तः हैतमेकं पशुबन्ध एवोत्तरवेद्याश्चिन्वते । उत्तरवेदिसंम्मित एषोऽग्रि
वदन्तः । तन्न तथा कुर्यात् । एतमग्रिङ्कामेन व्यर्द्धयेत् । स एनङ्कामेन व्यृद्धः । क
व्यर्द्धयेत् । सौम्ये वाचैनमदध्वरे चिन्वीति । यत्र वा भूर्यिष्ठा आहुतयो हूयेर
एतमग्रिङ्कामेन समर्द्धयति । स एनङ्कामेन समृद्धः । कामेन समर्द्धयति
अथ हैनम्पुरर्षयः । उत्तरवेद्यामेव सत्रियमचिन्वत । ततो वै तेऽविन्दन्त प्रज
अभि स्वर्गं लोकमजयन् । विन्दत एव प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकञ्जय
योऽग्रिन्नाचिकेतश्चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ॥ अथ हैनं वायुर्ऋद्धिका
यथान्युत्तमेवोपदधे । ततो वै स एतामृद्धिमार्द्धोत् । यामिदं वायुर्ऋ
एतामृद्धिमृद्धोति । यामिदं वायुर्ऋद्धः । योऽग्रिन्नाचिकेतश्चिनु
य उ चैनमेवं वेद ॥ अथ हैनङ्गोवलो वाष्णीः पशुकामः । पाङ्गमेव चिक्वये ।

पञ्च पुरस्तात् । पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः । एकाम्मद्ध्यै । ततो
 वै स सहस्रम्पशून्प्राप्नोत् । प्र सहस्रम्पशून्प्राप्नोति । योऽग्निन्नाचिकेतश्चिनुते । य उ
 चैनमेवं वेद ॥ अथ हैनम्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यकामो यशस्कामः प्रजननकामः । त्रिवृतमेव
 चिक्ये । सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् । तिस्र उत्तरतः ।
 एकाम्मद्ध्यै । ततो वै स प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एताम्रजातिम्राजायत । यामिदम्रजाः
 प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः । त्रिवृत्प्रजननम् । उपस्थो
 योनिर्मद्ध्यमा । प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एताम्रजातिम्रजायते । यामिदम्रजाः
 प्रजायन्ते । योऽग्निन्नाचिकेतश्चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ॥ अथ हैनमिन्द्रो
 ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोपदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् । ज्यैष्ठ्यङ्गच्छति ।
 योऽग्निन्नाचिकेतश्चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ॥ अथ हैनमसावादित्यस्स्वर्गकामः ।
 प्रार्चिरवोपदधे । ततो वै सौऽभि स्वर्गं लोकमजयत् । अभि स्वर्गं लोकञ्जयति ।
 योऽग्निन्नाचिकेतश्चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । स यदीच्छेत् । तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी
 स्यामिति । प्राडाहोतुर्द्विष्ण्यादुत्सर्षेत् । येयम्रागाद्यशस्वती । सा मा प्रोर्णोतु । तेजसा
 यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्यैव यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ अथ यदीच्छेत् ।
 भूर्यिष्ठम् श्रद्धधीरन् । भूर्यिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्येहि
 प्राच्येहीति प्राची जुषाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति सुवेणोपहत्याहवनीये
 जुहुयात् । भूर्यिष्ठमेवास्मै श्रद्धधते । भूर्यिष्ठा दक्षिणा नयन्ति ॥ पुरीषमुपधाय ।
 चितिकृप्तिभिरभिमृश्य । अग्निम्रणीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति । त्वमग्रे
 रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् । अग्राविष्णू इति वसोद्धरायाः । अन्नपत
 इत्यन्नहोमः । सप्त तै अग्रे समिधस्सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः ॥

श्राद्धप्रयोगः
त्रिसुपर्णमन्त्राः

१८. ब्रह्म मेतु माम् । मधु मेतु माम् । ब्रह्ममेव मधु मेतु माम् ॥ यास्ते सोम
प्रजा वत्सोऽभि सोअहम् । दुष्वग्रहं दुरुष्वहा । यास्ते सोम प्राणाँस्ताञ्जुहोमि ।
त्रिसुपर्णमयांचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । ब्रह्महत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्ण
पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम् ॥

१९. ब्रह्म मेधयाँ । मधु मेधयाँ । ब्रह्ममेव मधु मेधयाँ ॥ अद्या नो देव
सवितः प्रजावत्सावीस्सौभगम् । परां दुष्वग्रियँ सुव । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि
परां सुव । यद्भद्रं तन्म आसुव ॥ मधु वातां क्रतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नस्सन्त्वोषधीः । मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवँ रजः । मधु द्यौरस्तु नः
पिता । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ य इमं
त्रिसुपर्णमयांचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्ण
पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम् ॥

२०. ब्रह्म मेधवाँ । मधु मेधवाँ ॥ ब्रह्ममेव मधु मेधवाँ । ब्रह्मा देवानाँ पदवीः
कवीनामृषिर्विप्रापां महिषो मृगापाम् । श्येनो गृध्राणाँ स्वधितिर्वनानाँ सोमः पवित्रमत्येति
रेभन् ॥ हँ सशुचिषद्वसुन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसद्वतसद्वचोमसद्वजा गोजा क्रतुजा अद्रिजा क्रतु बृहत् ॥ य इमं त्रिसुपर्णमयांचितं
ब्राह्मणाय दद्यात् । वीरहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्ण पठन्ति । ते सोमं
प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम् ॥

निमन्त्रितवमनोच्छिष्टादिप्रायश्चित्तम्

श्राद्धनिमन्त्रितौ भोजनकाले परस्परस्पर्शं पात्रस्थमन्नं भुक्त्वा भोजनान्ते अष्टशतगायत्रीजपं कुर्याताम् । भोजनकाले अन्योच्छिष्टलेपनस्पर्शं स्पृष्टप्रदेशमन्येन पाणिना प्रक्षाळ्य, भोजनान्ते स्नात्वा गायत्रीं त्रिशतं जपेत् ॥ पात्रे अन्योच्छिष्टपातने 'तत्पात्रं पाणिना अस्पृष्ट्वा स्थेयम्' इति नियुज्य, पात्रं परिहृत्य भूमिं समनुलिप्य अन्यत् पात्रं निधाय, सर्वमन्नं परिविष्य तं ब्राह्मणं भोजयेत् । पात्राणां पात्रयोर्वा परस्परं जलसेकात् उच्छिष्टसंस्पर्शं, स्पृष्टपात्रं विसृज्य, भूशुद्धिं कृत्वा पूर्ववत् पात्रान्तरयोः पात्रन्तरेषु वा सर्वे परिविष्य, परिषिच्य, द्वौ बहून् वा भोजयेत् । अत्र भोक्तुरुच्छिष्टसंस्पर्शं तु हस्तं क्षाळयित्वा भोजयेत् । भोक्ता भोजनान्ते गायत्रीत्रिशतं जपेत् । तदनन्तरं दक्षिणाताम्बूलादिक्रिया । भोजनमध्ये पितृस्थानीयस्य देवस्थानीयस्य वा भोक्तुः विष्णूमूर्तोत्सर्गे कर्ता तद्दिने उपोष्य, परेद्युः श्राद्धं कुर्यात् ॥

प्रयोगदर्पणे तु, “भोजनपात्रयोः अन्नोदकादिसंसर्गे भोक्तारौ भोजनात् विरेमेताम् । कर्ता उपोष्य, परेद्युः श्राद्धं कुर्यात् इत्युक्तम् ।

तत् “उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं स्पृष्टपात्रं विसृज्य च ।

सर्वान्नं पूर्ववत् दत्त्वा भोजयेत्तु द्विजोत्तमः ॥”

इत्यादिवचनविरुद्धत्वात् उपेक्ष्यम् ।

भोजनमध्ये देवब्राह्मणस्य पितामहस्थानब्राह्मणस्य वा प्रपितामहस्थानब्राह्मणस्य वा वमने पात्रं परिहृत्य तद्भूमिशुद्धिं कृत्वा तत्र लौकिकाग्निं यत्र कचनेति प्रकारेण प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नग्नौ, देवस्थाने चेत् पुरुरवारद्रवसंज्ञकान् विश्वान् देवान् आवाहयामि

निमन्त्रितवमनोच्छिष्टादिप्रायश्चित्तम्

इत्यावाह्य, पितामहस्थाने चेत्, ... गोत्रं शर्माणं पितामहं, प्रपितामहस्थाने चेत् प्रपितामहं आवाह्य, पूर्ववत् आसनादिभिरभ्यर्च्य, पूर्वं हुतशेषं पात्रस्थं चरुं कस्मिंश्चित् परिविष्य, विश्वेभ्यो देवेभ्य इद, पितामहायेदं इत्यादिक्रमेण अन्नत्यागं कृत्वा तदन्नं प्राणादिमन्त्रैः पञ्चभिः षडावृत्तैः पुनः उदानसमानाभ्याश्च यावद्द्वात्रिंशत्संख्यं तस्मिन्नग्नौ हुत्वा श्राद्धशेषं समापयेत् । अत्र देवार्थपितामहप्रपितामहार्तविप्राणां त्रयाणां द्वयोर्वा वमनेऽपि एवमेव । वक्ष्यमाणसूक्तजपोऽपि कर्तव्यः । पितृस्थानविप्रस्य वमेन, पित्रादि स्थानविप्राणां त्रयाणां समुचित्य वमने पित्रादित्रयस्थानवृतस्य एकस्य वमनेऽपि तद्दिने उषोष्य परदिने श्राद्धं कुर्यात् ॥ इदञ्च पिण्डदानात् प्राग्वमने । दर्शमहाळयादौ तु पिण्डदानात्पूर्वं पितृस्थानीयस्य वमने तद्दिन एव पुनःपाकेन श्राद्धं कुर्यात् । तदशक्तौ आमेन हेम्ना वा कुर्यात् । पिण्डदानात्परं एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वमेन सूक्तजपमेव प्रतिब्राह्मणं कुर्यात् ।

प्रयोगदर्पणे तु, “पितामहस्य प्रपितामहस्य वा वमने पात्रमुद्धृत्य शुद्धिं कृत्वा पूर्वस्थापिते अग्नौ गोत्रस्य..... शर्माणं पितामहं आवाहयामि इत्यावाह्य, पितामहस्य इदमासनं इत्यादिक्रमेण अभ्यर्च्य – ‘प्राणाय स्वाहा’ इत्यादि पञ्चाहुतीर्हुत्वा, ... गोत्राय शर्मणे पितामहाय स्वाहा इत्यादिक्रमेण द्वात्रिंशत् अन्नाहुतीजुहुयात् । ततः श्राद्धशेषसमापनं” इत्युक्तम् ॥ तत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

प्रयोगदर्पण एव “एकोद्दिष्टे सपिण्डीकरणे च निमित्तस्य षोडशैकोद्दिष्टश्राद्धेषु निमित्तानां मध्ये एकस्य द्वयोः बहूनां वा भोजनवेळायां वमने पात्रमुद्धृत्य शुद्धिं

कृत्वा, पूर्वं स्थापितेऽग्नौ प्रेतमावाह्य आसनादिभिरभ्यर्च्य, 'प्राणाय स्वाहा' इत्यादिभिः पञ्चाहुतीः, 'यमाय सोमम्' (तै. आ. ४-५) इति मन्त्रेण द्वात्रिंशत् अन्नाहुतीराज्याहुतीश्च हुत्वा ब्राह्मणानां ताम्बूलदान - उद्वासनादि कृत्वा, उपोष्य, परदिने एकोद्दिष्टादिकं कुर्यात् ॥ सापिण्ड्यादिगार्वणश्राद्धे पितृस्थानीयस्य वमने तस्मिन् दिने उपोष्य परदिने श्राद्धं कुर्यात्' इत्युक्तम् ॥

‘धर्मप्रवृत्तौ’ तु “ पितामहादिदेवानां ब्राह्मणो वमते यदि । सर्वमन्नं समादाय हुत्वैवाग्नौ तु लौकिके ॥ प्रणवेनाहुतिं चादौ अन्ते स्यात् भूर्भुवःस्वरोम् । आहुतीर्जहुयात् त्रिंशत् मन्त्रैः प्राणादिपञ्चकैः ॥ द्वात्रिंशदाहुतीरेव हुत्वा पिण्डान् प्रदापयेत् । सर्वेषां शाखिनामेव विधिरेष उदाहृतः ॥ आदित्यादि षोडशश्राद्धे वमनञ्च भवेद्यदि । सर्वमन्नं समादाय ‘यत्ते कृष्ण’ (तै. आ. ४-४) इति मन्त्रतः ॥ द्वात्रिंशदाहुतीर्हत्वा शेषकर्म समापयेत् । सपिण्डीकरणे चैव वृतश्च वमते यदि ॥ सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुनः पाकेन तत्क्षणात् । मासिके च गयाश्राद्धे प्रत्यन्दे च महाळये ॥ पिता चेत् वमनं कुर्यात् पुनः श्राद्धं समाचरेत् । महाळयादिश्राद्धेषु पितुश्च वमनं यदि ॥ पितामहादिवत् तत्र होमं कुर्यात् यथाविधि । संक्रान्तिव्यतिपातेषु युगमन्वष्टकासु च ॥ पिता चेत् वमते दर्शे पुनः श्राद्धं न कारयेत् ॥ ” इत्युक्तम् ।

गृहे विद्यमानं हुतशेषमन्नं प्राणादिभिर्षञ्चभिर्मन्त्रैः षडावृत्तैः पुनः उदानसमानाभ्याञ्च हुत्वा श्राद्धशेषं समापयेत् । पितृस्थानीयस्य वमने तत्स्थान त्रयाणां वा वमने तद्दिने उपोष्य परदिने मासिकाब्धिकं श्राद्धं कुर्यात् ॥ दर्शादिश्राद्धे पितृस्थानीयस्य वमने तु तद्दिन एव पुनः पाकेन अन्यान् निमन्त्र्य श्राद्धं कुर्यात् ।

निमन्त्रितवमनोच्छिष्टादिप्रायश्चित्तम्
तदशक्तौ आमेन वा कुर्यात् । तदसंभवे हिरण्येन वा ॥ पिण्डदानात् पूर्वं विश्वदेव -
पितामह - प्रपितामह - स्थानानां ब्राह्मणानां मध्ये द्वयोर्वहूनां वा वमने पूर्ववत्
प्रतिब्राह्मणं होमः । इन्द्र (तै.ब्रा. २-८-४) - यम (तै.आ. ४-३) - सोमसूक्त
(तै. ब्रा. २-८-३) जपः प्रतिब्राह्मणं कर्तव्यः ॥

दीपादिनाशे

“श्राद्धभोजनकाले तु दीपो यदि विनश्यति । पुनरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा
चान्द्रायणं चरेत् ॥ कर्तुरायुष्यहानिस्स्यात् पुनः श्राद्धं समाचरेत् । अग्निनाशो यदा
श्राद्धे दीपो यत्र विनश्यति । तद्दिने चोपवासश्च पुनः श्राद्धं समाचरेत् ॥ ” इत्यादिषु
दीपनाशे पुनः श्राद्धविधानम्, “स्थाप्याः प्रतिद्विजं दीपाः श्वेतसूत्रजवर्तयः ”
इत्युक्तस्य प्रतिद्विजपात्रस्य पुरतः स्थापितस्य दीपस्य नाशे द्रष्टव्यम् ।

अन्धकाराणामारोपितस्य दीपस्य नाशे तु,
“भुक्तिमध्ये दीपनाशे सूर्यं ध्यायन्तः पाणिभ्यां भोजनपात्रं गृह्णन्तः पुनर्दीपि प्रज्ज्वलिते
भोजनपात्रस्थमन्नं भुञ्जीरन्” इति प्रयोगदर्पणोक्तं - इति द्रष्टव्यम् ।
पिण्डदानात्प्राक् अग्निनाशे तद्दिने उपोष्य, श्वः पुनः श्राद्धं कुर्यात् ॥

॥ इति श्राद्धप्रयोगे निमन्त्रित वमनोच्छिष्ट प्रायश्चित्तम् ॥

श्रीगोपालार्यमहादेशिकैरनुगृहीतः श्राद्धप्रयोगः संपूर्णः

प्रयोगमालायां
दर्शादितर्पणक्रमः

पादौ प्रक्षाल्य, आचम्य, आसीनः पवित्रपाणिः त्रिः प्राणानायम्य,
'गुरुभ्यः ... पती । स्वशेष ... स्वयम् । शुक्लां ... श्रये' इत्यनुसन्धाय, प्राचीनावीती,
'हरिरो तत् श्रीगोविन्द ... (अस्यां) पुण्यतिथौ श्रीभगवदाज्ञया ... प्रीत्यर्थं ...
गोत्राणां ... शर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणं अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम्,
....गोत्राणां ... शर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मन्मातुः
पितृपितामहप्रपितामहानां वर्गद्वयपितृणां (दर्श) श्राद्धप्रतिनिधि तिलतर्पणं करिष्ये'
इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, उत्थाय, दक्षिणाग्रान् दर्भान् द्वेधा संस्तीर्य,
पूर्वदर्भेषु (भुग्रे),

आयात पितरस्सोम्या गर्भैरिः पृथिभिः पूर्वैः ।

प्रजामस्मभ्यं ददतो रयिञ्च दीर्घायुत्वं च शतशारदं च ॥

....गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहान्
आवाहयामि' । इति तिलैरावाह्य,

सकृदाच्छिन्नं बहिरूणामृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् ।

अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरस्सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥

“... गोत्राणां ... शर्मणां ... वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मत्
पितृपितामहप्रपितामहानां इदमासनम्”, इति भुग्रेन दर्भेणाऽऽसनं दत्त्वा, (इदमर्चनं
इति तिलैरर्चनमपि केचित्?)

दर्शादितर्पणक्रमः

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥

इति तिलोदकं दत्त्वा,

पश्चिमदर्भेषु,

आयात पितरस्सोम्या गर्भैरिः पथिभिः पूर्वैः ।
प्रजामस्मभ्यं ददतो रयिश्च दीर्घायुत्वं च शतशारदं च ॥

....गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् अस्मत् मातुः
पितृपितामहप्रपितामहान् आवाहयामि' । इति तिलैरावाह्य,

सकृदाच्छिन्नं बहिरूष्णमृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् ।
अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरस्सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥

“.. गोत्राणां ... शर्मणां ...वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मत् मातुः
पितृपितामहप्रपितामहानां इदमासनम्”, इति भुग्नेन दर्भेणाऽऽसनं दत्त्वा, (इदमर्चनं
इति तिलैरर्चनं)

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥

इति तिलोदकं दत्त्वा,

सव्यं जान्वाच्य, पूर्वदर्भेषु,

I उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरस्सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु ॥

....गोत्रान् शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

इति त्रिः तिलोदकं दत्त्वा ।

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवस्सोम्यासः ।

तेषां वयं सुपतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

....गोत्रान् शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

इति त्रिः तिलोदकं दत्त्वा ।

आयन्तु नः पितरस्सोम्यासौऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्त्वधि ब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥

....गोत्रान् शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

इति त्रिः तिलोदकं दत्त्वा ।

II ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥

....गोत्रान् शर्मणः रुद्ररूपान् अस्मत् पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

इति पूर्ववत् ॥

दर्शादितर्पणक्रमः

पितृभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा नमः । पितामहेभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा नमः ।

प्रपितामहेभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा मपः । अक्षन्पितरः ॥

...गोत्रान् शर्मणः रुद्ररूपान् अस्मत् पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।
इति पूर्ववत् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ उ चन प्रविद्म ।

अग्रे तान्वेत्थ यदि ते जातवेदस्तयाँ प्रत्यञ्स्वधयाँ मदन्तु ॥

...गोत्रान् शर्मणः रुद्ररूपान् अस्मत् पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।
इति पूर्ववत् ॥

III मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । मादूर्ध्वीर्नस्सन्त्वोषधीः ॥

...गोत्रान् ... शर्मणः आदित्यरूपान् अस्मत् प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवँ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

...गोत्रान् ... शर्मणः आदित्यरूपान् अस्मत् प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । मादूर्ध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥

...गोत्रान् ... शर्मणः आदित्यरूपान् अस्मत् प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

..गोत्राः .. नाम्नीः अस्मन्मातृः वसुपत्नीरूपिणीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

..गोत्राः .. नाम्नीः अस्मत् पितामहीः रुद्रपत्नीरूपिणीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

..गोत्राः .. नाम्नीः अस्मत्प्रपितामहीः आदित्यपत्नीरूपिणीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

प्रयोगमालायां
पश्चिमदर्भेषु

I उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरस्सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु ॥

....गोत्रान् शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् मातुःपितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि ।
इति त्रिः तिलोदकं दत्त्वा ।

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवस्सोम्यासः ।

तेषां वयं सुपतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

....गोत्रान् शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् मातुःपितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि ।
इति त्रिः तिलोदकं दत्त्वा ।

आयन्तु नः पितरस्सोम्यासौऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्त्वधि ब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥

...गोत्रान् ... शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् मातुः पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि ।
इति त्रिः तिलोदकं दत्त्वा ।

II ऊर्जं वहन्तीरमृतं धृतं पयः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥

...गोत्रान् ... शर्मणः रुद्ररूपान् अस्मत् मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।
इति पूर्ववत् ॥

दर्शादितर्पणक्रमः

पितृभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा नमः । पितामहेभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा नमः ।

प्रपितामहेभ्यस्स्वधाविभ्यस्स्वधा मणः । अक्षन्पितरः ॥

..गोत्रान् ... शर्मणः रुद्ररूपान् अस्मत् मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि।
इति पूर्ववत् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ उँ चन प्रविद्म ।

अग्रे तान्वेत्थ यदि ते जातवेदस्तयाँ प्रत्यञ्स्वधयाँ मदन्तु ॥

..गोत्रान् ... शर्मणः रुद्ररूपान् अस्मत् मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि।
इति पूर्ववत् ॥

III मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । मादूर्ध्वीर्नस्सन्त्वोषधीः ॥

..गोत्रान् .. शर्मणः आदित्यरूपान् अस्मत् मातुः प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि

मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवँ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

..गोत्रान् .. शर्मणः आदित्यरूपान् अस्मत् मातुः प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि

मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । मादूर्ध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥

..गोत्रान् .. शर्मणः आदित्यरूपान् अस्मत् मातुः प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि

..गोत्राः... नाम्नीः अस्मन्मातामहीः वसुपत्नीरूपिणीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

..गोत्राः ...नाम्नीः अस्मन्मातुःपितामहीः रुद्रपत्नीरूपिणीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

..गोत्राः...नाम्नीः अस्मत् मातुः प्रपितामहीः आदित्यपत्नीरूपिणीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

‘पितृवंशया मातृवंशया ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति, तान् स्वधा नमस्तर्पयामि’
इति उभयेषु दर्भेषु त्रिरुदकाञ्जलिं दत्त्वा

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥

इति उभयान् दर्भान् तिलोदकेन परिपिच्य, तृष्यत तृष्यत तृष्यत इति त्रिः उच्चार्य
(त्रीन् उदकाञ्जलीन् दत्त्वा) उत्थाय दक्षिणाभिमुखः तिष्ठन् अञ्जलिं वद्ध्वा,
उपवीती - (‘तृष्यध्वं’ इति त्रिरुच्चार्य),

“नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरश्शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय नमो
वः पितरस्स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो नमो
वो य एतस्मिन्ल्लोके स्थ युष्यांस्तेऽनु, यैऽस्मिन्लोके मां तेऽनु, य एतस्मिन्ल्लोके
स्थ यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त यैऽस्मिन्ल्लोकेऽहं तेषां वसिष्ठो भूयासम् ॥

इत्युपस्थाय, उपवीती, संभवे प्रदक्षिणमपि कृत्वा, प्रणम्य, अभिवाद्य, आचम्य,
प्राचीनावीती - (भुग्रादिकमवमुच्य, तिलैः,) ‘वर्गद्वयपितृन् यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि’ इति

‘येषां न पिता न भ्राता न बन्धुः नान्यगोत्रिणः ।

ते तृप्तिमखिलं यान्तु मया त्यक्तैः कुशैस्तिलैः ॥’

इति सकुशं (सतिलं) जलं दत्त्वा आचामेत् ॥

‘ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रजा मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥’

इति वस्त्रनिष्पीडनं कृत्वा, द्विराचम्य, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

सङ्क्रमणादिषु मेषसङ्क्रमणविषुवपुण्यकालश्राद्धप्रतिनिधितिलतर्पणमिति रीत्या सङ्कल्प्यः ॥

॥ बोधायनीय तर्पण प्रयोगः ॥

आचम्य, पवित्रपाणिः प्राणानायम्य, ... पुण्यतिथौ (प्राचीनावीती) ...
'गोत्राणां शर्मणां पितृपितामहप्रपितामहानां गोत्राणां शर्मणां
... मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानां आचार्यादीनां (दर्श-संक्रमण-
उपराग) पुण्यकालश्राद्धप्रतिनिधि तिलतर्पणं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य (उपवीती)
अप उपस्पृश्य, (प्राचीनावीती) सव्यं जान्वाच्य, दक्षिणाग्रं कूर्चं, बर्हिर्वा निधाय,
तस्मिन् तिलैरावाहयेत् ।

आयात पितरस्सोम्या गर्भरिः पथिभिः पूर्वैः ।

प्रजामस्मभ्यं ददतो रयिञ्च दीर्घायुत्वं च शतशारदं च ॥

अस्मिन् कूर्चे (बर्हिषि वा) पित्रादीनावाहयामि ।

सकृदाच्छिन्नं बर्हिरूणामृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् ।

अस्मिन्सीदन्तु मे पितरस्सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥

पित्रादीनामिदमासनम् । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ।

तिलसहितमुदकं पितृतीर्थेन दद्यात् । मन्त्रं विना (त्रिः)

१. पितृन्	स्वधा नमस्तर्पयामि
२. पितामहान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
३. प्रपितामहान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
४. मातृः	स्वधा नमस्तर्पयामि

प्रयोगमालायां

५. पितामही:	स्वधा नमस्तर्पयामि
६. प्रपितामही:	स्वधा नमस्तर्पयामि
७. मातामहान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
८. मातुः पितामहान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
९. मातुः प्रपितामहान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
१०. मातामही:	स्वधा नमस्तर्पयामि
११. मातुः पितामही:	स्वधा नमस्तर्पयामि
१२. मातुः प्रपितामही:	स्वधा नमस्तर्पयामि
१३. आचार्यान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
१४. आचार्यपत्नी:	स्वधा नमस्तर्पयामि
१५. गुरून्	स्वधा नमस्तर्पयामि
१६. गुरुपत्नी:	स्वधा नमस्तर्पयामि
१७. सखीन्	स्वधा नमस्तर्पयामि
१८. सखिपत्नी:	स्वधा नमस्तर्पयामि
१९. ज्ञातीन्	स्वधा नमस्तर्पयामि
२०. ज्ञातिपत्नी:	स्वधा नमस्तर्पयामि
२१. अमात्यान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
२२. अमात्या:	स्वधा नमस्तर्पयामि
२३. सर्वान्	स्वधा नमस्तर्पयामि
२४. सर्वा:	स्वधा नमस्तर्पयामि
२५. ज्ञाताज्ञातपितृन्	स्वधा नमस्तर्पयामि

ऋग्वेदिनां दर्शादितर्पणम्
ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्रुतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितॄन् ॥ (उपवीती) नमस्कारः ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥ (त्रिः)

प्राचीनावीती (‘उतिष्ठत पितरः प्रेतशूराः यमस्य पन्थामनवेता पुराणं धर्त्तादिस्मासु
द्रविणं यच्च भद्रं प्रणो ब्रूताद्भागधां देवतासु ॥’) ‘अस्मात् कूर्चात् आचार्यादीन्
वर्गद्वयपितॄन् यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि’ इति तिलं प्रक्षिप्य कूर्चं विस्रस्य
‘येषां न माता न पिता न भ्राता न बान्धवाः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तं मयोत्सृष्टैः कुशोदकैः ॥’ इति सतिलकूर्चं जलं निस्राव्य,
उपवीती, पवित्रं विस्रस्य, आचम्य, कृतं कर्म भगवति समर्पयेत् ॥

॥ बोधायनीय दर्शादितर्पणम् समाप्तम् ॥

॥ ऋग्वेदिनां दर्शादितर्पणम् ॥

आचम्य, प्राणानायम्य, दर्भत्रयनिर्मितपवित्रं धृत्वा, ‘श्रीमान् वेङ्कट ...हृदि ।’
‘शुक्लां आश्रये’ इत्युक्त्वा, प्राणानायम्य,
(प्राचीनावीती) श्रीभगवदाज्ञया प्रीत्यर्थं पुण्यतिथौ ... गोत्राणां
शर्मणां स्वरूपाणां पितृपितामहप्रपितामहानां ... गोत्राणां ... शर्मणां
स्वरूपाणां ... अस्मन् मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानां उभयवंश्य पितॄणां
अक्षय्यतृप्त्यर्थं ... (अमावास्या) पुण्यकाले दर्शश्राद्धप्रतिनिधि तिलतर्पणं करिष्ये ।

उपवीती - सात्त्विकत्यागं (प्राचीनावीती) तत्र दर्भोपरि द्विभुग्रकूर्चं दक्षिणाग्रं
निधाय,

पूर्वदर्भेषु

उ॒शन्त॑स्वा नि॒धीम॑हि उ॒शन्त॑स्समि॒धीम॑हि ।
उ॒शन्नु॑श॒त आ॑व॒ह पि॒तृन् ह॒विषे॑ अ॒त्तवे ॥”

‘अस्मिन् कूर्चे गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् अस्मत्
पितृपितामहप्रपितामहान् आवाहयामि । इति तिलैरावाह्य

आ॒र्यन्तु॑ नः पि॒तर॑स्सो॒म्यासौ॑ऽग्रि॒ष्वात्ताः॑ प॒थिभिर्दे॒व्यानैः॑ ।
अ॒स्मिन् य॒ज्ञे स्व॒धया॑ म॒दन्त्व॑र्धि ब्रुवन्तु॒ ते अ॑व॒न्त्वस्मा॑न् ॥

.... पितृपितामहप्रपितामहानाम् इदमासनम् । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

...गोत्रान् ...शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

....गोत्रान् शर्मणः रुद्ररूपान् पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

....गोत्रान् ... शर्मणः आदित्यरूपान् प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः अस्मन्मातृः वसुरूपाः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः अस्मत् पितामहीः रुद्ररूपाः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः अस्मत् प्रपितामहीः आदित्यरूपाः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

पश्चिमदर्भेषु

उ॒श॒न्त॒स्वा नि॒धीम॒हि उ॒श॒न्त॒स्समि॒धीम॒हि ।

उ॒श॒न्तु॒शत॒ आव॑ह पि॒तृन् ह॒विषे॒ अ॒त्तवे ॥”

‘अस्मिन् कूर्चे गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् अस्मत् मातामह मातुः पितामह मातुः प्रपितामहान् आवाहयामि । इति तिलैरावाह्य

आ॒र्यन्तु॒ नः पि॒तर॑स्सो॒म्यासौ॑ऽग्रि॒ष्वात्ताः प॒थिभिर्दे॒वयानैः॑ ।

अ॒स्मिन् य॒ज्ञे स्व॒धया॑ म॒द॒न्त्वधि॑ ब्रुवन्तु ते अ॒व॒न्त्वस्मा॑न् ॥

.... मातामह मातुः पितामह मातुः प्रपितामहानाम् इदमासनम् । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

....गोत्रान् ... शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् मातुःपितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

...गोत्रान् ... शर्मणः रुद्ररूपान् अस्मत् मातुःपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

...गोत्रान् .. शर्मणः आदित्यरूपान् अस्मत् मातुः प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः वसुरूपाः मातामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः रुद्ररूपाः मातुःपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः आदित्यरूपाः मातुः प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

ज्ञाताज्ञात उभयवंश्यपितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

प्रयोगमालायां
उपस्थानं

ओम्, नमो वः पितर इषे । नमो वः पितर उर्जे । नमो वः पितरः शुष्माय ।
नमो वः पितरो घोराय । नमो वः पितरो जीवाय । नमो वः पितरो रसाय । स्वधाः
वः पितरः । नमो वः पितरः । नमः एता युष्माकं पितरः । इमाः अस्माकम् ।
जीवाः वः । जीवन्तः इह सन्तः स्याम ।

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥
आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्य दृशे ॥
पुनर्नः पितरो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥ (त्रिः)

उपवीती, प्रदक्षिणनमस्काराः ।

प्राचीनावीती

उशान्तस्वा निधीमहि उशान्तस्समिधीमहि ।

उशान्नुशत आर्वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥”

ऋग्वेदिनां दर्शादितर्पणम्

अस्मात् कूर्चात्

..... गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्य स्वरूपान् पितृपितामहप्रपितामहान्
..... गोत्राः नाम्नीः वसुरुद्रादित्य स्वरूपाः मातृपितामहिप्रपितामहीः
..... गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्य स्वरूपान् सपत्नीकमातामहपितृपितामह-
मातृप्रपितामहान् यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि ।

(उभयवंश्यपितृन् यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि) इति तिलैरुद्रास्य,
भुग्नान्यवमुच्य, दर्भैः तिलैर्वा

‘येषां न माता न पिता न भ्राता न बन्धुः नान्यगोत्रिणः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मया त्यक्तैः कुशोदकैः ॥’

(उपवीती) पवित्रं विसृज्य आचामेत् ।

हिरण्यं गर्भं गर्भस्थं हेमवीजं विभावसोः ।

अनन्तं पुण्यं फलदं अदशशान्तिं प्रयच्छ मे ॥”

‘इदं आग्नेयं हिरण्यं सदक्षिणाकं सतांबूलं दर्शणतर्पणं साद्रुण्यद्वारा उभयवंश्यपितृप्रीतिं
कामयमानस्तुभ्यमहं संप्रददे’ इति ब्राह्मणाय दत्त्वा आचामेत् ॥
भगवानेव ... कारितवान् इति कृतं कर्म भगवति समर्पयेत् ॥

॥ ऋग्वेदीय दर्शादितर्पणम् समाप्तम् ॥

प्रयोगमालायां
॥ सामवेदिनां दर्शादितर्पणम् ॥

आचम्य, पवित्रपाणिः प्राणानायम्य, दर्भत्रयनिर्मितपवित्रं धृत्वा,
'श्रीमान् वेङ्कट हृदि ।' 'शुक्लां आश्रये' इत्युक्त्वा, प्राणानायम्य,

(प्राचीनावीती) श्रीभगवदाज्ञया प्रीत्यर्थं पुण्यतिथौ
.... गोत्राणां शर्मणां स्वरूपाणां पितृपितामहप्रपितामहानां
.... गोत्राणां शर्मणां स्वरूपाणां अस्मन् मातामह मातृपितामह
मातृप्रपितामहानां उभयवंश्य पितृणां अक्षय्यतृत्यर्थं (अमावास्या) पुण्यकाले
दर्शश्राद्धप्रतिनिधि तिलतर्पणं करिष्ये ।

उपवीती - 'भगवानेव ... तिलतर्पणारख्यं कर्म स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव
कारयति' इति सात्त्विकत्यागं कृत्वा, उपवीती अप उगसृश्य,

(प्राचीनावीती) अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदो ये रूपाणि
प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्ति
अग्निष्ठांल्लोकात् प्रणुदत्वस्मात्।

हरिवर्णं सामं गीत्वा -

उपवीती

‘अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

व्याहृतिभिश्च

सामवेदिनां दर्शादितर्पणम्
तिलमिश्रोदकैः प्रोक्ष्य (प्राचीनावीती) तत्र दर्भोपरि द्विभुग्रकूर्चं दक्षिणाग्रं निधाय,

पितृवर्गं

“ एत पितरः सोम्यासो गंभीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः दत्तास्मभ्यं द्रविणेहभद्रं
रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत ।

उ॒श॒न्त॒स्वा ह॒वाम॑ह उ॒श॒न्त॒स्समि॑धीमहि ।
उ॒श॒न्नु॒श॒त आ॒व॒ह पि॒त॒नू ह॒विषे॑ अ॒त्त॒वे ॥”

‘अस्मिन् कूर्चे गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् अस्मत्
पितृपितामहप्रपितामहान् आवाहयामि । इति तिलैरावाह्य

आ॒य॒न्तु नः पि॒तर॑स्सो॒म्यासौ॑ऽग्नि॒ष्वा॒त्ताः प॒थिभिर्दे॒व॒यानैः॑ ।
अ॒स्मिन् य॒ज्ञे स्व॒धया॑ म॒द॒न्त्वधि॑ ब्रुवन्तु ते अ॒व॒न्त्व॒स्मान् ॥

..... गोत्राणां शर्मणां रूपानां अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहानां
इदमासनम् । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

ऊ॒र्जं वह॑न्तीर॒मृतं॑ घृतं पर्यः की॒लालं॑ परि॒स्रुतं॑म् ।
स्व॒धा स्थं त॒र्पय॑त मे पि॒त॒नू ॥ (त्रिः तिलाञ्जलीन् दद्यात्)

प्रयोगमालायां

....गोत्रान् शर्मणः वसुरूपान् अस्मत् पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

....गोत्रान् शर्मणः रुद्ररूपान् पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

...गोत्रान् शर्मणः आदित्यरूपान् प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । (त्रिः)

.... गोत्राः नाम्नीः अस्मन्मातृः वसुरूपाः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

..... गोत्राः नाम्नीः अस्मत् पितामहीः रुद्ररूपाः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

... गोत्राः नाम्नीः अस्मत्प्रपितामहीः आदित्यरूपाः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

ज्ञाताज्ञात पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

ज्ञाताज्ञात पितृपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

ऊर्जं वहन्तीरमृतं धृतं पर्यः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥ तृप्यत तृप्यत तृप्यत ।

मातामहवर्ग

“ एत पितरः सोम्यासो गंभीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः दत्तास्मभ्यं
द्रविणेहभद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत)

उशान्तस्वा हवामह उशान्तस्समिधीमहि ।

उशान्तुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे ॥”

‘अस्मिन् कूर्चे गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् अस्मत्
मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहान् आवाहयामि । इति तिलैरावाह्य,

सामवेदिनां दशार्दितर्पणम्

आर्यन्तु नः पितरस्सोम्यासौऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्त्वधि ब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥

..... गोत्राणां शर्मणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मत् मातामह मातृपितामह
मातृप्रपितामहानां इदमासनम् । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्रुतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥ (त्रिः तिलाञ्जलीन् दद्यात्)

....गोत्रान् शर्मणः वसुरूपां अस्मत् मातुःपितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

...गोत्रान् ... शर्मणः रुद्ररूपां अस्मत् मातुःपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

...गोत्रान् ... शर्मणः आदित्यरूपां अस्मत् मातुः प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।

....गोत्राः नाम्नीः वसुरूपाः मातामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः रुद्ररूपाः मातुःपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

....गोत्राः नाम्नीः आदित्यरूपाः मातुः प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्रुतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥ तृप्यत तृप्यत तृप्यत ।

ज्ञाताज्ञात मातुः पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

ज्ञाताज्ञात मातुः पितृपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि (त्रिः)

गायत्रं साम, यद्वा ऊ विश्वपतिः, सनादग्रे, अभिस्त्रिपिष्टं, अत ... कायासाम,

आक्रान् समुद्रः, कनिक्रान्ति सामानि गीत्वा -

प्रयोगमालायां

उपस्थानं

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥ (त्रिः)

उपवीती प्रदक्षिणनमस्काराः ।

प्राचीनावीती

अस्मात् कूर्चात्

.... गोत्रान् ... शर्मणः वसुरुद्रादित्वस्वरूपान् पितृ पितामह प्रपितामहान् यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि ।

.... गोत्रान् शर्मणः वसुरुद्रादित्वस्वरूपान् मातामह मातृपितामह मातृप्रपितामहान् यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि ।

(उभयवंश्यपितृन् यथास्थानं) प्रतिष्ठापयामि इति तिलैरुद्रास्य,

‘येषां न माता न पिता न भ्राता न बन्धुः नान्यगोत्रिणः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः कुशैस्तिलैः ॥’

उपवीती — पवित्रं विसृज्य आचामेत् ।

‘भगवानेव ... कारितवान्’ इति कृतं कर्म भगवति समर्पयेत् ॥

॥ सामवेदीय दर्शादितर्पणम् समाप्तम् ॥

बोधायनीयसमिदाधानम्

आचम्य, प्राणानायम्य, पवित्रं धृत्वा, “शुक्लांवर प्रीत्यर्थं प्रातः (सायं) समिदाधानं करिष्ये ।” तूष्णीं उल्लिख्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य,

“जुषस्वनस्समिधमग्रे अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृण्वन् । उप स्पृश दिव्यं सानुस्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥” इत्युक्त्वा, ततनः

१. ‘ओं अदितेऽनुमन्यस्व’	२. ‘ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व’
३. ‘ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व’	४. ‘ओं देव सवितः प्र सुव’

इति परिषिच्य, ‘अग्नौ तूष्णीं समिध आधास्ये’ इति स्मृत्वा चतस्रः पालाशसमिधः आधाय,

१. ओं भूस्स्वाहा । (अग्नय इदं) २. ओं भुवस्स्वाहा ॥ (वायव इदं)
३. ओं सुवस्स्वाहा । (सूर्याय इदं) ४. ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा । (प्रजापतय इदं)

“जुषस्वनस्समिधमग्रे अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृण्वन् । उप स्पृश दिव्यं सानुस्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥” इत्युक्त्वा,

१. ओं अदितेऽन्वमंस्थाः । २. ओं अनुमतेऽन्वमंस्थाः ।
३. ओं सरस्वतेऽन्वमंस्थाः । ४. ओं देव सवितः प्रासावीः ॥ इति परिषिच्य,

यत्ते अग्रे तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।
यत्ते अग्रे वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् ।
यत्ते अग्रे हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ।
मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु ।
मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ इति ।

(मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥
मेधावी भूयासं । तेजस्वी भूयासं । वर्चस्वी भूयासं । ब्रह्मवर्चसी भूयासं ।
आयुष्मान् भूयासं । अन्नादो भूयासं ॥)

अग्रे नयं सुपथां राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ - इत्युपस्थाय,

स्वस्ति श्रद्धां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् ।
आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥
इति पवित्रं विस्रस्य - आचामेत्

॥ बोधायनीय समिदाधानम् समाप्तम् ॥

अग्निसन्धानम् (बोधायनीयम्)

ओं नमः सदसे पृथिव्यै । सप्रथ ... उपासताम् । सर्वेभ्यः ... नमः ।
अशेषे स्वीकृत्य अनया मम धर्मपत्न्या सह औपासनाग्रेः
द्वादशाहाद्यतिक्रमणप्रायश्चित्तविधिना विच्छिन्न - औपासनाग्निसन्धानम्
औपासनञ्च कर्तुं योग्यतासिद्धिं अनुगृहाण । (प्रतिवचनं - योग्यता सिद्धिरस्तु)
प्राणायामः । विष्वक्सेनाराधनम् । 'हरिरोतत् ... प्रीत्यर्थं अनया मम धर्मपत्न्या
सह द्वादशाहाद्यतिक्रमणप्रायश्चित्तविधिना औपासनाग्निमाधास्ये;
औपासनाग्निमाधास्ये विच्छिन्नसन्धानार्थं' इति संकल्प्य उत्तरतो दर्भान् निरस्य
अप उपस्पृश्य, विष्वक्सेनमुद्रास्य, अक्षतान् शिरसि धारयेत् - एकविंशत्या
दर्भपुञ्जिलैः त्रेधा विभक्तैः सप्तभिः सप्तभिः मुखनाभिगुल्फेषु त्रिस्तूष्णीं पावयित्वा-
आचम्य, पञ्चप्रस्थमिताभिः सिकताभिः अनाद्राभिः अनुपहताभिः अरत्निमात्रं
समचतुश्रं स्थण्डिलं कृत्वा, तस्य मध्ये प्राचीनं सन्ततमृजु उल्लिखेत् ।
'ब्रह्मजज्ञानमिति; / दक्षिणतः प्राचीनम् नाके सुपर्णमिति; / उत्तरतः प्राचीनम्
आप्यायस्व समेतु ते इति; / मध्यादुदीचीनम् - यो रुद्रो अग्रौ - इति/
अप उपस्पृश्य; पश्चादुदीचीनम् इदं विष्णुर्विचक्रमे इति; / पुरस्तादुदीचीनम्
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इति / अद्भिः अभ्युक्ष्य, शकलं निरस्य, स्थण्डिलस्य
मध्ये प्रागग्रान् दर्भान् सञ्ज्वेय - देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ।
अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्याम् । - इति अग्निमानीय अग्निस्थापनदेशम्,
अग्रे इदमासनम् गन्धपुष्पाक्षतैः सकलाराधनैः सकलाराधनैः स्वर्चितमिति कृत्वा
'भूर्भुवस्सुवरो' इत्यग्निं प्रतिष्ठाप्य अग्निमुपसमाधाय - त्रीणि काष्ठानि स्वाहाति
निधाय (अग्नय इदं न मम) त्रिः ।

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे । इमन्नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ।

विश्वा अग्रेऽभियुजो विहत्य । शत्रूयता माभरा भोजनानि ॥

इत्युपतिष्ठते । दर्भासनम् । (एकदर्भनिरसनम्) अप उपस्पृश्य । पर्युक्ष्य - परिस्तरणम् - देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्याम् । पूर्वे परिस्तृणामि । 'भूर्भुवः सुवः' इति दक्षिणे परिस्तृणामि । उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् । इति पश्चिमे परिस्तृणामि, 'अग्र आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि ॥ इति उत्तरे परिस्तृणामि ॥ दक्षिणान् उत्तरान्, उत्तरान् अधरान् कुर्यात् । पात्रोतरासनम् पात्रसादनम् - आज्यस्थालीं जुहू प्रोक्षणीं सुवं सादयित्वा - आयामपवित्रतः परिमाणं प्रोक्षणीसंस्कारः । प्रोक्षणी पात्रमादाय अक्षतैः सह - अप आसिच्य - त्रिरुत्पूय - पात्राणि उत्तानानि कृत्वा, त्रिः प्रोक्ष्य - प्रोक्षणीशेषं दक्षिणतो निधाय - आज्यपात्रमादाय, अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायां आज्यस्थाल्यां आज्यं निरूप्य - उदीचोऽङ्गारान् निरूह्य - तेष्वधिश्रित्य, अभिद्योत्य, द्वे दभग्निं प्रच्छिद्य प्रक्षाल्य प्रत्यस्य, पुनरभिद्योत्य - त्रिः पर्यग्निकृत्वा, उदगुद्वास्य, अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य - बर्हिरास्तीर्य - बर्हिष्याज्यं निधाय - उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमाज्यं त्रिरुत्पूय - विस्त्रस्य पवित्रं - अद्भिः संस्पृश्य अग्नौ प्रहरति । अत्र जुहूं सुवञ्च निष्टप्य दर्भैः संमृज्य - पुनर्निष्टप्य - प्रोक्ष्य - निधाय दर्भान् अद्भिः संस्पृश्य अग्नौ प्रहरति । अग्निं परिषिञ्चति ।

१. 'ओं अदितेऽनुमन्यस्व'

२. 'ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व'

३. 'ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व'

४. 'ओं देवं सवितुः प्र सुवं'

अग्निसन्धानम् - बोधायनीयम्

अ॒ग्रे न॒यं सु॒प॒था रा॒ये अ॒स्मान् वि॒श्वानि दे॒व व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।

यु॒यो॒र्ध्यस्मज्जु॒हुरा॒णमे॒नो भू॒र्यि॒ष्ठां ते नम॑उक्तिं विधेम ॥ इत्युपस्थाय,

यज्ञपुरुषाय नमः इत्यलंकरोति । चतुर्गृहीतं आज्यं गृहीत्वा

स॒प्त तै अ॒ग्रे स॒मिध॑स्स॒प्त जि॒ह्वास्स॒प्तर्ष॑यस्स॒प्त धाम॑ प्रि॒याणि॑ ।

स॒प्त हो॒त्रास्स॒प्ता त्वा॑ यजन्ति स॒प्त योनी॑रा॒पृण॑स्वा॒घृते॒न स्वाहा॑ ॥

इति पूर्णाहुतिं जुहुयात् । (अग्नये सप्तवत् इदं न मम) ॥

आहुतीनां सर्वत्र चतुर्गृहीतम् । (चतुर्गृहीताज्ये किञ्चित् त्रिरावृत्या जुहुयात्)

तन्तुं त॒न्वन् र॒ज॒सो भ॒ानु॒मन् वि॒हि ज्योति॑ष्मतः प॒थो र॑क्ष धि॒या कृ॒तान् ।

अ॒नु॒ल्ब॒णं व॑यत॒ जोगु॑वा॒मपो॒ मनु॑र्भव॒ जन॑या॒ दैव्यं॒ जन॑स्व॒हा ॥

(अग्नये तन्तुमत इदं न मम)

उ॒द्वृ॒ध्यस्वा॒ग्ने प्र॑ति जा॒गृ॒हो न मि॒ष्टापूर्ते॑ स॒सृ॒जेथा॑म॒यश्च॑ ।

पुनः॑ कृ॒ण्वस्त्वा॑ पि॒तरं॒ युवा॑न॒मन्वा॒तासी॑त् त्वयि॒ तन्तु॑मे॒तस्वाहा॑ ॥

(किञ्चित् हुत्वा । (अग्नये तन्तुमत इदं न मम) ॥

त्रय॑स्त्रि॒ंशत्त॑न्त॒वो ये वि॑त॒स्त्रिरे॒ य इ॒मं य॒ज्ञस्व॒धया॒ दद॑न्ते॒ तेषां॑ छि॒न्नं प्र॑त्ये॒तद॑धामि

स्वाहा॑ घ॒र्मो दे॒वा अप्ये॑तु॒ स्वाहा॑ ॥ (जुहूस्थमाज्यं सर्वं जुहुयात् ।

अग्नये तन्तुमत इदं न मम)

प्रयोगमालायां

पुनः चतुर्गृहीतं गृहीत्वा चतुरावृत्त्या जुहुयात् -

अग्रेऽभ्यावर्तिन्नभि न आ वर्तस्वाऽऽयुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया
धनेन स्वाहा ॥ (अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम) ।

अग्रे अङ्गिरश्शतन्ते सन्त्वावृत्तस्सहस्रन्त उगावृत्तः । तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो
नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि स्वाहा ॥ (अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम)

पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्र इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतस्स्वाहा ॥
(अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम) ।

सह रय्या नि वर्तस्वाऽग्रे पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्रिया विश्वतस्परि
स्वाहा ॥ (अग्नये अभ्यावर्तिन इदं न मम) ॥

पुनः चतुर्गृहीतं गृहीत्वा,
ओं मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा उषसो निमृचंश्च
तास्सन्दधामि हविषा धृतेन स्वाहा ॥ (मनसे ज्योतिष इदं न मम)

पुनः चतुर्गृहीतं गृहीत्वा,
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कांमास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा ॥

(प्रजापतय इदं न मम)

अग्निसन्धानम् - बोधायनीयम्

पुनः चतुर्गृहीतं गृहीत्वा,

अन्वग्रिरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आततान स्वाहा ॥

(अग्रये अनुख्यात्र इदं) ।

पुनः चतुर्गृहीतं गृहीत्वा,

ओं अयाश्चाग्नेऽस्य न भिशस्तीश्च सत्यमित्वमया असि । अयंसा मनसा धृतोऽयसा

हव्यमूहिषेऽयानो धेहि भेषजं स्वाहा ॥

(अग्रये अयस इदं न मम) ।

पुनः चतुर्गृहीतं गृहीत्वा,

उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं

स्वाहा ॥

(सूर्याय ज्योतिष इदं न मम)

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु

गव्यं पितेवं पुत्रमभि रक्षतादिमं स्वाहा ॥

(आयुर्दे अग्रय इदं न मम) ।

पुनः चतुर्गृहीतेन द्विरावृत्त्या जुहुयात् ।

ओं यन्म आत्मनो मिन्दाभूद्गिस्तत्पुनराहाजितवेदा विचर्षणिस्स्वाहा ॥

(अग्रये जातवेदसे विचर्षण इदं न मम)

ओं पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्मे अश्विनायुवं चक्षुराधत्तमक्ष्योस्स्वाहा ॥

(अग्नीन्द्राबृहस्पत्याश्विभ्य इदं न मम)

पुनः चतुर्गृहीतेन - चतुरावृत्त्या जुहुयात् ॥

ओं भूस्स्वाहा । (अग्नय इदं न मम)

ओं भुवस्स्वाहा ॥ (वायव इदं न मम)

ओ३ सुवस्स्वाहा । (सूर्याय इदं न मम)

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा । (प्रजापतय इदं न मम)

ओं अस्मिन् विच्छिन्न - औपासनाग्निसन्धानहोमकर्मणि मध्ये संभावितसमस्तदोषप्रायश्चित्तार्थं प्रायश्चित्तहोमं होष्यामि ।

ओं भूस्स्वाहा । (अग्नय इदं न मम)

ओं भुवस्स्वाहा ॥ (वायव इदं न मम)

ओ३ सुवस्स्वाहा । (सूर्याय इदं न मम)

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा । (प्रजापतय इदं न मम)

श्रीविष्णवे स्वाहा । (विष्णवे परमात्मन इदं न मम) ।

आज्यपात्रमुत्तरतो निधाय - प्रायश्चित्तप्राणायामः -

“जुषस्वनस्समिधमग्ने अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृण्वन् । उप स्पृश दिव्यं सानुस्तूपैः
सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥”

परिषेचनम् - १. ओं अदितेऽन्वमंस्थाः । २. ओं अनुमतेन्वमंस्थाः ।

३. ओं सरस्वतेन्वमंस्थाः । ४. ओं देव सवितुः प्रासावीः ॥

अग्निसन्धानम् - बोधायनीयम्

अद्य पूर्वोक्त शुभतिथौ अनेकसायंप्रातराहुतिद्रव्य - अनेकदर्श
पूर्णमासस्थालीपाकद्रव्यदानं आज्यद्रव्यदानं हिरण्यदानं च करिष्ये ।

‘हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदं अदशशान्तिं प्रयच्छ मे ॥’

अनेककालदर्शपूर्णमासस्थालीपाकद्रव्यं आज्यद्रव्यं यत्किञ्चित् हिरण्यं च श्रीविष्णवाय
तुभ्यमहं संप्रददे, न मम ॥

... श्रीभगवदाज्ञया ... प्रीत्यर्थं पूवेद्युः सायभौपासनहोमम् अद्य प्रातरौपासनं
च तण्डुलै(यवै) वा होष्यामि । परिसमूहनं पर्युक्षणं -

“जुषस्वनस्समिधमग्रे अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृष्वन् । उप स्पृश दिव्यं
सानुस्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥”

१. ‘ओं अदितेऽनुमन्यस्व’

२. ‘ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व’

३. ‘ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व’

४. ‘ओं देव सवितः प्र सुव’

“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तांसो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो
रौरवीति महो देवो मर्त्यां आर्विवेश ॥ एष हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो हि
जातस्स उ गर्भे अन्तः । स विजायमानस्स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखोऽस्तिष्ठति
विश्वतोमुखः ॥” प्राङ्मुखो देव! अग्रे! अभिमुखो भव!

अग्रिमलंकृत्य -

‘ओं अग्रये नमः, ओं जातवेदसे नमः, ओं सहोजसे नमः, ओं अजिराग्रभवे नमः, ओं वैश्वानराय नमः, ओं नर्यापसे नमः, ओं पङ्क्तिराधसे नमः, ओं विसर्पिणे नमः’ इति प्रागादि अष्टसु दिक्षु अक्षतैस्संपूज्य, ‘ओं यज्ञपुरुषाय नमः’

होष्यामि (जुहुधि)

१. अग्रये स्वाहा - (अग्रय इदं) । २. प्रजापतये स्वाहा - (प्रजापतय इदं)
३. सूर्याय स्वाहा - (सूर्याय इदं) । ४. प्रजापतये स्वाहा - (प्रजापतय इदं)

पुनः प्राणानायम्य ‘श्रीभगवदाज्ञया प्रीत्यर्थं अनेककालसायंप्रातराहुतीनां अकरणप्रायश्चित्तार्थं प्राजापत्यकृच्छ्रप्रतिनिधि यत्किञ्चिद्विरण्यदानं करिष्ये’ - इति संकल्प्य, “हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमवीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदं अदशशान्तिं प्रयच्छ मे ॥” ‘इदं अनेककालसायंप्रातराहुतीनां अकरणप्रायश्चित्तार्थं प्राजापत्यकृच्छ्रप्रतिनिधि यत्किञ्चिद्विरण्यं नानागोत्रेभ्यः श्रीवैष्णवेभ्यः संप्रददे (नमः) न मम’ इति दत्त्वा,

पुनः प्राणानायम्य ‘श्रीभगवदाज्ञया भगवत्प्रीत्यर्थं आज्यसहितहोमद्रव्यतण्डुलदानं करिष्ये’ (इति संकल्प्य,) “तण्डुला वैश्वदेवत्याः पाकेनान्नं पचन्ति ये । तस्मात् तण्डुलदानेन अदशशान्तिं प्रयच्छ मे ॥”

‘इदं आज्यसहितहोमद्रव्यं तण्डुलं यस्मै कस्मैचित् श्रोत्रियाय श्रीवैष्णवाय संप्रददे (नमः) न मम’ इति दद्यात् ॥

अग्निसन्धानम् - बोधायनीयम्

“जुषस्वनस्समिधमग्ने अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृण्वन् । उप स्पृश दिव्यं सानुस्तूपैः
सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥”

१. ओं अदितेऽन्वमंस्थाः । २. ओं अनुमतेन्वमंस्थाः ।

३. ओं सरस्वतेन्वमंस्थाः । ४. ओं देवं सवितः प्रासावीः ॥ इति परिषिच्य,

तूष्णीं समिधमादधाति । उपस्थानं करिष्ये ॥

यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ इति ।

अग्नये नमः, मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन ।

यद्धुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते ॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

प्रणम्य, अभिवाद्य, पवित्रं, विस्रस्य आचामेत् ॥

॥ इति बोधायनीय अग्निसन्धानम् समाप्तम् ॥

प्रयोगमालायां
बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

- आचमनावसरः - आदावन्ते च पाद्ये च आसने विकिरे तथा ।
पिण्डप्रदानकाले च षट्सु चाऽऽचमनक्रिया ॥
- आपूर्वविधिः - आपूर्वे परिधि ब्रह्म प्रणीयेध्मा विकल्पिताः ।
न त्वाघाराज्यभागौ च न जयादिमुखाहुतिः ।
उक्तं विना - सर्वं समानम् ।
- आधारविधिः - इध्मब्रह्मप्रणीतादि आधेन्वन्तं समाचरेत् ।
- श्राद्धकारिकाः - अनुज्ञाकल्पवरणं कल्पाग्निपरिदानकम् ।
अर्घ्यशुद्ध्यावहक्षाळ वरणार्घ्यप्रदानकम् ।
चन्दन स्वधये पाथं मुखपञ्चस्रुवाहुतिः ।
सोमेत्यन्नमपूपं च चतुर्विंशतिहोमकान् ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् विकिरं पिण्डवायसम् ।
पिण्डदानं ततः कृत्वा जयादि परिषेचनम् ॥

प्रयोगः

पवित्रपाणिः सन्, ... स्वामिनः ! ... स्वीकृत्य ।
(प्राचीनावीती) गोत्रस्य शर्मणः ... मम पितुः अद्य प्रत्याब्दिकश्राद्धकर्म
कर्तुं योग्यतासिद्धिमनुगृहाण। (योग्यतासिद्धिरस्त्विति) ।

ओं समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।

अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

(उपवीती) ओं ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥ (त्रिः) ॥

ब्राह्मणान् त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य, अक्षतैः - ओं अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
पुस्तूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यः विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ।

(प्राचीनावीती) तिलैः - वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो
नमः । (उपवीती) अक्षतैः - श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णवे नमः ।

(प्राचीनावीती) अस्मिन् दिवसे गोत्रम् शर्माणं मम पितरमुद्दिश्य
प्रत्याब्दिकश्राद्धं कर्तुमुद्युक्तोऽस्मि । तदर्थं मया संपादिताः पदार्थाः पक्काः पच्यमानाः
देशकालपात्रादयश्च श्राद्धार्हा भूयासुरिति भवन्तोऽनुगृह्णन्तु ॥

(श्राद्धार्हाः सन्त्विति प्रतिवचनं सर्वे)

(उपवीती उत्तराभिमुखो भूत्वा) श्राद्धभूमिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

प्राचीनावीती - वस्वार्दींश्च पितृन् ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तये ॥

(प्रवर्तय - इति प्रतिवचनम्)

दर्भेष्वासीनः दर्भान् धारयमाणः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ॥

(प्राचीनावीती) श्रीमान् वेङ्कट पुण्यतिथौ गोत्रस्य शर्माणः
मम पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धं संभवता नियमेन संभवता प्रकारेण संभवद्भिः उपचारैः
संभवन्त्या शक्त्या संभवन्त्या दक्षिणया पार्वणविधानेन सदैवं करिष्ये ।

प्रयोगमालायां
श्राद्धाङ्गपुण्याहवचनम्

दर्भान् निरस्य (उपवीती) अप उपस्पृश्य पुनः दर्भान् धारयमाणः - अद्य पूर्वोक्त पुण्यतिथौ ... गोत्रस्य ... शर्मणः पितुः प्रत्यादिकश्राद्धकर्माङ्गं गृह - भू - भाण्ड - कर्तृ - भोक्तृ - स्थल - आत्म - सर्वोप - करणशुद्ध्यर्थं शुद्ध्यर्थपुण्याहवाचनं करिष्ये ॥ दर्भान् निरस्य अप उपस्पृश्य अग्रेरुत्तरतः स्थण्डिलं कल्पयित्वा स्थण्डिलोपरि प्रस्थमितं तण्डुलं प्रक्षिप्य उल्लिख्य प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूपरि कुम्भं प्रतिष्ठाप्य कुम्भमलंकृत्य वरुणमावाह्य,

इ॒मं मे॑ वरु॒ण श्रु॒धी ह॒वम॒द्या च॑ मृ॒डय॑ । त्वाम॑व॒स्युरा च॑के ॥ तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्तदाशा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भिः॑ । अहै॑डमानो वरु॒णेह॒ बोद्ध॑चुरु॒शः स॒ मा न॒ आयुः॑ प्रमो॒षीः ॥

अस्मिन् कुम्भे वरुणं ध्यायामि - वरुणं आवाहयामि । वरुणाय नमः । आसनादि-निवेदनान्तं कृत्वा - सर्वोपचारान् समर्पयामि । पुण्याहवाचनजपकर्मणि सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । ओं भवद्भिः अनुज्ञातः पुण्याहं वाचयिष्ये । ओं वाच्यताम् ॥ ओं आपः - शिवापः सन्तु ॥ ओं गन्धाः - सुगन्धाः पान्तु ॥ ओं सुमनसः - सौमनस्यमस्तु ॥ ओं अक्षतम् - अक्षतं चारिष्टं चास्तु ॥ ओं अन्वाहार्यः - स्वन्वाहार्योऽस्तु ॥ ओं दक्षिणाः - स्वस्ति दक्षिणाः सन्तु ॥ बहुदेयम् - अस्तु ॥ उदकुम्भं धारयन्

इ॒डा दे॒वह॑र्म॒नुर्य॑ज्ञनी॒र्बृह॑स्पति॒रु॒क्याम॑दानि॒ शः॑ सि॒षद्वि॒श्वेदे॒वाः सू॑क्तवाचः॒ पृथि॑वि मा॒त॒र्मा मा॑ हि॒सी॒र्मधु॑ म॒निष्ये॒ मधु॑ ज॒निष्ये॒ मधु॑ वक्ष्यामि॒ मधु॑ वदिष्यामि॒ मधु॑मतीं दे॒वेभ्यो॑ वाचमु॒द्यासः॑ शु॒श्रू॒षे॒ष्याँ म॒नुष्यै॑भ्यस्तं मा॒ दे॒वा अ॑वन्तु॒ शा॒भायै॑ पि॒तरो॑ऽनु॒मद॑न्तु ॥

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

ओं मनः समाधीयताम् । समाहितमनसः स्मः ॥ प्रसीदन्तु भवन्तः - प्रसन्नाः
स्मः ॥ शान्तिः - अस्तु ॥ पुष्टिः - अस्तु ॥ तुष्टिः - अस्तु ॥ वृद्धिः अस्तु ॥
अविघ्नं - अस्तु ॥ आयुष्यं - अस्तु ॥ आरोग्यं - अस्तु ॥ धनधान्यसमृद्धिः -
अस्तु ॥ गोब्राह्मणेभ्यः शुभं - भवतु ॥ (ऐशान्यां बहिर्देशे) अरिष्टनिरसनम् -
अस्तु ॥ (आग्नेय्यां) यत् पापं - तत् प्रतिहतमस्तु - अस्तु ॥ सर्वाः संपदः -
सन्तु ॥ पुण्याहकालः । पुण्याहं वाच्यताम् ॥

यत् पुण्यं नक्षत्रम् । तत् बट्कुर्वीतोपव्युषम् । यदा वै सूर्य उदेति । अथ
नक्षत्रत्रैति । यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् । यत्र जघन्यं पश्येत् । तावति कुर्वीत यत्कारी
स्यात् । पुण्याह एव कुरुते ॥

ओं पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । (ओं पुण्याहं)

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो
अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ।
(ओं स्वस्ति ॥)

ऋध्यास्म हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मित्रधेयन्नो अस्तु । अनूराधान् हविषां
वर्धयन्तः । शतं जीविम शरदस्सवीराः ॥

ओं ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु - (ओं ऋध्यताम् ॥) ओं ऋद्धिः - समृद्धिः ।
पुण्याहम् - समृद्धिः । शुभं कर्मास्तु । प्रजापतिः प्रीयताम् - (अस्तु प्रीयतां भगवान्
प्रजापतिः ।) ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रयोगमालायां
पुण्याहवाचन मन्त्राः

दधिक्रावृष्णो च नः । हिरण्यवर्णाः - नि धत्त । पवमानः पुनातु ।
(पु. ४-६)

ओं भूर्भुवस्सुवः ॥ तच्छृण्वो रावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये ।
दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वञ्जिगातु भेषजम् । शन्नो अस्तु
द्विपदे । शञ्चतुष्पदे ॥ ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥

वरुणाय नमः । सर्वोपचारान् समर्पयामि । तत्त्वायामि प्रमोषीः ।
(पु. ४) अस्मात्कुंभात् आवाहितं वरुणं यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि । पुण्याहजलेन
यजमानं भोक्तारं श्राद्धदेशं सर्वोपकरणानि च प्रोक्षेत् । देवस्य त्वा (पु. ६-७)
इति मन्त्रेण,

द्रुपदादिवेन्मुमुचानः । स्विन्नस्नात्वी मलादिव । पूतं पवित्रेणैवाज्यम् ।
आपश्शुन्धन्तु मैत्रसः । भूर्भुवस्सुवो भूर्भुवस्सुवो भूर्भुवस्सुवः ॥ इति मन्त्रेण च प्रोक्ष्य,

(वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अंनमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति
तन्नो जुषस्व शन्न एधि द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥ वास्तोष्पते शग्मयां सꣳसदा ते सक्षीमहि
रुण्वयां गातुमत्यां । आवः क्षेम उत योगे वरन्नो यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥
शिवꣳशिवम् ॥)

भूर्भुवः सुवः (त्रिः) - सर्वोपकरणानि प्रोक्ष्य, पवित्रं विस्रस्य - आचम्य ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

॥ ब्राह्मणानां आसनादि दद्यात् ॥

.... गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः अद्य (....) अस्मिन् प्रत्याब्दिकश्राद्धे
पुस्तरवार्द्रसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां इदमासनम् । (स्वासनम्) अपः प्रदाय -
पुस्तरवार्द्रसंज्ञकविश्वेदेवार्थे भवता क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् ।
(प्राप्नुवामि) सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

(प्राचीनावीती) वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानामिदमासनम् ।
(स्वासनम्) अपः प्रदाय गोत्रस्य शर्मणः मम (पितुः) अद्य
अस्मिन् प्रत्याब्दिकश्राद्धं भविष्यति - तत्र वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः
अस्मत्पितामहप्रपितामहेभ्यो भवता क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् । (प्राप्नुवामि) ।
सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णोः इदमासनम् (स्वासनम्) ।
श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्ण्वर्थे भवता क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् (प्राप्नुवामि)
सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

विश्वेदेवाः! अयं वः कृसरः , तांबूलं, अभ्यञ्जनं, स्नानीयं ।

प्राचीनावीती - वसुरुद्रादित्य स्वरूप अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहाः !
अयं वः कृसरः , तांबूलं , अभ्यञ्जनं, स्नानीयं ।

उपवीती - श्राद्धसंरक्षक श्री महा विष्णोः! इदं ते कृसरः, इदं ते तांबूलं ,
अभ्यञ्जनं, स्नानीयं ।

शुचौ देशे प्रस्थचतुष्टयमिताभिः दर्भानादाय - सिकताभिः चतुरश्रं स्थण्डिलं
कल्पयित्वा, तन्मध्ये उल्लिख्य, दर्भानादाय -

‘ब्रह्मजज्ञानमिति; / दक्षिणतः प्राचीनम् नाके सुपर्णमिति; / उत्तरतः प्राचीनम् आप्यायस्व समेतु ते इति; / मध्यादुदीचीनम् - यो रुद्रो अग्रौ - इति / अप उपस्पृश्य; पश्चादुदीचीनम् इदं विष्णुर्विचक्रमे इति; / पुरस्तादुदीचीनम् इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इति / अद्भिः अभ्युक्ष्य, शकलं निरस्य, स्थण्डिलस्य मध्ये प्रागग्रान् दर्भान् सञ्स्तीर्य - देवस्य त्वा - इति अग्निमानीय अग्निस्थापनदेशम्, अग्रे इदमासनम् गन्धपुष्पाक्षतैः सकलाराधनैः सकलाराधनैः स्वर्चितमिति कृत्वा ‘भूर्भुवस्सुवरो’ इत्यग्निं प्रतिष्ठाप्य अग्निमुपसमाधाय - त्रीणि काष्ठानि स्वाहाति निधाय (अग्रय इदं न मम) त्रिः । दक्षिणान् अधरान् उत्तरान् उत्तरान् । पात्रोत्तरासनम् । प्रणीतोत्तरासनम् ब्रह्मदक्षिणासनम् । एकैकशः पात्रसादनम्, आज्यस्थालीम् स्रुवम् जुहूम् प्रणीताम् चरुस्थालीम् प्रोक्षणीम् इध्मा बर्हिः इध्मप्रवृश्नानि मेक्षणञ्च सादयित्वा । पवित्री करणम् । प्रोक्षणीसञ्स्कारः । प्रोक्षणीपात्रमादाय । तिरःपवित्रं अन्तर्धाय अक्षतैः सह अपः अवसिच्य, त्रिरुतूपूय, पात्राण्युत्तानानि कृत्वा, त्रिः प्रोक्ष्य, प्रोक्षणीशेषं दक्षिणतो निधाय, प्रणीतापात्रमादाय -

अथ ब्रह्मवरणम् । दर्भेषु दक्षिणतः ब्रह्माणमुपवेशयति । तं गन्धादिभिरभ्यर्च्य । तमुपतिष्ठते । भूर्भुवः सुवरोम् ।

ब्रह्मन्! ब्रह्मासि । नमस्ते ब्रह्मन् ! ब्रह्मणे उपरि - ओं - अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिक - श्राद्धीयपार्वणहोमकर्मणि ब्रह्माणं त्वां वृणीमहे । (‘वृतोऽस्मि - करिष्यामि’ इति ब्राह्मणोक्तिः ।) ब्रह्मणे नमः - सकलाराधनैः स्वर्चितम् । ततः प्रणीताप्रणयनम् । अक्षतैः सह । अप आसिच्य त्रिरुतूपूय - हस्ताभ्यां समं प्राणैर्हत्वा - पुरतो निधाय -

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

‘वरुणोऽसि । धृतव्रतो वारुणमसि’ । इति उत्पूय । उत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा - दर्भैः प्रच्छाद्य - वरुणाय नमः - सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

अथ चरुनिर्वापणम् ॥

पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामि । (त्रिः) । पितृभ्यो वो जुष्टमधिश्रयामि । (त्रिः)

पितृभ्यो वो जुष्टं प्रोक्षामि ॥

स्रुवेण प्रणीताजलं एकदेशमानीय चरुपात्रे चरोर्निनयति । अग्रावधिश्रित्य - पवित्रं आज्यपात्रे निधाय - अथ आज्यं निर्वपति - आज्यस्थाल्यां आज्यं निरूप्य उदीचोऽङ्गारान् निरूह्य तेष्वधिश्रित्य - अभिद्योतनेनाभिद्योत्य - द्वे दर्भग्रि प्रच्छिद्य प्रक्षाळ्य, प्रत्यस्य, पुनरभिद्योत्य - त्रिरुभयं पर्याग्निकृत्वा - वर्त्म कुर्वन् उदगुद्वास्य, प्रत्यूह्य अङ्गारान्, बर्हिस्तासीर्य बर्हिष्याज्यं निधाय - उदगग्राभ्यां पुनराहारं आज्यं त्रिरुत्पूय - विस्रस्य पवित्रे अद्भिः संस्पृश्य अग्रावनुप्रहरति ॥ स्रुवं जुहूं मेक्षणं च निष्टप्य दर्भैः संमृज्य - पुनर्निष्टप्य प्रोक्ष्य निधाय - दर्भान् अद्भिः संस्पृश्याग्नौ प्रहरति ॥

(प्राचीनावीती) चरुमभिघार्य - उदञ्चमुद्वास्य - अभिघार्य - किञ्चिदुत्तरतः उद्वास्य - प्रतिष्ठितमभिघार्य - दर्भेष्वासने चरुं निधाय - परिधिपरिधानं कृत्वा (स्थविष्ठो मध्यमः - पुरतः, अणीयान् द्राघीयान् दक्षिणार्ध्यः - अणिष्ठो हंसिष्ठ उत्तरार्ध्यः उपवीती - द्वे आधारसमिधौ मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य दक्षिणमुत्तरमादधाति ॥)

अथार्घ्यग्रहणम् ॥ अग्रेर्दक्षिणतः अर्घ्यग्रहणार्थं पात्रमेकं निधाय,
(प्राचीनावीती) देवानामनुज्ञया पितॄणामर्चनं करिष्ये ॥ (कुरुष्व ॥)
तिलान् विकीर्य अर्घ्यपवित्रं पात्रे निधाय - अन्यस्मिन् पात्रे गन्धोदकमादाय -
अर्घ्यमात्रं स्पृष्ट्वा ।

पत्नी स्वयं वा आनयन्नाह -

‘आम आगच्छन्तु पितरो देवयानान् समुद्रान् सलिलान् सवर्णान् अस्मिन्
यज्ञे सर्वकामान् लभन्ते अक्षय्यमाणं उपदुह्यन्ताम् ॥

पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽपोवोऽर्घ्यं गृह्णामि ।

तिलोसि सोमदेवत्यः । गोसवो देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्नवद्भिः प्रत्तस्वध
एहि इमान्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नमः ॥ तिलं दत्त्वा

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माद्ध्वीर्नस्सन्त्वोषधीः ॥

मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः । माद्ध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादमृतमसि मृत्योर्मां पाहि दिद्योन्मां
पाह्यवैष्टा दन्दशूका निरस्तं नमुचेः शिरः ॥

इति नैरुक्त्यां दिशि निरस्यति । पुनरेवाभिमृशति ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

‘शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥’

गन्धादिभिरभ्यर्च्य । पुष्पैरवकीर्य । औदुम्बरपर्णेन पिधाय । दर्भेषु
सादयित्वा । दर्भैः प्रचाद्य ॥

भोजनस्थाने स्थलशुद्धिः -

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्रस्थपुराणा ये च नूतनाः ।
अदादिदं यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै ॥

तीर्थमुद्धृत्य, अवोक्ष्य,

‘अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु ।
अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मनः ॥

इति सिकतान् (अक्षतान्?) विकीर्य ।

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका क्रतुज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु ॥

इति तिलान् विकीर्य

(उपविती)

‘अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

भूर्भुवस्सुवो भूर्भुवस्सुवो भूर्भुवस्सुवः । (त्रिः)

प्रयोगमालायां
॥ अथ आवाहन्म् ॥

पुरूरवारद्रवसंज्ञकान् विश्वान् देवान् भवत्सु आवाहयिष्ये । (आवाहय)

विश्वदेवाश्शृणुतेमꣳ हवँ मे ये अन्तरिक्षे य उष द्यवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥

(आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये अत्र विहिताश्श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥)

‘... गोत्रस्य शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्यास्मिन् प्रत्याब्दिक श्राद्धे
पुरूरवारद्रव संज्ञकान् विश्वान् देवान् भवत्सु आवाहयामि’ (आवाहितोऽस्मि)

“ विश्वेषां देवानां सयवं इदमासनं ”

हस्ते अपः प्रदाय, ... गोत्रस्य शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्यास्मिन्
प्रत्याब्दिक श्राद्धे पुरूरवारद्रव संज्ञकविश्वदेवार्थे भवता क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु
भवान् । (प्राप्नुवामि) ॥

प्राचीनावीती - वसुरुद्राऽऽदित्यस्वरूपान् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहान् भवत्सु
आवाहयिष्ये । (आवाहय) ।

उशन्तस्वा निधीमहि उशन्तस्समिधीमहि ।

उशन्नुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे ॥”

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

आयात पितरस्सोम्या गर्भरैः पथिभिः पूर्वैः ।

प्रजामस्मभ्यं ददतो रयिञ्च दीर्घायुत्वं च शतशारदं च ॥

‘... गोत्रस्य शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्य अस्मिन् पार्वणविधानेन प्रत्याब्दिक श्राद्धे वसुरुद्रादित्य स्वरूपान् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहान् भवत्सु आवाहयामि’ । वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहानां इदमासनम्’ । हस्ते अपः प्रदाय । वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहानां स्थाने आहवनीयार्थं भवता क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् । (प्राप्नुवामि) ॥

उपवीती - श्राद्धे श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णुं भवत्सु आवाहयामि’ । (आवाहय)

सहस्रं शीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षस्सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥

अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिक श्राद्धे श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णुं भवत्सु आवाहयामि’ (आवाहितोऽस्मि) महाविष्णोरिदमासनम् । हस्ते अपः प्रदाय श्राद्धे श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णुवर्थे भवता क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् । (प्राप्नुवामि) ॥

क्षाळनस्थलं गत्वा - पुरुरवारद्रव संज्ञकानां विश्वेषां देवानां पाद्यस्थाने इदमासनम् । पाद्यस्थाने अयं कूर्चः । गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैः सकलासरधनैः स्वर्चितम् ।

(प्राचीनावीती) वसुरुद्रादित्यस्वरूप - अस्मत्पितृ - पितामह - प्रपितामहानां पाद्यस्थाने इदमासनम्; पाद्यस्थाने अयं कूर्चः । तिलगन्धपुष्पधूपदीपैः सकलाराधनैः स्वर्चितम् । (उपवीती) विष्णोः पाद्यस्थाने इदमासनम् । अयं कूर्चः । प्रत्याब्धिकश्राद्धे पुरुरवादद्रसंज्ञकाः विश्वेदेवाः! स्वागतम् (सुस्वागतम्) पवित्रं कर्णे निधाय । इदं वः पाद्यम् ॥ (सुपाद्यम्)।

पवित्रं कर्णे निधाय, शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोसि
इति पादद्वयं अधस्तात् आज्येन उपलिप्य

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ पादद्वयं गोमयेन उपलिप्य

क्षाळन मन्त्रः

‘शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥’

ओं समस्तसंपत्समवासिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।

अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥

‘आधिव्याधिहरं नृणां मृत्युदारिद्र्यनाशनम् । श्रीगुष्टिकीर्तिदं वन्दे विप्रश्रीपादपङ्कजम् ।’

‘विप्रौघदर्शनात् सद्यः क्षीयन्ते पापराशयः । वन्दनान्मङ्गलावाप्तिः अर्चनादच्युतं पदम् ॥’ हस्तौ प्रक्षाल्य, पवित्रं धृत्वा

(प्राचीनावीती) ‘... गोत्रस्य शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्य अस्मिन् प्रत्याब्धिक श्राद्धे वसुरुद्रादित्य स्वरूप अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः! स्वागतम्

(सुस्वागतम्) । अपठितः इदं वः पाद्यम् । सुपाद्यम् ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

पवित्रं कर्णे निधाय, शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोसि

इति पादद्वयं अधस्तात् आज्येन उपलिप्य

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ पादद्वयं गोमयेन उपलिप्य

क्षाळन मन्त्रः

‘शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतर्ये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥’

आपद्घ्न ध्वान्त सहस्रभानवः समीहितार्थार्पण कामधेनवः ।

समस्त तीर्थांबु पवित्र मूर्तयः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥

‘आधिव्याधिहरं नृणां मृत्युदारिद्र्यनाशनम् । श्रीपुष्टिकीर्तिदं वन्दे विप्रश्रीपादपङ्कजम् ।’

‘विप्रौघदर्शनात् सद्यः क्षीयन्ते पापराशयः । वन्दनान्मङ्गळावाप्तिः अर्चनादच्युतं पदम् ॥’ हस्तौ प्रक्षाल्य, पवित्रं धृत्वा

भोक्ता - मयि महो, मयि भगो, मयि भर्गो, मयि यशः ।

(उपवीती) कर्ता - अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिक श्राद्धे श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णो! स्वागतम् । अपवित्रः इदं ते पाद्यं

पवित्रं कर्णे निधाय, शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोसि

इति पादद्वयं अधस्तात् आज्येन उपलिप्य

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ पादद्वयं गोमयेन उपलिप्य

क्षाळन मन्त्रः

‘शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥’

ओं समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।

अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥

‘आधिव्याधिहरं नृणां मृत्युदारिद्र्यनाशनम् । श्रीगुष्टिकीर्तिदं वन्दे विप्रश्रीपादपङ्कजम् ।’

‘विप्रौघदर्शनात् सद्यः क्षीयन्ते पापराशयः । वन्दनान्मङ्गलावाप्तिः अर्चनादच्युतं पदम् ॥’ हस्तौ प्रक्षाल्य, पवित्रं धृत्वा । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रांसो विण्यवो जागृवाः सस्मिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥

द्विराचामेत् । आचमनं कारयेत् । (मण्डलात् पुरतो देवाः पितृदेवास्तदुत्तरे । कर्ता चेशानतः कुर्यात् एतेष्वचमने विधिः ॥)

वरणम् ॥ विश्वेषां देवानां इदमासनम् । प्राप्नोतु भवान् ।

(प्राचीनावीती) पितृपितामहप्रपितामहानामिदमासनम् । प्राप्नोतु भवान् ॥

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षकनीमहाविष्णोः इदमासनम् ॥ प्राप्नोतु भवान् ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः
॥ अथ अर्घ्यदानम् ॥

विश्वेदेवाः! इदं वो अर्घ्यं । ततः शुद्धोदकम् ।

(प्राचीनावीती) ब्राह्मणस्य हस्ते शुद्धोदकं दत्वा - पवित्रं हस्ते निधाय
अर्घ्यजलमादाय' '....गोत्रस्य ...शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्य अस्मिन्
प्रत्याब्दिक श्राद्धे ... गोत्रेभ्यः ... शर्मभ्यः वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः
अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः इदं वो अर्घ्यं स्वधा नमः' इति दत्वा,
(अस्तु स्वधा) पुनः शुद्धोदकं प्रदाय ।

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णो इदं ते अर्घ्यं ।

उपचारादि अलङ्काराः

ततः शुद्धोदकं प्रदाय । पुस्त्रवार्द्रं संज्ञकाः विश्वेदेवाः!

युवा सुवासाः परीवीत आगात् । स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा देवयन्तः ॥

आच्छादनार्थं इदं वस्त्रं, उत्तरीयं । धारणार्थं इदं यज्ञोपवीतं,

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

अलङ्करणार्थं अमी वो गन्धाः

अर्चत॑ प्राच॑त॒ प्रिय॑मेधासो॒ अर्चत॑ ।

अर्च॑न्तु पु॒त्रका॒ उ॒त पु॒रं न धृ॑ष्ण्वर्चत ॥

इमे अक्षताः ।

आ॒र्य॒ने ते प॒रा॒र्य॒णे दू॒र्वा रो॒हन्तु॑ पु॒ष्पि॒र्णीः ।

हृ॒दाश्च॑ पु॒ण्ड॒रीका॒णि स॒मु॒द्रस्य॑ गृ॒हा इ॒मे ॥

इमानि पुष्पाणि, तुळसीदलानि च ।

धूर्सि॑ धूर्व॑ धूर्व॑न्तं॒ धूर्व॑ तं योऽस्मान्धूर्व॑ति॒ तं

धूर्व॑ यं व॒यं धूर्वा॑म॒स्त्वं दे॒वाना॑मसि ॥

आघ्राणार्थं अयं वो धूपः

उ॒र्दी॒प्यस्व॑ जा॒तवे॒दोप॒ध्नन् नि॒रू॒र्कति॑ मम ।

प॒शूँश्च॑ म॒ह्यमा॑व॒ह जी॒वन्श्च॑ दि॒शो द॑श ॥

‘अवलोकनार्थं अयं वो दीपः’

नीराजनं

सोमो॒ वा ए॒तस्य॑ रा॒ज्यमा॑द॒त्ते । यो राजा॑ स॒न्ना॒ज्यो वा सोमे॑न॒ यज॑ते ।

दे॒वसु॒वामे॒तानि॑ ह॒वीँषि॑ भवन्ति । ए॒ताव॑न्तो॒ वै दे॒वानाँ॑ स॒वाः । त ए॒वास्मै॑

स॒वान्प्र॑यच्छन्ति । त ए॒न॒म्मु॒नस्सु॑वन्ते रा॒ज्याय॑ । दे॒वसू॑ राजा भवति ॥

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

(पाठान्तरम् - गन्धद्वारां श्रियम् । विश्वे देवाः अलङ्कारणार्थं भागशः अमी वो गन्धाः । आर्यने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः । हुदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्यंगृहा इमे ॥ तुळसीदलानि च । धूरसि ... असि । उदकेनैव सङ्कल्पितो वो धूपः । उद्दीप्यस्व परिपातय । ज्वालाभेदेन सूर्यस्थितमिदं वो ज्योतिः । युवा ... यन्तः । आच्छादनार्थं इदं वस्त्रयुग्मम् । पवित्रार्थं इमौ दभौ । शेषोपचारार्थं इमे अक्षताः । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ।)

(प्राचीनावीती) पितृपितामहप्रपितामहाः ! वस्त्रयज्ञोपवीत उत्तरीयाभरणार्थं इमे तिलाः । अलङ्कारणार्थं भागशः अमी वो गन्धाः तुळसीदलानि च । पुष्पधूपदीपैः सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णोरण्येवमेव वस्त्राद्युपचारान् कुर्यात् ॥ नीराजनं - सोमो वा एतस्य भवति ।)

(प्राचीनावीती) पितृवरणब्राह्मणस्य हस्ते शुद्धोदकं दत्त्वा - अर्घ्यपात्रस्थितं पवित्रं ब्राह्मणस्य हस्ते निधाय - अर्घ्यजलं किञ्चिदादाय, 'अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्धिकश्राद्धे ... गोत्रेभ्यः शर्मभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः इयं वः स्वधा' इत्युक्त्वा, पुनः शुद्धोदकं प्रदाय, पवित्रं पात्रे निधाय पितृपितामहप्रपितामहाः ! शेषोपचारार्थं इमे तिलाः । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ॥

पितृपितामहप्रपितामहाः ! अन्नमग्नौ करिष्यामि । उद्घ्नियतां अग्नौ च क्रियताम् (काममुद्घ्नियतां काममग्नौ च क्रियताम् इति प्रतिवचनम्)

ये पार्थिवासः पितरो ये अन्तरिक्षे ये दिवि ये वा मृता बभूवुः ।

ते अस्मिन् यज्ञे समवयन्ताम् ॥

प्रयोगमालायां

(उपवीती) इन्द्राय नमः, यमाय नमः, वरुणाय नमः, सोमाय नमः, अग्नये नमः, निऋत्यै नमः, वायवे नमः, ईशानाय नमः । अग्नये नमः आत्मने नमः सर्वेभ्यः श्रीवैष्णवेभ्यो नमः । अग्निं समन्तं अप्रदक्षिणं परिषिच्य, इध्ममाधाय, इध्मसन्नहन शुल्बमनूयाज समिधञ्च वरुण पात्रे निधाय, अथ इध्मं अभ्यज्य, अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धीयपार्वणहोमकर्मणि ब्रह्मन् इध्माधास्ये । (आधत्स्व इति ब्रह्मणो वचनम् ।) स्वाहा । प्रजापतिं मनसा ध्यायन् आधारावाधारयति-वायव्यादाग्नेयान्तं जुहोति । प्रजापतये स्वाहा इति । (प्रजापतय इदं न मम ।) निऋत्या ईशानान्तं - इन्द्राय स्वाहा - इति उपांशुः (इन्द्रायेदं न मम ।) अग्नये स्वाहा । (अग्नय इदं न मम) । सोमाय स्वाहा । (सोमायेदं न मम) ॥

अग्निमुखं

“युक्तो वह जातवेदः पुरस्तादग्ने विद्धि कर्म क्रियमाणम् । यथेदन्त्वं भिषक् भेषजस्याधिकर्ता त्वयागा अश्वान् पुरुषान्त्सनेमि स्वाहा ॥ अग्नये जातवेदस ..

“चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्रयं इमन्नो यज्ञन्नयतु प्रजानन् । घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनां स्वाहा ॥ घृतं पिन्वने ब्रह्मण इदं न मम ।

“आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्न प्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे स्वाहा ॥”

(अप्रायुभ्यो रक्षितृभ्यो देवेभ्य इदं न मम ।)

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

विरूपाक्ष मा विबाधिष्ठा मा विबाध विबाधिताः । निर्वृत्यै त्वा पुत्रमाहुस्स नः
कर्माणि साधय स्वाहा ॥ निर्वृतिपुत्राय विरूपाक्षायेदं न मम ।

“विरूपाक्षमहं यजे निजंघञ् शबलोदरम् । यो मायुं परि बाधते श्रियै पुष्ट्यै च
नित्यदा तस्मै स्वाहा ॥” निजंघाय शबलोदरायेदं न मम (मायुं परिबाधमानायेदं
न मम ।)

“ या तिरश्चीं निपद्यसेऽहं विधरणी इति । तान्त्वा घृतस्य धारयाग्नौ सञ्जराधनीं
यजे स्वाहा ॥” (धारया यजे सञ्जराधनीमहम् ।) ” तिर्यङ्निपद्यमानायै विधरण्यै
सञ्जराधन्या इदम् । (अग्नये सञ्जराधन्या इदं न मम ।)

“सञ्जराधन्यै देव्यै स्वाहा” ॥ सञ्जराधन्यै देव्या इदं न मम ।

“प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहा” ॥ प्रसाधन्यै देव्या इदं न मम ।

ओं भूस्स्वाहा” । (अग्नय इदं न मम) ।

ओं भुवस्स्वाहा” ॥ (वायव इदं न मम) ।

ओञ् सुवस्स्वाहा” । (सूर्याय इदं न मम) ।

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा” । (प्रजापतय इदं न मम) ।

चरुस्कन्नप्रायश्चित्तं करिष्ये ॥ अग्नयेस्वाहा ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

यमाय स्वाहा ॥ (यमायेदं न मम)। वरुणाय स्वाहा । (वरुणायेदं न मम) ।

सोमाय स्वाहा ॥ (सोमायेदं न मम) ।

नियमलोम प्रायश्चित्तार्थं अत्रत्य प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये । चतुर्गृहीतेन आज्येन

त्वमग्ने व्रतणा असि देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीड्यस्स्वाहा ॥ (अग्नये व्रतपतय)

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषाँन्देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विश्चमा पुणाति विद्वान् येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्याणाति स्वाहा ॥

(अग्नये व्रतपतय इदं न मम)

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतस्सोम वृष्णिण्यम् । भवा वाजस्य सङ्गथे ॥

चरुमभिघार्य

सन्ते पयाँसि समुयन्तु वाजास्संवृष्णिणान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवँस्युत्तमानि धिष्व ॥

इति द्वाभ्यां चरुमभिघार्य,

अथ (प्राचीनावीती)

मेक्षणेन चरुमालोड्य, (मुष्टिं) पूर्वार्धादवदाय - परार्धादवद्यति; प्रत्यनक्ति; दक्षिणे

अन्तःपरिधि सादयित्वा -

अथ (पञ्चस्रुवाहुतीर्जुहोति)

१. याः प्राचीः संभवन्त्याप उत्तरतश्च याः । अद्भिर्विश्वस्य भुवनस्य भर्तृभिरन्तरन्यं
पितुर्दधे स्वधा नमः स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम ॥)

२. अन्तर्दधे पर्वतैरन्तर्मह्या पृथिव्या । आभिर्दिग्भिरन्ताभिरन्तरन्यं
पितामहाददे ॥ (पितामहाय इदं न मम)

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

३. अन्तर्दध ऋतुभिरहोरात्रैश्च सन्धिभिः । अर्धमासैश्च मासैश्चान्तरन्यं
प्रपितामहादधे ॥ (प्रपितामहाय इदं न मम)

४. यन्मे माता प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मेरेतः पिता वृद्धतां, आभुरन्योर्वपद्यतां
स्वधा नमः स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

५. यद्वः क्रव्यादंगमदहल्लोकाननयन् प्रणयन् जातवेदाः । तद्वो अहं
पुनरावेशयाम्परिष्ठाः सवरंगैः संभवतः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥

(ज्ञाताज्ञात पितृभ्य इदं न मम)

— अप उपस्पृश्य —

वपास्थाने अन्नमुद्धृत्य मुष्टिमात्रं चरुमादाय - अन्यस्मिन् पात्रे पत्रे वा निधाय -
दर्भेण वा तूष्णीं त्रेधा विभज्य - औदुम्बर दर्व्यामुपस्तीर्य हिरण्यशकलस्थाने आज्यं
निक्षिप्य - सकृदवदाय - पूर्वभागादारभ्य जुहुयात् ॥ द्विरभिघार्य -
स्रुवेणाऽऽज्यमादाय - जुहोति । पुरस्तात् स्रुवाहुतिं हुत्वा ।

१. 'सोमाय पितृमते शुष्मिणे जुहुमो हविः । वाजं निदं जुषस्व नः स्वधा हव्यं
देवेभ्यः । पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥' सोमाय पितृमत इदं न मम ।

चरुहोमः मेक्षणेन सह । उपरिष्ठात् स्रुवाहुतिं हुत्वा - देवेभ्यः स्वाहा ॥ देवेभ्य इदं
न मम । पूर्ववदुपस्तीर्य - पूर्ववदवदाय - अभिघार्य - पुरस्तात् स्रुवाहुतिं हुत्वा ।

द्वितीय भागं

२. अङ्गिरस्वन्तमूर्तये यमं पितृमन्तमाहुवे । वैवस्वतेदमद्विनः स्वधा कव्यं
देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ यमाय मर्ता अङ्गिरस्वते पितृभ्य इदं न मम
उपरिष्ठात् स्रुवाहुतिं हुत्वा । पूर्ववदुपस्तीर्य - पूर्ववदवदाय पूर्ववदभिघार्य । पुरस्तात्
स्रुवाहुतिं हुत्वा ।

तृतीय भागं

३. यदग्रे कव्यवाहन पितृन् यक्ष्यतावृधः । प्रदेवेभ्यो वह हव्यं पितृभ्यश्च स्वधा
हव्यं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ अग्रये कव्यवाहनाय इदं न मम

उपरिष्ठात् सुवाहुतिं हुत्वा,

अपूणं अष्टधा विच्छिद्य, अवदान होमं - (१. सोमाय २. अङ्गिरस्वन्तं ...

३. यदग्रे मन्त्रैर्हुत्वा) खण्डपञ्चकं पित्रर्थे ब्राह्मणाय प्रयच्छति । स्विष्टकृदर्थं
ओदनं बर्हिषि सादयित्वा,

अथ शेषमन्नं यवागूतिलमिश्रमन्नं अपूवान् आज्यमिश्रीकृत्य चतुर्विंशतिमाहुतीर्जुहुयात्।
मेक्षणेन सह पवित्रांगुलिमूलभागे उदुम्बरी धारयित्वा-सूकरीमुद्रया हस्तेन जुहोति ।

पितृभ्यः स्वाधा नमः स्वाहा । पितृभ्य इदं न मम ॥ पितामहेभ्यः स्वधा नमः
स्वाहा । पितामहेभ्य इदं न मम ॥ प्रपितामहेभ्यः स्वाधा नमः स्वाहा । प्रपितामहेभ्य
इदं न मम ॥ मातृभ्य स्वधा नमः स्वाहा । मातृभ्य इदं न मम ॥ पितामहीभ्य स्वधा
नमः स्वाहा । पितामहीभ्य इदं न मम ॥ प्रपितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ।
प्रपितामहीभ्य इदं न मम ॥ मातामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ मातामहेभ्य इदं
न मम । मातुः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ मातुः पितामहेभ्य इदं न मम ।
मातुः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ मातुः प्रपितामहेभ्य इदं न मम ।
मातामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ मातामहीभ्य इदं न मम । मातुः पितामहीभ्यः
स्वधा नमः स्वाहा ॥ मातुः पितामहीभ्य इदं न मम । मातुः प्रपितामहीभ्यः स्वधा
नमः स्वाहा ॥ मातुः प्रपितामहीभ्य इदं न मम । आचार्येभ्यः स्वधा नमः
स्वाहा ॥ आचार्येभ्य इदं न मम । आचार्यपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥
आचार्यपत्नीभ्य इदं न मम । गुरुभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ गुरुभ्य इदं न मम ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

गुरुपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ गुरुपत्नीभ्य इदं न मम । सखिभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ सखिभ्य इदं न मम । सखिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ सखिपत्नीभ्य इदं न मम । ज्ञातिभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ ज्ञातिभ्य इदं न मम । ज्ञातिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ अमात्येभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ अमात्येभ्य इदं न मम । अमात्यपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ अमात्यपत्नीभ्य इदं न मम । सर्वेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ सर्वेभ्य इदं न मम । सर्वाभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ॥ सर्वाभ्य इदं न मम । सुचमादाय – उपस्तीर्य चरुं – सकृदवदाय – द्विरभिघार्य “अग्रये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः स्वाहा ॥ (अग्रये स्विष्टकृत इदं)” (इति दक्षिणार्ध पूर्वार्धे) । सञ्स्त्राव होमं - मेक्षणं अग्नौ प्रहरति ।

अप उपस्पृश्य- सुवमादाय अद्भिः पूरयित्वा –

“वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सञ् शतधारमेतम् । स नः पितरं पितामहं प्रपितामहं स्वर्गे लोके गच्छतु पित्वमानञ् स्वधा नमः । ”

अन्तः परिधिं निनयति ।

पुनः स्रुवं निष्टप्य अद्भिः पूरयित्वा

पूर्ववत् अद्भिः परिधिं निनयति ॥

भोजनपात्रशुद्धिः –

(उपवीती) पात्राभिघरणम् - विश्वे देवाः! भोजन पात्रं यथासौकर्यं जुषध्वम्,
(प्राचीनावीती) पितृपितामहप्रपितामहाः! भोजन पात्रं यथासौकर्यं जुषध्वम् ।
(उपवीती) प्रत्यक्षमहाविष्णो! भोजन पात्रं यथासौकर्यं जुषस्व । पुरुरवार्वरसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां भोजनस्थाने इदमासनम् । भोजनस्थाने क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् । इदं पात्रासनम् ।

(प्राचीनावीती) वसुरुद्रादित्यस्वरूप अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां भोजनस्थाने इदमासनम् । भोजनस्थाने क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् । इदं पात्रासनम् ।

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णोः भोजनस्थाने इदमासनम् । भोजनस्थाने क्षणः कर्तव्यः । प्राप्नोतु भवान् । इदं पात्रासनम् ।

(प्राचीनावीती) होमशेषमन्नं किञ्चित् पितृपात्रे निधाय

(उपवीती) कर्ता - राक्षोघ्नमन्नं जपेत् ॥

ओं । सह वै देवानां चासुराणां च यज्ञौ प्रततावास्तां वयञ्स्वर्गं लोकमैष्यामो वयमैष्याम इति तेऽसुरास्सन्नह्य सहसैवाचरन्ब्रह्मचर्येण तपसैव देवास्तेऽसुरा अमुह्यन्स्तेन प्राजान्स्ते पराभवन्ते न स्वर्गं लोकमायन्प्रसृतेन वै यज्ञेन देवाः स्वर्गं लोकमायन्नप्रसृतेनासुरान्पराभावयन्प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञोऽप्रसृतोऽनुपवीतिनो यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्तस्माद्यज्ञोपवीत्यैवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या अर्जिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषम् ॥

रक्षाँसि ह वा पुरोऽनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान्प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत तानि वरमवृणीतादित्यो नो योद्धा इति तान्प्रजापतिरब्रवीद्योधयदध्वमिति तस्मादुत्तिष्ठन्त ह वा तानि रक्षाँस्यादित्यं योधयन्ति यावदस्तमन्वगात्तानि ह वा एतानि रक्षाँसि गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनांभसा शाम्यन्ति तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायाँ गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

ता एता आपो वज्री भूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति यत्प्रदक्षिणं
प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्त्युद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो
विद्वान्सकलं भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ॥

भोक्तारः — आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मिन्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यंश्शूरो
महारथो जायतां दोग्ध्रीं धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुस्ससिः पुरन्धिर्योषां जिष्णू रथेष्ठास्सभेयो
युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः
पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसन्दधाति ।
तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यंजायत । आऽस्मिन्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यंश्शूरो महारथो
जायतामित्याह । राजन्यं एव शौर्यमहिमानन्दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यं इषव्यंश्शूरो
महारथोऽजायत । दोग्ध्रीं धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात्पुरा दोग्ध्रीं
धेनुरंजायत । वोढाऽनड्वानित्याह । () अनड्वोऽहोऽव वीर्यन्दधाति । तस्मात्पुरा
वोढाऽनड्वानंजायत । आशुस्ससिरित्याह । अश्व एव ज्वन्दधाति ।
तस्मात्पुराऽऽशुरश्चोऽजायत । पुरन्धिर्योषित्याह । योषित्येव रूपन्दधाति । तस्मात्स्त्री
युवतिः प्रिया भावुका । जिष्णू रथेष्ठा इत्याह । आ ह वै तत्र जिष्णू रथेष्ठा
जायते । () यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । सभेयो युवेत्याह । यो वै पूर्ववयसी । स सभेयो
युवा । तस्माद्युवा पुमान्त्रियो भावुकः । आऽस्य यजमानस्य वीरो जायतामित्याह ।
आ ह वै तत्र यजमानस्य वीरो जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । निकामेनिकामे नः

प्रयोगमालायां

पर्जन्यो वरुणत्वित्याह । निकामेनिकामे ह वै तत्र पर्जन्यो वरुणति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्याह । फलिन्यो ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । योगख्येमो नः कल्पतामित्याह । कल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो योगख्येमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ॥

नमस्सहमानाय निव्याधिने आव्याधिनीनां पतये नमो नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां पतये नमो नमो निषङ्गिणे इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो नमो निचरेवे परिचरायारण्यानां पतये नमो नमस्सुकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्पतां पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तंचरद्भ्यः प्रकृन्तानां पतये नमो नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमो नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नम आसीनेभ्यश्शयानेभ्यश्च वो नमो नमस्स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमस्सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः ॥

नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो दूताय च प्रहिताय च नमो निषङ्गिणे चेपुधिमते च नमस्तीक्ष्णेष्वे चायुधिने च नमस्स्वायुधाय च सुधन्वने च नमस्स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमस्सूद्याय च सरस्याय च नमो नाद्याय च वैश्रन्ताय च नमः कूप्याय चावट्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नम ईध्रियाय चातप्याय च नमो वात्याय च रेष्मियाय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ॥

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिः किंस्विदासीद्बृहद्वयः । किंस्विदासीत्पिशङ्गिला
 किंस्विदासीत्पिलिप्पिला । द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद्बृहद्वयः ।
 रात्रिरासीत्पिशङ्गिलाऽविरासीत्पिलिप्पिला । कस्विदेकाकी चरति क उस्विज्जायते
 पुनः । किंस्विद्धिमस्य भेषजं किंस्विदावपनं महत् । सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा
 जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
 पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः
 परमं व्योम । वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम् ॥ सोममाहुर्वृष्णो
 अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम ॥

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृद्धयते । योऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च
 ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा चैवैनम्ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः । दक्षिणतो ब्रह्मा
 भवति । दक्षिणत आयतनो वै ब्रह्मा । बारहस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य
 दक्षिणतो दधाति । तस्मादक्षिणोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः । उत्तरतो होता
 भवति । () उत्तरत आयतनो वै होता । आग्नेयो वै होता । तेजो वा अग्निः । तेज
 एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्तरोऽर्द्धस्तेजस्वितरः । यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो
 वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः । किंस्विदासीत्पूर्वचित्ति-
 रित्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः । दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे । किंस्विदासीद्बृहद्वय
 इत्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । किंस्विदासीत्पिशङ्गिलेत्याह ।
 रात्रिवै पिशङ्गिला । रात्रिमेवावरुन्धे । किंस्विदासीत्पिलिप्पिलेत्याह ।
 श्रीर्वै पिलिप्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । () कस्विदेकाकी चरतीत्याह । असौ वा

प्रयोगमालायां

आदित्य एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे । क उं स्विज्जायते पुनरित्याह । चन्द्रमा वै जायते पुनः । आयुरेवावरुन्धे । किंस्विद्धिमस्य भेषजमित्याह । अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे । किंस्विदावपनम्महदित्याह । () अयं वै लोक आवपनम्महत् । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । पृच्छामि त्वा परमन्तम्पृथिव्या इत्याह । वेदिर्वै परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावरुन्धे । पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः । सोमपीथमेवावरुन्धे । पृच्छामि वाचः परमं व्योमेत्याह । ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे ॥

दत्तम्

विश्वेदेवपात्रमन्वारभ्य अभिधार्य -

ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ इति प्रोक्ष्य प्रदक्षिणतया परिषिच्य देव सवितुः प्र सुव हस्ते शुद्धोदकं दत्त्वा “पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मैषां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोके ॥” सर्वमन्नमभिमृश्य ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे । विष्णो! हव्यं रक्षस्व’

.... गोत्रस्य शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्यास्मिन् प्रत्याब्दिकश्राद्धे पुरुरवाद्र्व संज्ञकाः ! विश्वे देवा देवताः ! उपतिष्ठन्तु । एतद्धो हव्यं सव्यञ्जनं सपरिकरञ्च ब्राह्मणस्तु आहवनीयार्थं तत् सर्वं गयेयं भूमिः ; गदाधरो भोक्ता ; अन्नं च ब्रह्म - अहं च ब्रह्म - भोक्ता च ब्रह्म । भोक्ता गदाधरः - स्वर्णमयं पात्रं

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

अक्षय्यवटच्छायेयम् । गयायां विश्वेभ्यो देवेभ्योः इदमिदमिदं हव्यं अमृतस्वरूपं
यत्किञ्चिदक्षिणासहितं आतृप्तेः दत्तं दास्यमानं च स्वाहा - हव्यं नमः न मम ।
गयायां अक्षयवटच्छायायां श्रीविष्णुपादादिसमस्तपादेषु दत्तम् । येषामुद्दिष्टं
तेषामक्षय्यमस्तु । गदाधरः प्रीयताम् । विश्वे देवाः ! सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि
यथासौकर्यं परिषेचनम् ॥

(प्राचीनावीती) पितृपात्रं अन्वारभ्य अभिघार्य,

ओं भूर्भुवस्सुवः। तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ देव सवितुः प्र सुव ॥

आहुति शेषमन्नं भोजनपात्रे निधाय अप

प्रोक्ष्यदर्भान् आदान् अन्नमभिमृश्य - पृथिवी समन्तस्यते । अग्निरुपद्रष्टा - ऋचस्ते
महिमा । दत्तस्याप्रमादाय । अन्तरिक्षं समन्तस्यते । वायुरुपश्रोता - यजूंषि ते
महिमा । दत्तस्याप्रमादाय । द्यौः समन्तस्यते । आदित्योऽनुख्याता - सामानि ते
महिमा । दत्तस्याप्रमादाय ।

‘पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा
प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा प्रपितामहानां क्षेष्टाः अमुत्रामुष्मिन्
लोके ॥’ सर्वमन्नं अभिमृश्य -

‘इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे । स्वधा विष्णो!
कव्यं रक्षस्व’ .

..... गोत्रस्य शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्यास्मिन् प्रत्यादिकश्राद्धे

प्रयोगमालायां

वसुरुद्रादित्यस्वरूप अस्मत् पितृपितामहप्रपितामहाः देवता उपातिष्ठन्तु । एतद्वो कव्यं सव्यञ्जनं सपरिकरञ्च ब्राह्मणस्तु आहवनीयार्थं तत् सर्वं गयेयं भूमिः; गदाधरो भोक्ता; अन्नं च ब्रह्म - अहं च ब्रह्म भोक्ता च ब्रह्म । भोक्ता गदाधरः - रजतमयं पात्रं अक्षयवटच्छायेयम् ।

..... गोत्रेभ्यः शर्मभ्य ... वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः (तृत्पर्य) इदमिदमिदं कव्यं अमृतस्वरूपं संभवदक्षिणासहितं आतृप्तेः दत्तं दास्यमानं च स्वाधा - कव्यं नमः न मम । गयायां अक्षयवटच्छायायां श्रीविष्णुपादादिसमस्तपादेषु दत्तम् । येषामुद्दिष्टं तेषामक्षय्यमस्तु । गदाधरः प्रीयताम् । पितृपितामहप्रपितामहाः - सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि यथासौकर्यं परिषेचनम् ॥

(उपवीती)विष्णुवरणपात्रमभिमृश्य अभिघार्य

ओं भूर्भुवस्सुवः। तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ देवं सवितुः प्र सुव ॥ इति प्रोक्ष्य प्रदक्षिणतया

परिषिच्य देवं सवितुः प्र सुव हस्ते शुद्धोदकं दत्वा “पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्युहोम्यक्षितमसि मैषां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोके ॥” सर्वमन्नमभिमृश्य ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाञ्चसु । स्वाहा विष्णो! हव्यं रक्षस्व’ इदमिदमिदं हव्यं

(अन्नं) अमृतस्वरूपं आतृप्तेः दत्तं दास्यमानं अन्नं च ब्रह्म - अहं च ब्रह्म - भोक्ता च ब्रह्म । भोक्ता गदाधरः स्वर्णमयं पात्रं अक्षयवटच्छायेयम्

बोधापनीयश्राद्धप्रयोगः

गायायां श्रीविष्णुपादादिसमस्तपादेषु दत्तम् । श्राद्धसंरक्षकश्रमहाविष्णवे (तृतीयं)
सव्यञ्जनमिदमोदनं सपरिकरं संभवदक्षिणासहितं यावद्भोजनपर्याप्तं तावत्तुभ्यमहं संप्रदे-
नम न मम । यस्य उद्दिष्टं तस्य अक्षय्यमस्तु । गदाधरः प्रीयताम् ॥ श्राद्धसंरक्षक
श्रीमहाविष्णो! सत्यं त्वत्तेन परिषिञ्चामि - यथासौकर्यं परिषेचनम् ।

तिलाक्षतान् तुळसी च आदाय - ' एको विष्णुर्महद्भूतं पृथक् भूतान्यनेकशः ।
त्रैन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ ' अनेन मम पितरमुद्दिश्य
पार्वणविधानेन प्रत्याब्धिकश्राद्धेन भगवान् मम पितुः प्रत्याब्धिकश्राद्धे
पुरूरवाद्वैतसंज्ञकविश्वदेवस्वरूपी ।

(प्राचीनावीती) वसुरुद्रादित्यस्वरूप - अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहस्वरूपी ।

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णुस्वरूपी

(प्राचीनावीती) सर्वाकारो भगवान् श्रीहरिः जनार्दनः प्रीयताम् ।

(उपवीती) - नमो देवेभ्यः (प्राचीनावीती) स्वधा पितृभ्यः

(उपवीती) नमो विष्णवे ॥ गयाश्राद्धं गयाश्राद्धं गयाश्राद्धं - अक्षयवटः अक्षयवटः
अक्षयवटः ॥ गयायां धर्मपृष्ठेषु सदसि ब्रह्मणस्पतेः । गयाशीर्षे वटे चैव पितृणां

दत्तमक्षयम् ॥ गय गय गय - नमस्कारः ।

विश्वे देवाः ! अमृतं भवतु - अमृतोपस्तरणमसि ।

(प्राचीनावीती) पितृपितामहप्रपितामहाः - अमृतं भवतु - अमृतोपस्तरणमसि ।

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णो अमृतं भवतु - अमृतोपस्तरणमसि ।

(प्राचीनावीती) समकाले सर्वत्र अमृतं भवतु - अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा -
हरिः ।

१. प्राणे निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
प्राणाय स्वाहा ॥ (प्राणाय इदं न मम)
२. अपाने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
अपानाय स्वाहा ॥ (अपानाय इदं न मम)
३. व्याने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
व्यानाय स्वाहा ॥ (व्यानाय इदं न मम)
४. उदाने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
उदानाय स्वाहा ॥ (उदानाय इदं न मम)
५. समाने निर्विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मांऽऽविशाऽप्रदाहाय ।
समानाय स्वाहा ॥ (समानाय इदं न मम)

ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय ॥

(उपवीती) ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय ॥

विप्राणां हस्तोदकप्रदाय - स्वामिनः यानि कानि च राक्षोग्रान् वैष्णवान् अन्यांश्च
पितृसूक्तादीन् धर्म - इतिहासपुराणानि (नामत्रयञ्च) भवतो भुञ्जानान् यावच्छक्यं
अभिभ्रावयिष्ये । (अभिभ्रावय) स्वामिनः! देशकालातिक्रमो जातः । मया संपादितेषु
पदार्थेषु इष्ट पदार्थे अङ्गुळ्या निर्दिश्य - रात्रौ यथा क्षुन्न भवति तथा आतृप्तेः
यदभिलषितं तृप्तृष्ट्वा तथा मौनेन भोक्तव्यम् । श्राद्धं रक्षध्वं । यथासुखं जुषध्वम् ।
यदपेक्षितं, ग्राह्यम् । यदनपेक्षितं, त्याज्यम् - यथासौकर्यम् ॥

अभिभ्रवणजपार्थ - ऋत्विजं त्वां वृणे इति रीत्या ब्राह्मणान् वृत्वा अभिभ्रवणजपं
कुरुध्वम् ॥ (अग्निमीळे ऋचां प्राचीं अनुवाक पर्यन्तं)

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

भोजनान्ते - कर्ता - 'अहमस्मि तपन्ति । (गु. १३१)

स्वामिनः ! सर्वेषां अन्नं पानीयम् । (सर्वे संपूर्णमिति प्रतिवचनम्)

मधु वातां ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । मादध्वीर्नस्सन्त्वोषधीः ॥

मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु सूर्यः । मादध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥

पुरुषार्द्रव संज्ञक विश्वेदेवाः ! मधु मधु संपन्नं (सुसंपन्नं)

पुरुषार्द्रव संज्ञक विश्वेदेवाः ! तृप्तास्स्थ (तृप्तास्मः)

(प्रचीनावीती) 'अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो
विप्रा नविष्ठया मती । योजान्विद्र ते हरी ॥

वसुरुद्रादित्य स्वरूप पितृपितामहाः ! मधु मधु संपन्नं (सुसंपन्नं)

वसुरुद्रादित्य स्वरूप पितृपितामहाः ! तृप्तास्स्थ (तृप्तास्मः)

उपवीती - श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णो! तृप्तोऽसि । ('तृप्तोऽस्मि' इति प्रतिवचनम्)

आसीनः विकिरम् - देवस्य पुरस्तादुदगपवर्गं जलं निनीय अन्नं गृहीत्वा -

असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

पुनः शुद्धोदकम् । पितृस्थाने आसीनः । (प्राचानावीती) पितुः पुरस्तात् प्रत्यपवर्गं
पितृतीर्थेन जलं निनीय । अन्नं गृहीत्वा,

असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः ।

दास्यामि तेभ्यो विकिरमन्नं ताभ्यश्च पैतृकम् ॥

उगरिष्ठात् तिलोदकम् ।

(उपवीती) विष्णुस्थाने विकिरम् ।

असंशयो भवेद्विष्णुः मोक्षसाधनमव्ययम् ।

पितृणाञ्च वरं श्रेष्ठं विकिरान्नञ्च वैष्णवम् ॥ (पुनः शुद्धोदकम्) ।

विकिरान्ते द्विराचम्य

गुरुरवार्वसंज्ञकाः विश्वेदेवाः ! अमृतापिधानमसि ।

(प्राचीनावीती) पितृपितामहप्रपितामहाः ! अमृतापिधानमसि ।

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णो ! अमृतापिधानमसि ॥

(प्राचीनावीती) देवपितृमध्ये भूमिं प्रोक्ष्य - तिलदर्भान् निक्षिप्य - दक्षिणाग्रान्
दर्भान् सः स्तीर्य दक्षिणाभिमुख आसीनः दक्षिणं जान्वाच्य - तूर्णम्
तिलोदकमुत्सिच्य, पिण्डं गृहीत्वा,

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा ये वा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति पिण्डं दर्भानुपरि निक्षिप्य पिण्डमभिमृश्य । 'अग्निदग्धेभ्यः अनग्निदग्धेभ्यः
अस्मत्कुलप्रसूतमृतेभ्यः अयं पिण्डः स्वधा नमः ।' पिण्डोपरि तिलोदकमुत्सिच्य
'अग्निदग्धा अनग्निदग्धाश्च मार्जयन्ताम्;' एतद्वस्तिलोदकम् । पिण्डं वायसेभ्यः
प्रक्षिप्य ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

(उपवीती) पादौ प्रक्षाल्य आचम्य - भोक्तृषु हस्तमुखपादशोधनादि यथावद्
विधाय समागतेषु - गुरुर्वार्द्रसंज्ञकाः विश्वे देवाः! इयं वस्तुमिः । (अस्तु तृप्तिः)
विश्वेदेवाः! रोचत इति ब्रूत । (अस्तु रोचते) विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम् ।

(प्राचानावीती) अर्घ्यपात्रस्थापवित्रं पितृवरण ब्राह्मणस्य हस्ते निधाय - अर्घ्यजलं
किञ्चिदवदाय, वसुरुद्रादित्यस्वरूप अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः! इयं वस्तुमिः
स्वधा (अस्तु तृप्तिः) पितृपितामहप्रपितामहाः! स्वदितमिति ब्रूत । (अस्तु स्वदितम्)
पितृपितामह-प्रपितामहाः प्रीयन्ताम् । (प्रीयन्तां यजमानस्य प्रपितामहपितामहपितरः
इति प्रतिवचनम्) पवित्रं गृहीत्वा पात्रे निधाय,

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णो! इयं ते तृप्तिः । महाविष्णो! रोचत
इति ब्रूहि । महाविष्णुः प्रीयताम् ॥

विश्वेदेवाः! भोजनान्ते यत्किञ्चित् इयं वो दक्षिणा, (सुदक्षिणा);
इदं वस्ताम्बूलम् (सुताम्बूलम्)

(प्राचीनावीती) वसुरुद्रादित्यस्वरूप - अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः! भोजनान्ते
यत्किञ्चित् इयं वो दक्षिणा - इदं वस्ताम्बूलम्

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णो! इयं ते दक्षिणा - इदं ते ताम्बूलम् ॥

प्रयोगमालायां
प्रदक्षिणम्

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशंभू ।

आ मा गन्तां पितरा मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य - अक्षतान् गृहीत्वा - विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः

(प्राचीनावीती) पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नमः

(उपवीती) श्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णवे नमः । नमस्कारः ।

“ स्वामिनः! गोत्रं ... शर्माणं पितरमुद्दिश्य मया कृतमिदं श्राद्धं, यथोक्तं,
यथाशास्त्रानुष्ठितं, गयाश्राद्धफलदं, अक्षय्यतृप्तिकरं, भगवत्प्रीणनं च भूयादिति
भवन्तो महान्तोऽनुगृह्यन्तु” इति प्रार्थ्य,

“यथोक्तमस्तु, यथाशास्त्रानुष्ठितं, गयाश्राद्धफलदं, अक्षय्यतृप्तिकरं,
भगवत्प्रीणनमस्तु” इति प्रत्युक्ते,

पिण्डार्थं, प्राशनार्थं च उद्धृत्य, ‘अन्नशेषः किं क्रियताम्?’ इति प्रश्नः ।

‘इष्टैः सह भुज्यताम्’ इति प्रत्युक्तिः ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव नः ।

श्रद्धा च नो मा व्यपगात् बहु देयञ्च नोऽस्तु ॥

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथीऽश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नस्सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥ इति उपवीती प्रार्थ्यं

भोक्तारः -

दातारो वोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव वः ।

श्रद्धा च वो मा व्यपगात् बहु देयञ्च वोऽस्तु ॥

अन्नञ्च वो बहु भवेदतिथीऽश्च लभध्वम् ।

याचितारश्च वस्सन्तु मा च याचध्वं कञ्चन ॥ इति प्रत्युक्ते -

(प्राचीनावीती) ओं स्वधा (अस्तु स्वधा) इति तिलोदकमुत्सिच्य -

स्वा॒दुष॑स॒दः पि॒तरो॑ वयो॒धाः कृ॒च्छ्रे॒श्रितः॑ श॒क्ती॒वन्तो॑ ग॒भीराः॑ । चि॒त्रसे॒ना
इषु॑ब॒ला अ॒मृद्ग्रा॒स्सतो॒वीरा॑ उ॒रवो॑ ब्रा॒तसा॒हाः । ब्राह्म॑णा॒सः पि॒तरः॑ सोम्या॑सः
शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒नेह॑सां । पू॒षा नः॑ पा॒तु दु॒रिता॑दृ॒तावृ॒धो रक्षा॑ मा॒किर्नो॑
अ॒घश॑स ई॒शत॑ । सु॒पर्णं॑ व॒स्ते मृ॒गो अ॒स्या द॒न्तो गो॒भिः स॒न्नद्धा॑ प॒तति॑
प्र॒सूता॑ । यत्रा॒ नरः॑ स॒ञ्च वि च॒ द्रव॑न्ति॒ तत्रा॒स्मभ्य॑मिष॒वः शर्म॑ य॒सञ्च॑ ॥

(उपवीती) अ॒ष्टाव॑ष्टाव॒न्येषु॑ धि॒ष्णि॒येषु॑प॒ दधा॑त्य॒ष्टाश॑फाः प॒शवः॑ प॒शूने॒वाव॑रू॒न्धे
ष॒ण्माँजा॑ली॒ये ष॒ड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तवः॑ ख॒लु वै दे॒वाः पि॒तरं॑ ऋ॒तूने॒व दे॒वान् पि॒तृन्
प्री॑णाति ॥ नमस्कारः

भोक्तारः -

अ॒ग्निरायुष्मान्॒ह्यस वन॒स्पति॑भि॒रायुष्मान् तेन॒ त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं॑ करोमि
 सोम॒ आयुष्मान्॒ह्यस ओष॑धीभि॒रायुष्मान् तेन॒ त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं॑ करोमि
 य॒ज्ञ आयुष्मान्॒ह्यस दक्षि॑णाभि॒रायुष्मान् तेन॒ त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं॑ करोमि
 ब्र॒ह्मायुष्मन्त॑द्वाँह्य॒णैरायुष्मत् तेन॒ त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं॑ करोमि
 दे॒वा आयुष्मन्त॑स्तेऽमृ॒तेनायुष्मन्त॑स्तेन॒ त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं॑ करोमि
 पि॒तर॒ आयुष्मन्त॑स्ते स्व॒धयाऽऽयुष्मन्त॑स्तेन॒ त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं॑ करोमि ।

आशीर्वादः

ओं महद्भ्यो नमः । स्वस्ति मन्त्रार्थाः सत्याः सहफलाः सन्त्विति भवन्तो
 महान्तोऽनुगृह्णन्तु ॥ (तथास्तु - प्रतिवचनम्)

अस्य यजमानस्य सहकुटुम्बस्य वेदोक्तं दीर्घमायुष्यं भूयादिति भवन्तो
 महान्तोऽनुगृह्णन्तु ॥ अस्य यजमानस्य पितुः प्रत्याञ्छिकश्चाद्धकर्मणि मन्त्रलोपे
 तन्त्रलोपे क्रियालोपे श्रद्धालोपे नियमलोपे सर्वं यथाशास्त्रानुष्ठितं भूयादिति भवन्तो
 महान्तोऽनुगृह्णन्तु ॥ अस्य यजमानस्य गृहे वसतां द्विषदां चतुष्पदां च नीरोगशतायुष्यं
 भूयादिति ॥ अस्य यजमानस्य विद्यमानैश्वर्यद्वारा इतोप्यधिकैश्वर्यावाप्तिः - आनन्दार्कं
 वंशाभिवृद्धिः - उत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च भूयासुरिति .. ॥ अस्य यजमानस्य ब्रह्मप्रज्ञा
 श्रद्धा - मेधा - विद्या - यशो - वर्चः - आयुष्यं बलमिन्द्रियं तेजोऽन्नाद्यं धनं
 धान्यं पशुः स्थैर्यं सिद्धिर्लक्ष्मीः सत्यं तपो धर्मः - क्षमा - विनयः - प्रतिष्ठा -

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

शान्तिः शोभनं सद्गुण आनन्दः नित्योत्सवो नित्यश्रीः नित्यमङ्गलम् सर्वं वर्धमानं
भूयादिति भव.. ॥ सर्वे जनाः सुखिनो भवन्तु । समस्तसन्मङ्गलानि सन्तु ।
उत्तरोत्तरोऽभिवृद्धिरस्तु । सकल कल्याणसमृद्धिरस्तु ॥
इह ब्राह्मणानां गन्धपुष्पादिकं देयं ।

सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमिव तेनाप्तोति सर्वं जयति । 'ऋध्यास्मं
हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मित्रधेयन्नो अस्तु । अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः ।
शतञ्जीविम शरदः सवीराः ॥

स्वामिनः ! अस्मिन् दिवसे मन्त्रलोप द्रव्यलोप क्रियालोप न्यूनातिरिक्ते सत्यपि
यथा शास्त्रमस्त्विति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्यन्तु" ॥ (तथास्तु)

ब्राह्मण उद्भासनं । दर्भं दत्वा

प्राचीनावीती - "उत्तिष्ठत पितरः प्रेतशूराः यमस्य पन्थामनवेता पुराणं
धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्रणो ब्रूताद्भागधां देवतासु ॥"

उत्तिष्ठत वसुरुद्रादित्य स्वरूप पितृपितामहप्रपितामहाः!

उपवीती - उत्तिष्ठत विश्वेदेवाः! उत्तिष्ठत श्रीविष्णो! ॥

ब्राह्मणाः पितृपूर्वं गच्छेयुः

वाजैवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मदध्वः पिवत मादयदध्वन्तुप्ता यात पधिभिर्देवयानैः ॥

अक्षतारोपणं - प्रदक्षिणं, नमस्कार

पत्रशाकादि दानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः ।

तत्क्लेशजातं चित्तेषु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥

(प्रति - विस्मृत्य क्षन्तुमर्हास्मः)

इति ब्राह्मणान् सोपचारं विसृजति ।

(प्रार्थना) -

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाब्जवन्दनात् ।

अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनुग्रहात् दिवम् ॥

इति ब्राह्मणान् प्रदक्षिणनमस्कारान् कृत्वा - आसीमान्तं अनुव्रजेत् ।

आगन्त पितरः पितृमानहं युष्माभिर्भूयासं सुप्रजसोमया यूयं भूयास्त ॥ इति प्रार्थ्य ॥

अथ पिण्डप्रदानम् ।

सङ्कल्प्य - दर्भेष्वासीनः दर्भान् धारयमाणः शुक्लां ... शान्तये । प्रीत्यर्थं -

अद्य पूर्वोक्त - एवंगुणविशेषणविशिष्टायां अस्यां पुण्यतिथौ गोत्रस्य

शर्मणः पितृभूतस्य मम पितुः अद्य अस्मिन् प्रत्याब्दिकश्राद्धे पितृणां अक्षय्यतृप्त्यर्थं

पिण्डप्रदानं करिष्ये । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा । दक्षिणाग्रान् दर्भान् सस्तीर्य सव्यं

जान्वाच्य - तिलोदकमुत्सिच्य चतुर्विधं स्थानं मार्जयन्तां पित्रादयः परिकल्प्य ।

मार्जयन्तां मातामहादयः । मार्जयन्तां आचार्यादयः । मार्जयन्तां ज्ञात्यादयः ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

उपरि चतुर्विंशतिं पिण्डान् चतसृषु पङ्क्तिषु षट् संख्यया क्रमशः निक्षिप्य -

पितृभ्यः स्वाधा नमः । पितामहेभ्यः स्वाधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वाधा नमः । मातृभ्यः स्वाधा नमः । पितामहीभ्यः स्वाधा नमः । प्रपितामहीभ्यः स्वाधा नमः । मातामहेभ्यः स्वाधा नमः । मातुः पितामहेभ्यः स्वाधा नमः । मातुः प्रपितामहेभ्यः स्वाधा नमः । मातामहीभ्यः स्वाधा नमः । मातुः पितामहीभ्यः स्वाधा नमः । मातुः प्रपितामहीभ्यः स्वाधा नमः । आचार्येभ्यः स्वाधा नमः । आचार्यपत्नीभ्यः स्वाधा नमः । गुरुभ्यः स्वाधा नमः । गुरुपत्नीभ्यः स्वाधा नमः । सखिभ्यः स्वाधा नमः । सखिपत्नीभ्यः स्वाधा नमः । ज्ञातिभ्यः स्वाधा नमः । ज्ञातिपत्नीभ्यः स्वाधा नमः । अमात्येभ्यः स्वाधा नमः । अमात्यपत्नीभ्यः स्वाधा नमः । सर्वेभ्यः स्वाधा नमः । सर्वाभ्यः स्वाधा नमः ॥

पिण्डोपरि तिलोदकं निनीय मार्जयन्तां पित्रादयः । मार्जयन्तां मातामहादयः । मार्जयन्तां आचार्यादयः । मार्जयन्तां ज्ञात्यादयः ॥ पिण्डपितृ देवताभ्यो नमः । अञ्जनं, अभ्यञ्जनं, वासश्च गन्धं च ददाति । पिण्डपितृ देवताभ्यो नमः ॥

ये स॒मा॒नास्स॒र्मन॑सः । पि॒त॒रो य॒म॒राज्ये॑ । तेषां॑ लो॒कस्स्व॒धा नमः॑ । य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ क॒ल्पता॑म् ॥ ये स॒जा॒तास्स॒र्मन॑सः । जी॒वा जी॒वेषु॑ मा॒म॒काः । तेषां॑ श्री॒र्मयि॑ क॒ल्पता॑म् । अ॒स्मिं लो॒के श॒त॒ꣳ स॒माः ॥ । ('ये समाना' इति मन्त्रानन्तरं निवेदनम्)

ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

पिण्डपितृदेवताभ्यो नमः । माषाणू गुडाणू निवेदयामि । अमृताणिधानमसि ।
निवेदनान्तरं आचमनीयं समर्पयामि ।

ओं भूर्भुवस्सुवः । पिण्डपितृदेवताभ्यो नमः । कर्पूरांवूलं समर्पयामि । मन्त्रपुष्पं
स्वर्णपुष्पं समर्पयामि । स्वधापात्रशेषभूता अपः पिण्डपात्रे विसृज्य ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितॄन् ॥

इति पिण्डान् अग्रदक्षिणं त्रिः परिपिच्य हुतशेषान् प्राश्रियात् । प्राणे निविष्टो
अमृतत्वाय इति - प्राश्य (आघ्राय) आचम्य ॥

पिण्डपितृदेवताभ्यो नमः, यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि । अनूयाय समिधं अग्नौ
प्रहरति । इध्म सन्नहनान् अन्यद्भिः सञ्स्पृश्य अग्रावनुप्रहरति । (रुद्राय इदं)

मध्यपिण्डं पट्व्यै प्रदाय प्राशयेत् । मन्त्रः -

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषो सत् ।

इति तं पट्वी प्राशयति ॥

अपाञ्चौषधीनां रसं प्राशयामि । भूतकृतं गर्भं धत्स्व ॥'

इति मध्यपिण्डं प्राशनाति ॥ आचम्य ॥

बोधापनीयश्राद्धप्रयोगः
जयादिहोमः

पवित्रं धृत्वा - एतत्कर्मसमृद्धयर्थं जयादिहोमं करिष्ये । अनूयाजसमिधमादाय
अग्नीं निदधाति । अथ जयान् जुहोति ॥

ओं चित्तं च स्वाहा - (चित्तायेदं न मम)	॥ १ ॥
चित्तिश्च स्वाहा - (चित्त्या इदं न मम)	॥ २ ॥
आकूतं च स्वाहा - (आकूतायेदं न मम)	॥ ३ ॥
आकूतिश्च स्वाहा - (आकूत्या इदं न मम)	॥ ४ ॥
विज्ञातं च स्वाहा - (विज्ञातायेदं न मम)	॥ ५ ॥
विज्ञानं च स्वाहा - (विज्ञानायेदं न मम)	॥ ६ ॥
मनश्च स्वाहा - (मनस इदं न मम)	॥ ७ ॥
शक्करीश्च स्वाहा - (शक्करीभ्य इदं न मम)	॥ ८ ॥
दशश्च स्वाहा - (दशायेदं न मम)	॥ ९ ॥
पूर्णमासश्च स्वाहा - (पूर्णमासायेदं न मम)	॥ १० ॥
बृहच्च स्वाहा - (बृहत इदं न मम)	॥ ११ ॥
रथन्तरं च स्वाहा - (रथन्तरायेदं न मम)	॥ १२ ॥

प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै विशस्समनमन्त सर्वास्स
उग्रस्स हि हव्यो बभूव स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम) ॥ १३ ॥

अग्निभूतानामधिपतिस्स मावत्वस्मिन्ब्रह्मस्मिन्क्षेत्रंऽरामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मत्रस्यां
देवहूत्या ५ स्वाहा ॥ (भूतानां अधिपतये अग्नय इदं)

इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिस्स मावत्वस्मिन् देवहूत्या ५ स्वाहा ॥ (ज्येष्ठानां अधिपतये
इन्द्राय इदं न मम)

यमः पृथिव्या अधिपतिस्स मावत्वस्मिन् देवहूत्या ५ स्वाहा (पृथिव्या अधिपतये
यमाय इदं न मम)

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिस्स मावत्वस्मिन् देवहूत्या ५ स्वाहा (अन्तरिक्षस्य अधिपतये
वायवे इदं न मम)

सूर्यो दिवोऽधिपतिस्स मावत्वस्मिन् ... देवहूत्या ५ स्वाहा (दिवोऽधिपतये सूर्याय)

चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिस्स मावत्वस्मिन् देवहूत्या ५ स्वाहा (नक्षत्राणामधिपतये
चन्द्रमसे इदं न मम)

बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिस्स मावत्वस्मिन् देवहूत्या ५ स्वाहा (ब्रह्मणोऽधिपतये बृहस्पतये
इदं न मम)

मित्रस्सत्यानामधिपतिस्स मावत्वस्मिन् देवहूत्या ५ स्वाहा (सत्यानामधिपतये मित्राय
इदं न मम)

वरुणोऽपामधिपतिस्स मावत्वस्मिन् देवहूत्या ५ स्वाहा (अपामधिपतये वरुणायेदं)

समुद्रस्स्रोत्यानामधिपतिस्स मावत्वस्मिन् ...देवहूत्या ५ स्वाहा (स्रोत्यानामधिपतये
समुद्रायेदं इदं न मम)

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

अन्नं॑ साम्राज्यानामधिपति॑ तन्मा॑वत्वस्मिन् देवहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ ॥ (साम्राज्यानामधिपतये
अन्नायेदं न मम)

सोम॑ आषधीनामधिपति॑स्स मा॑वत्वस्मिन् देवहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ (ओषधीनामधिपतये
सोमाय इदं न मम)

सवि॑ता प्रसवानामधिपति॑स्स मा॑वत्वस्मिन् देवहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ (प्रसवानामधिपतये
सवित्र इदं न मम)

रुद्रः॑ पशूनामधिपति॑स्स मा॑वत्वस्मिन् देवहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ (पशूनामधिपतये रुद्रायेदं)

(अप उपशृण्व)

त्वष्टा॑ रूपाणामधिपति॑स्स मा॑वत्वस्मिन् देवहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ (रूपाणामधिपतये त्वष्ट
इदं न मम)

विष्णुः॑ पर्वतानामधिपति॑स्स मा॑वत्वस्मिन् ... देवहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ (पर्वतानामधिपतये विष्णवे
इदं न मम)

मरु॑तो गणानामधिपति॑स्ते मा॑वन्त्वस्मिन् ... देवहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ (गणानामधिपतये मरुद्भ्य
इदं न मम)

पित॑रः पितामहाः पर॑वरं तता॑स्ततामहा इह॑माव॒ऽत । अ॒स्मिन्त्र॒ह्नास्मिन्क्ष॒त्रेऽस्-पा॒माशिष्य॒स्यां
पु॒रोधा॒र्याम॒स्मिन्कर्म॒त्रस्यां दे॒वहू॑त्या॒ ५ स्वाहा॑ - (पित्रादिभ्य इदं न मम)

(अप उपशृण्व)

प्रयोगमालायां

क्रतापाडृतर्धामाग्निगन्धर्वस इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा (क्रतासाहे क्रतधाम्ने
अग्रये गन्धर्वयिदं न मम) । तस्योपधपोऽप्सरस ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु
ताभ्यः स्वाहा - (ओषधीभ्योऽप्सरोभ्य ऊर्ज इदं न मम) ॥ १-२ ॥

स५ हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (स५ हिताय
विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वयिदं) तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं
पान्तु ताभ्यः स्वाहा - (मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्य इदं) ॥ ३ - ४ ॥

सुपुम्रस्सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वस इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (सुपुमाय सूर्यरश्मिने
चन्द्रमसे गन्धर्वयिदं न मम) । तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो वेकुरयो नाम ता इदं ब्रह्म
क्षत्रं पान्तु ताभ्यः स्वाहा - (नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्य वेकुरिभ्य इदं) ॥ ५ - ६ ॥

भुज्युस्सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (भुज्यवे सुपर्णाय
यज्ञाय गन्धर्वयिदं) । तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तवा नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु
ताभ्यः स्वाहा - (दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्य स्तवाभ्य इदं न मम) ॥ ७ - ८ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (प्रजापतेये विश्वकर्माणे
मनसे गन्धर्वयिदं) । तस्यरत्नामान्यप्सरसो वह्नयो नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु ताभ्यः
स्वाहा - (रत्नत्सामेभ्योऽप्सरोभ्य वह्निभ्य इदं न मम) ॥ ९ - १० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (इषिराय विश्वव्यचे
वाताय गन्धर्वयिदं न मम) । तस्यापोऽप्सरसो मुदा नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु
ताभ्यः स्वाहा - (अद्भ्योऽप्सरोभ्य मुदाभ्य इदं न मम) ॥ ११-१२ ॥

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च । स नो रास्वाज्यानिः रायसोपः
सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्तिः स्वाहा (भुवनस्य पत्य इदं न मम) ॥ १३ ॥

परमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (परमेष्ठिने
अधिपतये मृत्यवे गन्धर्वयिदं न मम) विश्वमप्सरसो भुवो नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं
पातु ताभ्यः स्वाहा - (विश्वस्मा अप्सरोभ्यो भूभ्य इदं न मम) ॥ १४-१५ ॥

सुक्षितिसुभूतिर्भद्रकृतसुवर्वाङ्गर्जन्यो गन्धर्वस्स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा -
(सुक्षितिये सुभूतये भद्रकृते सुवर्वाङ्गे र्जन्याय गन्धर्वयिदं न मम) । तस्य विद्युतोऽप्सरसो
रुचो नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ताभ्यस्स्वाहा - (विद्युद्भ्योऽप्सरोभ्यो रुग्भ्य
इदं न मम) ॥ १६-१७ ॥

दूरेहेतिरमृडयो मृत्युर्गन्धर्वस्स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (दूरेहेतये अमृडयाय
मृत्यवे गन्धर्वयिदं न मम) । तस्य प्रजा अप्सरसो भीरुवो नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
ताभ्यः स्वाहा - (प्रजाभ्योऽप्सरोभ्यो भीरुभ्य इदं न मम) ॥ १८-१९ ॥

चारुः कृष्णकाशी कामो गन्धर्वस्स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा - (चारवे कृष्णकाशिने
कामाय गन्धर्वयिदं न मम) तस्याधयोऽप्सरसश्शोचयन्तीनाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
ताभ्यस्स्वाहा - (आधिभ्योऽप्सरोभ्यश्शोचयन्तीभ्य इदं) ॥ २०-२१ ॥

स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च । उरु ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म
यच्छ स्वाहा ॥ (भुवनस्य पत्ये (ब्रह्मणे?) इदं न मम)

प्रयोगमालायां
अथ अमात्य होमोजुहोति

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं॑स्याम॑ पतयो रयीणां॑ स्वाहा॑ । (प्रजापतय इदं न मम) ॥

ओं भूः स्वाहा॑ - (अग्नय इदं न मम) ॥ ओं भुवः स्वाहा॑ - (वायव इदं न मम) ॥
ओ॑ सुवः स्वाहा॑ - (सूर्याय इदं न मम) ॥

यदस्य॑ कर्म॑णोऽत्यरीरि॑चं यद्वा न्यूनमि॑हाकरम् । अ॒ग्निष्टत्स्वि॑ष्टकृ॒द्विद्वान् सर्व॑स्वि॒ष्टः
सुहु॑तं करोतु स्वाहा॑ - (अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ॥

सर्वप्रायश्चित्ताहुतीः

ओं भूर्भुव॑स्सुव॒स्स्वाहा॑ ॥ (प्रजापतय इदं न मम)

ओं अना॑ज्ञातं य॒दाज्ञा॑तम् । य॒ज्ञस्य॑ क्रि॒यते॒ मिथु॑ ।
अ॒ग्ने तद॑स्य कल्पय । त्वं॑ हि वेत्थ॑ यथात॒थः॑ स्वाहा॑ ॥ (अग्नय इदं न मम)

ओं पुरु॑षसम्मि॒तो य॒ज्ञः । य॒ज्ञः पुरु॑षसम्मि॒तः । अ॒ग्ने तद॑स्य कल्पय ।
त्वं॑ हि वेत्थ॑ यथात॒थः॑ स्वाहा॑ ॥ (अग्नय इदं न मम)

ओं यत्पा॑क॒त्रा मन॑सा दी॒नद॑क्षान् । य॒ज्ञस्य॑ म॒न्वते॒ मर्ता॑सः ।
अ॒ग्निष्टद्भो॑ता॑ क्रतु॒विद्वि॑जानन् । यजि॑ष्ठो दे॒वाः क्रतु॑शो
य॑जाति॒ स्वाहा॑ ॥ (अग्नय इदं न मम)

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

ओं त्वन्नो अग्रे वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः।

यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥

(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम)

ओं सत्वन्नो अग्रेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्वनो वरुणँ रराणो वीहि मृडीकँ सुहवो न एधि स्वाहा ॥

(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम)

ओं भूस्स्वाहा ॥

(अग्रय इदं न मम)

ओं भुवस्स्वाहा ॥

(वायव इदं न मम)

ओँ सुवस्स्वाहा ॥

(सूर्याय इदं न मम)

ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥

(प्रजापतय इदं न मम)

ओं विष्णवे स्वाहा ॥

(विष्णव इदं न मम)

१. यदेवा देवहेळनं देवासश्चकृमा वयम् । आदित्यास्तस्मान्मा मुञ्चतर्तस्यर्तेन मामित
स्वाहा ॥ (देवेभ्य आदित्येभ्य इदं न मम) ।

२. देवां जीवनकाम्या यद्वाचाऽनृतमूदिम । तस्मान्न इह मुञ्चत विश्वे देवास्सजोषसः -
स्वाहा ॥ (विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम) ॥

३. ऋतेन द्यावापृथिवी ऋतेन त्वँ सरस्वति । कृतान्नः पाह्येनसो यत्किञ्चानृतमूदिम
स्वाहा ॥ (द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्या इदं न मम) ॥

४. सजातशः सादुत जामिशः साज्ज्यायसशः सादुत वा कनीयसः । अनाधृष्टं देवकृतं यदेनस्तस्मात्त्वमस्माज्जातवेदो मुमुग्धि स्वाहा ॥ (अग्रेय जातवेदस इदं) ॥

५. यद्वाचा यन्मनसा । बाहुभ्यामूर्ध्व्यामष्टीवद्भ्याम् । शिश्नैर्यदनृतञ्चक्रुमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । (अग्रेये गार्हपत्याय इदं न मम) ॥

६. यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाण्यक्षाणां वग्नमुपजिघ्रमानः । उग्रं पश्या च राष्ट्रभृच्च तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि स्वाहा ॥ (उग्रं पश्या राष्ट्रभृद्भ्यां अप्सरोभ्य इदं)

७. यददीव्यन्नृणमहं बभूवादित्सन्वा सञ्जगर जनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चताः स्वाहा ॥ (अग्नीन्द्राभ्यामिदं न मम)

८. यन्मयि माता गर्भे सति एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसः स्वाहा ॥ (अग्रेये गार्हपत्याय)

९. यदाऽऽपिपेष मातरं पितरम् । पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अहिंसितौ पितरौ मया तत् । तदग्रे अनृणो भवामि स्वाहा ॥ (अग्रेय इदं न मम) ।

१०. यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्याम् । यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसः स्वाहा ॥ (अग्रेये गार्हपत्याय इदं न मम) ॥

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

११. यदा॒शसा॑ नि॒शसा॑ यत्परा॒शसा॑ । यदे॒नश्च॑कृ॒मा नू॒तनं॑ यत्पु॒राणम् ।
अ॒ग्निर्मा॑ तस्मा॒देन॑सः । गार्ह॑पत्यः प्रमु॒ञ्चतु॑ । दुरि॒ता या॒नि च॑कृ॒म । क॒रोतु॑
मा॒म॒ने॒नस॑ꣳ स्वाहा॑ ॥ (अग्नये गार्हपत्याय इदं न मम) ॥

१२. अ॒ति॒क्रामा॑मि दुरि॒तं यदे॒नः । जहा॑मि रि॒पिं प॑रमे स॒धस्थे॑ । यत्र॒ यन्ति॑ सु॒कृता॑
ना॒पि दु॑ष्कृतः । तमा॒रोहा॑मि सु॒कृतां॑ नु लो॒कꣳ स्वाहा॑ ॥ (अग्नय इदं न मम) ।

१३. त्रि॒ते दे॒वा अ॑मृ॒जतै॑तदे॒नः । त्रि॒त ए॒तन्म॑नु॒ष्येषु॑ मा मृ॒जे । ततो॑ मा॒ यदि॑
किञ्चि॑दान॒शे । अ॒ग्निर्मा॑ तस्मा॒देन॑सः । गार्ह॑पत्यः प्रमु॒ञ्चतु॑ । दुरि॒ता या॒नि च॑कृ॒म ।
क॒रोतु॑ मा॒म॒ने॒नस॑ꣳ स्वाहा॑ ॥ (अग्नये गार्हपत्याय इदं न मम) ॥

१४. दि॒वि जा॒ता अ॒प्सु जा॒ताः । या जा॒ता ओष॑धीभ्यः । अथो॒ या अ॑ग्नि॒जा
आ॒पः । ता न॑श्शुन्धन्तु शुन्ध॑नीस्स्वाहा॑ ॥ (अद्भ्यः शुन्धनीभ्य इदं न मम) ।

१५. यदा॒पो न॑क्तं दुरि॒तं च॑रा॒म । यद्वा॒ दिवा॑ नू॒तनं॑ यत्पु॒राणम् । हि॒र॒ण्यव॑र्णास्त॒त
उत्पु॑नीत न॒स्स्वाहा॑ ॥ (अद्भ्यः हिरण्यवर्णाभ्यां इदं न मम) ।

१६. इ॒मं मे॑ वरुण श्रु॒धी ह॑व॒म॒द्या च॑ मृ॒डय॑ । त्वा॒म॒व॒स्युरा॑ च॒के स्वाहा॑ ॥
(वरुणाय इदं न मम) ॥

१७. तत्त्वा॑ या॒मि ब्र॒ह्म॑णा॒ वन्द॑मानस्तदाशा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भिः॑ । अहे॑डमानो
वरु॑णेह वो॒द्धचुरु॑शꣳस मा न॒ आयुः॑ प्रमो॒षीस्स्वाहा॑ ॥ (वरुणाय इदं न मम) ।

१८. त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव यासिसीष्टाः।
यजिष्ठो वह्नितमशोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥

(अग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम) ।

१९. सत्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ । अव यक्ष्वन्नो
वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा ॥ (अग्नीवरुणाभ्यां इदं)

२०. त्वमग्ने अयाऽसि । अया सन्मनसा हितः । अया सन् हव्यमूहिषे । अया नो
धेहि भेषजं स्वाहा ॥ (अग्नये अयस इदं न मम) ।

२१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता वभूव । यत्कांमास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयंस्याम पतयो रयीणां स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं न मम)

इध्मप्रवश्चनानि अग्नौ प्रहरति ।

अथानाम्नातप्रायश्चित्ताहुतीर्जुहाति ।

ओं मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।

या इष्टा उपसो निमृचंश्च तास्सन्दधामि हविषा घृतेन स्वाहा ॥

(मनसे ज्योतिषे इदं न मम)

ओं अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्वमया असि ।

अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽयानो धेहि भेषजं स्वाहा ॥

(अग्नये अयस इदं न मम)

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

यदस्मिन् कर्मण्यन्तरगाममन्त्रतः कर्मतो वा । अनयाऽऽहुत्या तच्छमयामि सर्वं
तृप्यन्तु देवा आवृषन्तां घृतेन स्वाहा ॥ (देवेभ्य इदं न मम)

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो
अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु स्वाहा ॥ (इन्द्राय वृद्धश्रवस इदं न मम)

ओं यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहर्जितवेदा विचरूपणिस्स्वाहा ॥

(अग्नये जातवेदसे विचर्षण इदं न मम)

ओं पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः ।

पुनर्मे अश्विनायुवं चक्षुरार्धत्तमक्ष्योस्स्वाहा ॥ (अग्नीन्द्राबृहस्पत्याश्विभ्य इदं न मम)

ओं भूस्स्वाहा ॥ (अग्नये इदं न मम) । ओं भुवस्स्वाहा ॥ (वायवे इदं न मम)

ओं सुवस्स्वाहा ॥ (सूर्याय इदं) । ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ (प्रजापतये इदं)

इष्टेभ्यः स्वाहा ॥ (इष्टेभ्य इदं) । वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा ॥ (वषडनिष्टेभ्य इदं) ।

भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा ॥ (दुरिष्ट्या इदं) । निष्कृत्यै स्वाहा ॥ (निष्कृत्या इदं) ।

दौराध्यै स्वाहा ॥ (दौराध्या इदं) । दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ (दैवीभ्यस्तनूभ्य इदं

न मम) ऋद्ध्यै स्वाहा ॥ (ऋद्ध्या इदं) समृद्ध्यै स्वाहा ॥ (समृद्ध्या इदं) ।

(सर्वसमृद्ध्यै स्वाहा ॥ (सर्वसमृद्ध्या इदं न मम) ॥

प्रयोगमालायां

यत॑ इन्द्र॒ भया॑महे । ततो॑ नो॒ अभय॑ङ्कृधि । मघ॑वञ्छ॒ग्धि तव॒ तन्न॑ ऊ॒तये॑ ।
वि द्वि॑षो वि मृ॒धो जहि॒ स्वाहा॑ ॥ (इन्द्राय मघवत इदं न मम) ॥

स्व॒स्ति॒दा वि॒शस्प॑तिः । वृ॒त्रहा॒ विमृ॑धो व॒शी । वृ॒षेन्द्रः॑ पु॒र ए॑तु नः । स्व॒स्ति॒दा
अ॒भय॑ङ्कर॒स्स्वाहा॑ ॥ (इन्द्राय अभयङ्कराय इदं न मम) ॥

आ॒भिर्गी॒र्भिर्य॑दतो॑ न ऊ॒नम् । आ॒प्याय॑य हरि॒वो वर्द्ध॑मानः । य॒दा स्तो॒तृभ्यो॑ म॒हि
गो॒त्रा रू॒जासि॑ । भू॒यिष्ठ॒भाजो॑ अध॒ ते स्याम॒ स्वाहा॑ ॥ (इन्द्राय हरिवत वर्धमानाय)

ओं अना॑ज्ञातं यदाज्ञातम् । य॒ज्ञस्य॑ क्रि॒यते॒ मिथु॑ ।

अ॒ग्रे तद॑स्य क॒ल्यय॑ । त्व॒ँ हि वे॒त्थं यथा॑तथ॒ँ स्वाहा॑ ॥ (अग्रय इदं न मम)

ओं पुरु॑षसम्मि॒तो य॒ज्ञः । य॒ज्ञः पुरु॑षसम्मि॒तः । अ॒ग्रे तद॑स्य क॒ल्यय॑ ।

त्व॒ँ हि वे॒त्थं यथा॑तथ॒ँ स्वाहा॑ ॥ (अग्रय इदं न मम)

ओं यत्पा॑क॒त्रा मन॑सा दी॒नद॑क्षा न । य॒ज्ञस्य॑ म॒न्वते॒ मर्ता॑सिः ।

अ॒ग्नि॒ष्ट॒द्रोता॑ क्र॒तुवि॒द्वि॒जान॑न् । यजि॑ष्ठो दे॒वाँ ऋ॑तु॒शो य॑जाति॒ स्वाहा॑ ॥

(अग्रय इदं न मम)

ओं भू॒र॒ग्र॒ये च॑ पृथि॒व्यै च॑ म॒हते॒ च॒ स्वाहा॑ ॥ (अग्रये पृथिव्यै महत इदं न मम)

ओं भुवो॑ वा॒यवे॑ चा॒न्तरि॑क्षाय च म॒हते॒ च॒ स्वाहा॑ ॥ (वायवे अन्तरिक्षाय महत इदं)

ओं सुव॑रादि॒त्याय॑ च दि॒वे च॑ म॒हते॒ च॒ स्वाहा॑ ॥ (आदित्याय दिवे महत इदं)

ओं भूर्भुव॑स्सुव॒श्चन्द्र॑म॒से च॒ नक्ष॑त्रेभ्यश्च दि॒ग्भ्यश्च॑ म॒हते॒ च॒ स्वाहा॑ ॥

(चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो महत इदं न मम)

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

पाहि नो अग्र एनसे स्वाहा, (अग्रय इदम्)॥ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा
(विश्ववेदस इदं) ॥ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा (विभावसव इदं) ॥ सर्वं पाहि
शतक्रतो स्वाहा (शतक्रतव इदं)॥ पाहि नो अग्र एकया । पाहुत द्वितीयया ।
पाहि गीर्भिः तिसृभिर्रुजां पते पाहि चतसृभिर्वसो स्वाहा (अग्रय इदं न मम) ॥

सप्त ते अग्रे समिधस्सप्त जिह्वास्सप्तर्षयस्सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होत्रास्सप्ताधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वाधृतेन स्वाहा ॥

(अग्रये सप्तवत इदं न मम) ॥

ओं पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवस्समिन्धतां पुनर्वह्मणो वसुनीथ यज्ञैः ।
धृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्यास्सन्तु यजमानस्य कामास्स्वाहा ॥ (अग्रये वसुनीथायेदं

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदंहाति वेदः । स न परुषदति दुर्गाणि विश्वा
नावेव सिन्धुन्दुरिताऽत्यग्निस्स्वाहा ॥ (अग्रये जातवेदस इदं न मम)

त्र्यंबकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुखीप
माऽमृतात्स्वाहा ॥ (त्र्यंबकायेदं न मम)

(गणानान्त्वा गणपतिं हवामहे कविङ्कवीनामुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां
ब्रह्मणस्पत आ नःशृण्वन्नूतिभिस्सीद सार्दनं स्वाहा ॥ (गणपतये इदं न मम)

ब्रह्मं प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्मं यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तङ्कर्मणो
यच्च हीनम् । यज्ञः पवाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्
स्वाहा ॥ (ब्रह्मण इदं न मम)

प्रयोगमालायां

आश्रावितमत्याश्रावितम् । वषट्कृतमत्यनूक्तञ्च यज्ञे । अतिरिक्तकर्मणो यच्च
हीनम् । यज्ञः पवाणि प्रतिरन्नेति कलयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् स्वाहा
(यज्ञायेदं न मम)

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पाँसुरे स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

ओं विष्णोर्नु कं वीयाँणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजाँसि यो
अस्कंभायदुत्तरँ सधस्थं विचक्रमापस्त्रेधोरुगायस्स्वाहा ॥

(विष्णव इदं न मम) [‘विष्णव इदं न मम’ इति त्यागं प्रतिहोमं कुर्यात्]

विष्णो रराटमसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) विष्णोः पृष्ठमसि स्वाहा ॥
(विष्णव इदं न मम) ॥ विष्णोश्शजत्रे स्थस्स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम)
विष्णोस्स्यूरसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) विष्णोर्ध्रुवमसि स्वाहा ॥
(विष्णव इदं न मम) वैष्णवमसि स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम)
विष्णवे त्वा स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वँस्विष्टँ
सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ (अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ।

अग्रये स्विष्टकृते सुहुतहुत आहुतीनां कामानाँ समर्द्धयित्रे स्वाहा ॥
(अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ।

बोधायनीयश्राद्धप्रयोगः

परिधीननक्ति - अग्रं - मध्यं - मूलं । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्सऽस्रावभागेभ्यस्स्वाहा (वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्सऽस्राव भागेभ्य इदं न मम) ॥

प्राणानायम्य, प्राचीनावीती

“जुषस्वनस्समिधमग्रे अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृण्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानुस्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥”

परिसमूह्य, समन्तं अप्रदक्षिणं परिषिश्य, वरुणाय नमः, प्रणीता मोक्षणं - प्रोक्षणं
ब्रह्मन्! वरं ते ददामि । ब्रह्मणे नमः सकलाराधनैः स्वतम् । अग्नि उपस्थानं
करिष्ये ।

यत्ते अग्रे तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्रे वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्रे हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥

नमस्कृत्य पवित्रं विसृज्य आचामेत् । सात्वित्यागं कुर्यात् ।

इत्येवं सर्वं यथावत् कृत्वा श्राद्धसमाप्तौ आचम्य, सात्विकत्यागं कुर्यात् ॥

॥इति बोधायनीय श्राद्धप्रयोगः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

प्रयोगमालायां
श्राद्धाङ्ग तिलतर्पण विधिः

स्वधा नमस्तर्पयामि परेऽहनि उदयात्पूर्वं स्नात्वा आर्द्धवस्त्रः पवित्र पाणिः
प्राणानायम्य पुण्यतिथौ

(प्राचीनावीती) गोत्रस्य शर्मणः मम पितुः पूर्वद्युः कृत प्रत्याब्दिक
श्राद्धाङ्ग तिल तर्पणं करिष्ये । सव्यञ्जान्वान्य दक्षिणाग्रं (कूर्चं) दर्भान् निधाय -
तिलैः आवाहनम् ।

आयात पितरस्सोम्या गर्भरैः पथिभिः पूर्वैः ।
प्रजामस्मभ्यं ददतो रयिञ्च दीर्घायुत्वं च शतशारदं च ॥ पित्रादीनावाहयामि ।

सकृदाच्छिन्नं बहिरूणामृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् ।
अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरस्सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥
पित्रादीनां इदमासनम् । सकलाराधनैः स्वर्चितम् ।

पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि (सर्वं त्रिः)
पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि
प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि
मातृः स्वधा नमस्तर्पयामि
पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि
प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि

बोधायनीय श्राद्धाङ्गतिळतर्पण विधिः

मातामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि

मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि

मातुः प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि

मातामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि

मातुः पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि

मातुः प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि

आचार्यान् स्वधा नमस्तर्पयामि

आचार्यपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि

गुरून् स्वधा नमस्तर्पयामि

गुरुपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि

सखीन् स्वधा नमस्तर्पयामि

सखिपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि

ज्ञातीन् स्वधा नमस्तर्पयामि

ज्ञातिपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि

अमात्यान् स्वधा नमस्तर्पयामि

अमात्याः स्वधा नमस्तर्पयामि

सर्वान् स्वधा नमस्तर्पयामि

सर्वाः स्वधा नमस्तर्पयामि

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्नुतम् ।
स्वधा स्थं तर्पयत मे पितॄन् ॥

तृप्यत तृप्यत तृप्यत - इति दशवारं

(उपवीती) प्रदक्षिणं

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

प्राचीनावीती - तिलानादाय “उत्तिष्ठत पितरः प्रेतशूराः यमस्य पन्थामनवेता
पुराणं धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्रणो ब्रूताद्भागधां देवतासु ॥”

अस्मात् कूर्चात् पित्रादीन् यथा स्थानं प्रतिष्ठायामि ।

‘येषां न माता न पिता न बन्धुः नान्यगोत्रिणः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः कुशोदेकेः ॥’ इति कूर्चं विसृज्य,

(उपवीती) पवित्रं विसृज्य, आचम्य, अनन्तरं दन्तधावनं प्रातस्स्नानादि
कुर्यात् ।

॥ यजुरुपाकर्म ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रातः काले आचम्य, प्राणान् आयम्य, यथावत् ‘‘तैष्यां पौर्णमास्यां अध्यायोत्सर्जनाकरणप्रायश्चित्तार्थं अष्टोत्तर सहस्रसंख्यया, ‘कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीत्’ इति महामन्त्रजपं करिष्ये’’ इति सङ्कल्प्य, तं मन्त्रं जपेयुः । अथ ब्रह्मचारिणः वापयेयुः ॥

अथापराह्णे, (स्नात्वा, धौतं परिधाय), माध्याह्निकं कृत्वा पवित्रपाणिः प्राङ्मुख उपविश्य प्राणानायम्य, यथावत् सङ्कल्प्यमारभ्य, ‘श्रावण्यां पौर्णमास्यां अध्यायोपकर्म करिष्ये, तदङ्गं काण्डर्षितर्पणं करिष्ये, तदङ्गं यज्ञोपवीतधारणं करिष्ये, तदङ्गं स्नानं करिष्ये’ इति सङ्कल्प्य, स्नात्वा, यथायथं १. कटिसूत्र - २. कौपीन - ३. वस्त्र ४. उपवीत ५. मौञ्जी ६. अजिनं ७. दण्डान् नवान् तत्रन्मन्त्रेण धृत्वा, (पु.२४५) पुरातनान् परित्यज्य, आचम्य, द्विराचम्य उदङ्मुखः अप्सु प्रविश्य (स्नात्वा*) निवीतं धृत्वा, उपवीतं अङ्गुष्ठाभ्यां परिगृह्य ऋषितीर्थेन - त्रिस्त्रिः तिलाक्षतोदकैः १. प्रजापतिं काण्डर्षिं तर्पयामि २. सोमं काण्डर्षिं तर्पयामि ३. अग्निं काण्डर्षिं तर्पयामि ४. विश्वान् देवान् काण्डर्षीं स्तर्पयामि ५. सांहितीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि ६. याज्ञिकीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि ७. वारुणीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि ८. ब्रह्माणं स्वयंभुवं तर्पयामि (ब्रह्मतीर्थेन) ९. सदसस्पतिं तर्पयामि (देवतीर्थेन) इति तर्पयित्वा, आचम्य, (शुष्कवस्त्रं धृत्वा द्विराचम्य) गृहान् आगच्छेयुः ।

* काण्डर्षितर्पणकाले पुनः स्नात्वा आर्द्रवस्त्र एव तत् कुर्यादिति विधिरिति वदन्ति । प्रायिकमनुष्ठानं पुनः अस्नात्वैव ।

४. यज्ञोपवीत धारण मन्त्रः = यज्ञोपवीत धारण मन्त्रस्य, ब्रह्मा ऋषिः,
त्रिष्टुप् छन्दः त्रयीविद्या देवता ॥ यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

५. मौञ्जीधारण मन्त्रः = इयं दुरुक्तात्परिबार्धमाना शर्म वरूथं पुनती न
आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाभरन्ती प्रिया देवानां सुभगा मेखलेयम् ॥ ऋतस्य
गोप्त्री तपंसः परस्पी घृती ररव्यस्सहमाना अरांतीः । सा नस्समन्तमनुपरीहि भद्रया
भर्तारिस्ते मेखले मा रिषाम ॥

६. कृष्णाजिनधारण मन्त्रः = मित्रस्य चक्षुर्धरुणं वलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं
समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनञ्जरिष्णु परीदं वाज्यजिनन्दधेऽहम् ॥

७. पालाशदण्डधारण मन्त्रः = सुश्रवस्सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वं
सुश्रवस्सुश्रवां अस्येवमहं सुश्रवस्सुश्रवां भूयासं यथा त्वं सुश्रवो देवानां
निधिगोपोऽस्येवमहं ब्राह्मणानां ब्रह्मणो निधिगोपो भूयासम् ॥

यजुरुपाकर्म

श्रोत्रियागारात् अग्निमाहृत्य, आचार्यः अग्निप्रतिष्ठादि (पु. ३१-३३)
ओं अग्रये स्वाहा । (अग्रय इदं) , ओं सोमाय स्वाहा । (सोमायेदं) , ओं अग्रये
स्वाहा । (अग्रय इदं), ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ (प्रजापतये इदं न मम)
इति अग्निमुखान्तं कृत्वा, शिष्यैरन्वारब्धः, १. प्रजापतये काण्डक्रषये स्वाहा
(प्रजापतये काण्डक्रषय इदं न मम) ॥ २. सोमाय काण्डक्रषये स्वाहा (सोमाय
काण्डक्रषय इदं) ॥

३. अग्रये काण्डक्रषये स्वाहा (अग्रये काण्डक्रषय इदं न मम) ॥
४. विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रषिभ्यः स्वाहा (विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रषिभ्य इदं
न मम) ॥ ५. सांहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यः स्वाहा (सांहितीभ्यो देवताभ्य
उपनिषद्भ्य इदं न मम) ॥ ६. याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यः स्वाहा
(याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य इदं न मम) ७. वारुणीभ्यो देवताभ्य
उपनिषद्भ्यः स्वाहा (वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य इदं न मम) ८. ब्रह्मणे
स्वयंभुवे स्वाहा (ब्रह्मणे स्वयंभुव इदं न मम) ॥ ९. सदसस्पतिमद्भुतम्विप्रमिन्द्रस्य
काम्यम् । सनिम्मेधामयासिषः स्वाहा ॥ (सदसस्पतये इदं न मम) ॥ इति हुत्वा,
“इषे त्वा” इत्यादीन् चतुरोऽनुवाकानेव शिष्यान् अध्याप्य,

हरिः ओ(४)म् ॥ इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्स्थोपायवस्स्थ देवो वस्सविता
प्राऽप्येतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायद्ध्वमग्निया देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः
प्रजावतीरनमीवा अयख्मा मा वस्स्तेन ईशत माऽघशः सो रुद्रस्य हेतिः परि वो
वृणक्तु दध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ (१)

प्रयोगमालायां

यज्ञस्य घोषदसि प्रत्युष्टः रख्यः प्रत्युष्टा अरांतयः प्रेयमंगाद्विषणां वरुहिरच्छ
मनुना कृता स्वधया वितेष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह वरुहिरासदे
देवानां परिपूतमसि वरुषवृद्धमसि देववरुहिर्मा त्वाऽन्वङ्गा तिर्यक्वावी ते राद्ध्यासमाच्छेता
ते मा रिषन्देववरुहिश्शतवल्शं वि रोह सहस्रवल्शं वि वयः रुहेम पृथिव्यास्संपृचः
पाहि सुसंभृतां त्वा सम्भराम्यदित्यै रास्त्राऽसीन्द्राण्यै सन्नहनं पूषा तै ग्रन्थिङ्गध्नातु
स ते माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे बृहस्पतेर्मूर्द्ध्ना हराम्युर्वन्तरिख्यमन्विहि
देवङ्गममसि ॥ (२)

शुन्धद्ध्वन्द्वेव्याय कर्मणे देवयज्यायै मातरिश्चनो यमोऽसि द्यौरसि पृथिव्यसि
विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्यार्वसूनां पवित्रमसि शतधारं
वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारः हुतस्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रये बृहते नाकाय
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याः सा विश्वायुस्सा विश्वव्यचास्सा विश्वकर्मा
सं पृच्यद्ध्वमृतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन
त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधि विष्णो हव्यः रख्यस्व ॥ (३)

कर्मणे वान्देवेभ्यश्शकेयं वेषाय त्वा प्रत्युष्टः रख्यः प्रत्युष्टा अरांतयो धूरसि
धूर्व धूर्वन्तन्धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तन्धूर्व यं वयन्धूर्वामस्त्वन्देवानामसि सस्त्रितमं
प्रप्रितमञ्जुष्टतमं वह्नितमन्देवहूतममहुतमसि हविर्द्धानिन्दः हस्व मा ह्यार्मित्रस्य त्वा
चरवुषा प्रेरख्ये मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा हिः सिषमुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवैऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टनिर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिदन्देवानामिदमुं
नस्सह स्फात्यै त्वा नाऽरात्यै सुवरभि वि ख्येषं वैश्वानरञ्ज्योतिर्दृहन्तान्दुर्या
द्यावापृथिव्योरुर्वन्तरिख्यमन्विह्यदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्रे हव्यः
रख्यस्व ॥ (४) ॥ हरिः ओ(३)म् ॥

यजुरुपाकर्म

अनन्वारब्धः जयादिहोमं (पु. ८६-९१) स्विष्टकृदन्तं हुत्वा, प्रणीता विमोक्ष्य, ब्रह्माणं संपूज्य, अभ्युदयं* पुण्याहं (पु. २-६) च कुर्यात् ॥

* कर्माङ्गं अभ्युदयश्राद्धं करिष्य इति संक्कल्प्य, अग्नेन आमेन हिरण्येन वा, कुर्यात् । “वसुसत्याख्याविश्वेभ्यो देवेभ्यः / नान्दीमुखाभ्यः मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः, / नान्दीमुखेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः / नान्दीमुखेभ्यः मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहेभ्यः / नान्दीश्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णवे च इदं हिरण्यम्” इति हिरण्यं निधाय । “यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्यभोक्ता अव्ययात्मा हरिरीश्वराऽत्र । तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यः रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे” ॥ “एको विष्णुः महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः”, “अनेन नान्दीमुखेन (सत्यवसु संज्ञक) वसुसत्याख्याविश्वदेवस्वरूपी, नान्दीमुख (प्रपितामहि पितामहि - मातृस्वरूपि, प्रपितामह - पितामह - पितृस्वरूपी) मातृपितामहीप्रपितामहीस्वरूपी, नान्दीमुखपितृपितामहप्रपितामहस्वरूपी, नान्दीमुख सपत्नीक मातामह मातुः पितामह मातुः प्रपितामहस्वरूपी, नान्दीश्राद्धसंरक्षकश्रीमहाविष्णुस्वरूपी, सर्वाकारो भगवान् स एव श्रीजनार्दनः प्रीयताम् । नान्दी शोभन देवताः पितरः प्रीयन्तां ।’ इयञ्च वृद्धिः । इडां देवहूर्मनुर्यज्ञनीर्बृहस्पतिरुक्थामदानि शः सिषदविश्वेदेवाः सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मां हिः सीर्मधुं मनिष्ये मधुं जनिष्ये मधुं वक्ष्यामि मधुं वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यासः शुश्रूषेण्यं मनुष्येभ्यस्तं मां देवा अंवन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु ॥ इड एहि, अदित एहि, सरस्वत्येहि, शोभनं, शोभनं, शोभनं इति साक्षतं जलं हिरण्योपरि निनीय ‘इदं हिरण्यं नानागोत्रेभ्यः श्रीवैष्णवेभ्यस्तेभ्यः तेभ्यः सम्प्रददे न मम’ इति साक्षतं जलं निस्त्राव्य, ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

प्रयोगमालायां
गायत्रीजपः

परेद्युः महानद्यां तत्संबन्धिनि वा जले स्नात्वा नित्यकर्मान्ते,
'मिथ्याधीतप्रायश्चित्तार्थं अष्टोत्तरसहस्रसंख्यया गायत्रीमहामन्त्रजपं करिष्ये'
इति सङ्कल्प्य, संध्योपासन इव प्रणवादि ऋष्यादिन्यासपूर्वकं प्राणायामत्रयं कृत्वा,
'मिथ्याधीतप्रायश्चित्तार्थं गायत्रीमहामन्त्रजपं करिष्ये' इत्युक्त्वा (प्रातर्ध्यायामीति
मन्त्रं परित्यज्य), यो देवस्सविताऽस्माकमित्यादिध्यानपर्यन्तं कृत्वा जपं कुर्यात् ।
जपावसाने त्रिः प्राणानायम्य, 'उत्तमे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणेभ्यो
ह्यनुज्ञानं गच्छ देवि यथासुखम् ।' इत्युद्गासयेत् ॥

होमपक्षे – 'मिथ्याधीतदोषप्रायश्चित्तार्थं सावित्र्या समित्सहस्रं आधास्यामि'
इति सङ्कल्प्य, श्रात्रियागारात् अग्निं आहृत्य, अग्निं प्रतिष्ठाप्य, परिस्तीर्य, परिषिच्य,
प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या आज्याभ्यक्तं समित्सहस्रं एकैकश आधाय, परिषिच्य,

ओं अग्रये नमः, 'मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्धुतं तु
मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥' इति प्रणम्य, अभिवाद्य, आचम्य,
इत्यग्निमुपतिष्ठेत् ॥

॥ ऋग्वेदीय उपाकर्म ॥

श्रावण्यां श्रवणनक्षत्रे अधीतानां छन्दसां अयातयामत्वाय वीर्यवत्तासिद्धयर्थं
अध्यायोत्सर्जनाकरणप्रायश्चित्तपुरस्सरं उपाकर्म करिष्ये । तदङ्गं तर्पणादि करिष्ये'
इति सङ्कल्प्य, स्नानादि कृत्वा, 'अपवित्रः.....' इति मन्त्रेण प्रोक्ष्य, 'अद्य पूर्वाक्त
..... शुभतिथौ श्रावण्यां श्रवणनक्षत्रे अधीतानां वीर्यवत्तासिद्धयर्थं स्वाध्यायात्मक
देवर्षिपितृप्रीत्यर्थं सावित्र्यादि नवप्रधान देवतानां / अग्न्यादि विंशति
मण्डलदेवतानां / ब्रह्मयज्ञदेवतानां च तर्पणं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य,

सावित्रीं तर्पयामि । ब्रह्माणं तर्पयामि । श्रद्धां तर्पयामि । मेधां तर्पयामि । प्रज्ञां
तर्पयामि । धारणां तर्पयामि । सदसस्पतिं तर्पयामि । अनुमतिम् तर्पयामि । छन्दांसि
ऋषीन् तर्पयामि ।

अग्निं तर्पयामि । अप्तृणसूर्यं तर्पयामि । अग्निं तर्पयामि । शकुन्तं तर्पयामि ।
अग्निं तर्पयामि । मित्रावरुणौ तृप्येताम् । अग्निं तर्पयामि । अपः तर्पयामि ।
अग्निं तर्पयामि । मरुतः तर्पयामि । अग्निं तर्पयामि । देवान् ब्रह्म च तर्पयामि ।
अग्निं तर्पयामि । इन्द्रासोमौ तृप्येताम् । इन्द्रं तर्पयामि । अग्निमरुतौ तृप्येताम् ।
पवमानसोमौ तृप्येताम् । सोमं तर्पयामि । अग्निं तर्पयामि । संज्ञानं तर्पयामि ।

प्रजापतिः तृप्यतु । ब्रह्मा तृप्यतु । वेदाः तृप्यन्तु । देवाः तृप्यन्तु । ऋषयः तृप्यन्तु ।
सर्वाणि छन्दांसि तृप्यन्तु । ओंकारः तृप्यतु । वषट्कारः तृप्यतु । व्याहृतयः
तृप्यन्तु । सावित्री तृप्यतु । यज्ञाः तृप्यन्तु । द्यावापृथिवी तृप्येताम् । अन्तरिक्षं
तृप्यतु । अहोरात्राणि तृप्यन्तु । संख्याः तृप्यन्तु । सिद्धाः तृप्यन्तु । समुद्राः
तृप्यन्तु । नद्यः तृप्यन्तु । गिरयः तृप्यन्तु । क्षेत्रौषधि-वनस्पति-गन्धर्वाप्सरसः
तृप्यन्तु । नागाः तृप्यन्तु । वयांसि तृप्यन्तु । गावः तृप्यन्तु । साध्व्याः तृप्यन्तु ।
विप्राः तृप्यन्तु । यक्षाः तृप्यन्तु । रक्षांसि तृप्यन्तु । भूतानि तृप्यन्तु । एवं अन्तानि
तृप्यन्तु ॥

(निवीती) - (ऋषि तर्पणं) - ब्रह्म तीर्थेन

शतर्चिनः तृप्यन्तु । माध्यमाः तृप्यन्तु । गृत्समदः तृप्यतु । विश्वामित्रः तृप्यतु ।
वामदेवः तृप्यतु । अत्रिः तृप्यतु । भरद्वाजः तृप्यतु । वसिष्ठः तृप्यतु । प्रगाथाः
तृप्यन्तु । पावमान्यः तृप्यन्तु । क्षुद्रसूक्ताः तृप्यन्तु । महासूक्ताः तृप्यन्तु ।

(प्राचीनावीती) आचार्याणां तर्पणं - पितृ तीर्थेन - तिलाक्षत जलेन (त्रिः)

सुमन्तु - जैमिनि - वैशम्पायन - पैल - सूत्र - भाष्य - भारत - महाभारत -
धर्माचार्याः तृप्यन्तु । जानन्ति - बाह्वि - गार्ग्य - गौतम - शाकल्य - वाभ्रव्य -
माण्डव्य - माण्डूकेयाः तृप्यन्तु । गार्गी वाचक्लवी तृप्यतु । वडवा प्रातिथेयी
तृप्यतु । सुलभा मैत्रेयी तृप्यतु । कहोळं तर्पयामि । कौषीतकं तर्पयामि । महाकौषीतकं
तर्पयामि । पैङ्म्यं तर्पयामि । महापैङ्म्यं तर्पयामि । सुयज्ञं तर्पयामि । सांख्यायनं
तर्पयामि । ऐतरेयं तर्पयामि । महैतरेयं तर्पयामि । शाकलं तर्पयामि । वाष्कलं

ऋग्वेदीय उपाकर्म

तर्पयामि । सुजातवक्त्रं तर्पयामि । औदवाहिं तर्पयामि । महौदवाहिं तर्पयामि ।
सौजामिं तर्पयामि । शौनकं तर्पयामि । आश्वलायनं तर्पयामि । ये चान्ये आचार्याः
ते सर्वे तृष्यन्तु तृष्यन्तु तृष्यन्तु ॥

जीवत्पितृकः उपवीती, आचामेत् ।

मृतपितृकश्चेत् - प्राचीनावीती - पितृ तर्पणं तिलोदकेन पितृ तीर्थेन कुर्यात् (त्रिः)

पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि । पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामहान् स्वधा
नमस्तर्पयामि ॥

मातृः स्वधा नमस्तर्पयामि । पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामहीः स्वधा
नमस्तर्पयामि ॥

मातामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ।
मातुःप्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ॥

मातामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि ।
मातुःप्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि ॥

‘यत्र कचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । भूतानां आप्यते (तृप्तये) तोयं इदमस्तु
यथासुखम् ॥’ इति जलं विसृजेत् ।

उपवीती - आचामेत् ॥

सक्तुप्राशनम् ।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सरखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहितार्थि वाचि ॥

दधिप्राशनम् ।

दधिक्रावूणो अकारिषञ्जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखां करत्र ण आयूषि तारिषत् ॥

यज्ञोपवीतधारणम् ।

यज्ञोपवीत धारण मन्त्रः = यज्ञोपवीत धारण मन्त्रस्य, ब्रह्मा ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, परमात्मा (त्रयीविद्या) देवता ॥ यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्संहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्न्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

मौञ्जीधारणमन्त्रः = प्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे ववृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

अजिनधारणमन्त्रः = ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते साम नावितः ।
श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥

दण्डधारणमन्त्रः = एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपः श्रितः ॥

वेदारम्भः - आधीर्वादः संभावना ॥

श्रीः

ऋग्वेदीय समिदाधानक्रमः

आचमनम् - प्राणायामः ।

....प्रीत्यर्थं, 'प्रातस्समिदाधानं करिष्ये' इति प्रातः, (सायं)
'सायं समिदाधानं करिष्ये' इति सायं च सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा -

शुद्धं स्थण्डिलं अवोक्ष्य, तत्र 'ओं भूर्भुवस्स्वः' इति लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य,
अथ सोदकेन पाणिना त्रिः तूष्णीं परिसमूह्य, 'ओं भूर्भुवस्स्वः' इति त्रिः
परिषिच्य -

एकां समिधं आधाय - 'अग्रये समिधम्' इत्यस्य वामदेव ऋषिः, अनुष्टुप्
छन्दः, अग्निर्देवता, समिदाधाने विनियोगः ।

अग्रये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ।

तया त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा ॥

इति समिधं अग्रौ निधाय, (अग्रये जातवेदसे इदं) इत्युक्त्वा, पाणी प्रक्षाल्य
- अग्रौ प्रताप्य -

'तेजसा सा समनज्मि' इति मुखं अर्वाक् त्रिः निमार्ष्टि ।

'ओं भूर्भुवस्स्वः' इति त्रिः परिषिच्य -

ओं अग्र्युपस्थानं करिष्ये -

‘मयि मेधां’ इति षण्णां मन्त्राणां हिरण्यगर्भः (वामदेवो वा) ऋषिः, गायत्री छन्दः, पूर्वेषां त्रयाणां अग्नि-इन्द्र - सूर्याः देवताः ; उत्तरत्रयाणां अग्निर्देवता । अग्र्युपस्थाने विनियोगः ।

मयि मेधां - मयि प्रजां - मय्यग्निः - तेजो दधातु ॥ १ ॥

मयि मेधां - मयि प्रजां - मयीन्द्रः - इन्द्रियं दधातु ॥ २ ॥

मयि मेधां - मयि प्रजां - मयि सूर्यः - भ्राजो दधातु ॥ ३ ॥

यत्ते अग्ने - तेजस्तेन - अहं - तेजस्वी - भूयासम् ॥ ४ ॥

यत्ते अग्ने - वर्चस्तेन - अहं - वर्चस्वी - भूयासम् ॥ ५ ॥

यत्ते अग्ने - हरस्तेन - अहं - हरस्वी - भूयासम् ॥ ६ ॥

ओं च मे । स्वरश्च मे । यज्ञोप चे ते । नमश्च ।

यत्ते न्यूनं तस्मै ते उप । यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः ॥

इति उपस्थाय, प्रणम्य, अभिवाद्य, आचम्य, सात्त्विक त्यागं कुर्यात् ॥

श्रद्धां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् ।

आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥

इत्युक्त्वा, नमस्कृत्य, अभिवाद्य, आचामेत् ।

॥ ऋग्वेदीय समिदाधानम् समाप्तम् ॥

॥ सामवेदीयसमिदाधानम् ॥

आचमनम् । प्राणायामः । प्रीत्यर्थं (प्रातः / सायं) समिधमाधास्यामि ।
(अप उपस्पृश्य), दक्षिणतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य तदारम्भादुदीचीम्, तदवसानात्
प्रतीचीम्, तिस्त्रो मध्ये प्राचीः, उल्लिख्य तदभ्युक्ष्य, शकलं निरस्य, अग्निमुण समाधाय,
(स्वाहेति) प्रज्ज्वालय, परिषेचनम् - 'देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ।' इत्यग्निं परिषिच्य
समिधमाधाय,

ओं अग्रये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्रे समिधा समिद्धयस्येव-
महमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन धनेन समेधिषीय स्वाहा ॥

१. भूः स्वाहा ॥ (अग्रय इदं) २. भुवः स्वाहा ॥ (वायव इदं)
३. स्वः स्वाहा ॥ (सूर्याय इदं) ४. भूर्भुवस्स्वः स्वाहा ॥ (प्रजापतय इदं)

(पुनः परिषेचनम्) 'देव सवितः प्रासावीः यज्ञं प्रासावीः यज्ञपतिं भगाय दिव्यो
गन्धर्वः । केतपूः केतन्नोऽपावीत् वाचस्पतिर्वाचं नोऽस्वादीत् ॥'

ओं अग्रये नमः, 'मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्धुतं तु मया
देव परिपूर्णं तदस्तु ते । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै । यानि
तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥' नमस्कृत्वा, अभिवाद्य, आचामेत्

॥ सामवेदीय समिदाधानम् समाप्तम् ॥

प्रयोगमालायां

॥ सामोपाकर्म - उत्सर्जन तर्पणम् ॥

सङ्कल्प - स्नान - यज्ञोपवीतधारणादि । श्रीभगवदाज्ञया ... प्रीत्यर्थं ... प्रोष्ठगद्यां
हस्तर्क्षे देवर्षिपितृप्रीत्यर्थं देवर्षिपितृतर्पणं करिष्ये - इति सङ्कल्प्य ॥

(देवतर्पणम् उपवीती)

अग्निस्तृप्यतु । ब्रह्मा तृप्यतु । सोमः तृप्यतु । शिवः तृप्यतु । प्रजापतिः
तृप्यतु । सविता तृप्यतु । इन्द्रः तृप्यतु । बृहस्पतिः तृप्यतु । त्वष्टा तृप्यतु । विष्णुः
तृप्यतु । यमः तृप्यतु । वायुः तृप्यतु । आदित्यः तृप्यतु । चन्द्रमाः तृप्यतु ।
नक्षत्राणि तृप्यन्तु । सह देवताभिर्वसवस्तृप्यन्तु । रुद्रास्तृप्यन्तु ।
आदित्यास्तृप्यन्तु । भृगवस्तृप्यन्तु । अङ्गिरसस्तृप्यन्तु । साध्यास्तृप्यन्तु ।
मरुतस्तृप्यन्तु । विश्वेदेवास्तृप्यन्तु । सर्वे देवाः तृप्यन्तु । वाक् च तृप्यतु । मनश्च
तृप्यतु । आपश्च तृप्यन्तु । ओषधयश्च तृप्यन्तु । इन्द्राग्नी तृप्येताम् । धाता तृप्यतु ।
अर्यमा तृप्यतु । सार्धमासाः तृप्यन्तु । ऋतवः तृप्यन्तु । दितिः तृप्यतु । अदितिः
तृप्यतु । इन्द्राणी तृप्यतु । उमा तृप्यतु । श्रीश्च तृप्यतु । सर्वाश्च देवपत्न्यस्तृप्यन्तु ।
रुद्रस्तृप्यतु । स्कन्दविशाखौ तृप्येताम् । विश्वकर्मा तृप्यतु । दर्शश्च तृप्यतु । पौर्णमासश्च
तृप्यतु । चातुर्वेद्यं तृप्यतु । चातुर्होत्रं तृप्यतु । वैहारिकास्तृप्यन्तु । पाकयज्ञाः
तृप्यन्तु । स्थावरजङ्गमे तृप्येताम् । पर्वताशिषस्तृप्यन्तु । भव्यस्तृप्यतु ।
नद्यस्तृप्यन्तु । समुद्रस्तृप्यतु । अपांपतिः तृप्यतु । (यजमाना ये देवास्त्वेकादशकास्त्रयश्च
त्रिंशच्च त्रयश्च त्रीणि च सहस्रास्तृप्यन्तु ।) द्विपवित्र्या देवास्तृप्यन्ताम् । एकपवित्र्या
देवा मनुष्यप्रभृतयस्तृप्यन्तु । सङ्कर्षण वासुदेवौ तृप्येताम् । धन्वन्तरिस्तृप्यतु । साधुकारः
तृप्यतु । उदरवैश्रवण - पूर्णभद्र-माणिभद्रास्तृप्यन्तु ।

सामोपाकर्म

यातुधानाः तृप्यन्तु । यक्षाः तृप्यन्तु । रक्षाऽसि तृप्यन्तु । इतरगणाः तृप्यन्तु । त्रैगुण्यं तृप्यतु । नामारख्यातोपसर्गनिपातास्तृप्यन्तु । देवर्षयः तृप्यन्तु । महाव्याहतयः तृप्यन्तु । सावित्री तृप्यतु । ऋचस्तृप्यन्तु । यजूंषि तृप्यन्तु । सामानि तृप्यन्तु । काण्डानि तृप्यन्तु । एषां दैवतानि तृप्यन्तु । प्रायश्चित्तानि तृप्यन्तु । शुक्रियोपनिषदः तृप्यन्तु । शोकी तृप्यतु । शुकः तृप्यतु । शाकल्यः तृप्यतु । पाञ्चालः तृप्यतु । ऋचाभिः तृप्यन्तु ।

(ऋषितर्पणम् निवीती)

व्यासस्तृप्यतु । पाराशर्यः तृप्यतु । ताण्डी तृप्यतु । कुकी (कुश्रिः) तृप्यतु । कौशिकी तृप्यतु । बडवा तृप्यतु । प्रातिथेयी तृप्यतु । मैत्रायणी तृप्यतु । दाक्षायणी तृप्यतु । सर्वाचार्यास्तृप्यन्तु । कुलाचार्यास्तृप्यन्तु । गुरुकुलवासिनः तृप्यन्तु । कन्या तृप्यतु । ब्रह्मचारी तृप्यतु । आत्मार्थी तृप्यतु । याज्ञवल्क्यः तृप्यतु । राणायनिः तृप्यतु । सात्युमुग्रिः तृप्यतु । दुर्वासाः तृप्यतु । भागुरिः तृप्यतु । गौरुण्डिः तृप्यतु । गौल्गुलविः तृप्यतु । भगवानौपमन्यवः तृप्यतु । दारालः तृप्यतु । गार्गिसावर्णिः तृप्यतु । वर्षगण्यश्च तृप्यतु । कुथुमिश्च तृप्यतु । शालिहोत्रश्च तृप्यतु । जैमिनिश्च तृप्यतु । (त्रयोदश इत्येते सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।) शटिस्तृप्यतु । भाल्लविः तृप्यतु । कालभविः तृप्यतु । ताण्ड्यः तृप्यतु । वृकूच तृप्यतु । वृषाणकश्च तृप्यतु । रुरुकिश्च तृप्यतु । अगस्त्यः तृप्यतु । बट्कशिराः तृप्यतु । कुहूश्च तृप्यतु । (दश इत्येते प्रवचनकर्तारः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ॥)

प्रयोगमालायां
(देवतर्पणम् उपवीती)

अग्निस्तृप्यतु । ब्रह्मा तृप्यतु । देवास्तृप्यन्तु । वेदास्तृप्यन्तु । ओंकारस्तृप्यतु ।
सावित्री तृप्यतु । यज्ञास्तृप्यन्तु । द्यावापृथिवी तृप्येताम् । अहोरात्राणि तृप्यन्तु ।
संख्यास्तृप्यन्तु । समुद्रास्तृप्यन्तु । क्षेत्रौषधिवनस्पतयः तृप्यन्तु । गन्धर्वाः तृप्यन्तु ।
अप्सरसः तृप्यन्तु । नागाः तृप्यन्तु । यक्षाः तृप्यन्तु । रक्षाः तृप्यन्तु । इतरगणाः
तृप्यन्तु । भूताः तृप्यन्तु । भूतानुमन्यन्ताम् ॥

ऋषितर्पणम् निवीती)

सुमन्तुस्तृप्यतु । जैमिनिः तृप्यतु । विश्वामित्रः तृप्यतु । वसिष्ठः तृप्यतु ।
पराशरः तृप्यतु । जानन्तुः तृप्यतु । बाहवः तृप्यतु । गौतमः तृप्यतु । शाकल्यः
तृप्यतु । बाम्भव्यः तृप्यतु । माण्डव्यः तृप्यतु । बडवा तृप्यतु । प्रातिथेयी तृप्यतु ।
मैत्रायणी तृप्यतु । दाक्षायणी तृप्यतु । ये चान्ये आचार्यस्तेभ्यश्च स्वधेति तेभ्यश्च
स्वधेति ॥

(देवतर्पणम् उपवीती)

नमो ब्रह्मणे तृप्तिरस्तु । नमो ब्राह्मणेभ्यः तृप्तिरस्तु । नम आचार्येभ्यः
तृप्तिरस्तु । नम ऋषिभ्यः तृप्तिरस्तु । नमो देवेभ्यः तृप्तिरस्तु । नमो वेदेभ्यः
तृप्तिरस्तु । नमो वायवे च तृप्तिरस्तु । नमो मृत्यवे च तृप्तिरस्तु । नमो विष्णवे च
तृप्तिरस्तु । नमो वैश्रवणाय च तृप्तिरस्तु ॥

सामोपाकर्म
(ऋषितर्पणम् निवीती)

शर्वदत्ताद्राग्यात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । शर्वदत्तो गार्ग्यः रुद्र
भूतेर्द्राह्यायणात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । रुद्रभूतिर्द्राह्यायणः त्रातादैषुमतात्
उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । त्रात ऐषुमतो निगडात् पार्णवल्केः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । निगडः पार्णवल्किः गिरिशर्मणः काण्डेविद्धेः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । गिरिशर्मा काण्डेविद्धिः ब्रह्मवृद्धेश्छन्दोहमाहकेः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । ब्रह्मवृद्धिश्छन्दोहमाहकिः मित्रवर्चसः स्थैरकायनात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । मित्रवर्चाः स्थैरकायनः सुप्रतीतादौलुन्ध्यात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । सुप्रतीत औलुन्धः बृहस्पतिगुप्तात् शायस्थेः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । बृहस्पतिगुप्तः शायस्थिः भवत्राताच्छायस्थेः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । भवत्रातः शायस्थिः, कुस्तुकाच्छार्कराक्षात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । कुस्तुकः शार्कराक्षः श्रवणदत्तात्कौहलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । श्रवणदत्तः कौहलः सुशारदाच्छालङ्कायनात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । सुशारदः शालङ्कायनः ऊर्जयत औपमन्यवात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । ऊर्जयन्नौपमन्यवः भानुमत औपमन्यवात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । भानुमानौपमन्यवः आनन्दजाच्चान्दनायनात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । आनन्दजाश्चान्दनायनः शाम्बाच्छार्कराक्षात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । शाम्बः शार्कराक्षः काम्बोजाच्चौपमन्यवात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । काम्बोजश्चौपमन्यवः मद्रकाराच्छौङ्गायनेः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । मद्रकारः शौङ्गायनिः सा (स्वा) तेरौष्ट्राक्षेः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । (स्वा) सातिरौष्ट्राक्षिः सुश्रवसो वार्षगण्यात् उपजायत तस्मै

नमस्तृप्तिरस्तु । सुश्रवा वार्षगण्यः प्रातरह्णात्कौहलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । प्रातरह्णः कौहलः केतोर्वाज्यात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु ।
केतुर्वाज्यो मित्रविन्दात्कौहलात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । मित्रविन्दः कौहलः
सुनीथात्कापटवात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । सुनीथः कापटवः, सुतेमनसः
शाण्डिल्यायनात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । सुतेमनाः शाण्डिल्यायनः
अंशुर्धानञ्ज्यात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । अंशुर्धानञ्ज्यः अमावास्यात्
शाण्डिल्यायनात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । अमावास्यः शाण्डिल्यायनः राधाच्च
गौतमादुपजायत तस्मै नमः तृप्तिरस्तु ॥

(अतः परं द्विरावृत्तिः)

राधो गौतमः गातुर्गातमात् पितुरुपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । गाता गौतमः
संवर्गजितो लामकायनात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । संवर्गजिल्लामकायनः
शाकदासात् भाटि(ड)तायनात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । शाकदासो भाटि(ड)
तायनः विचक्षणात् ताण्ड्यात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । विचक्षणस्ताण्ड्यः
गर्दभीमुखाच्चाण्डिल्यायनात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । गर्दभीमुखः
शाण्डिल्यायनः उदरशाण्डिल्यात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । उदरशाण्डिल्यः
अतिधन्वनः शौनकात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । अतिधन्वा शौनकः मशकाच्च
गार्ग्यात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । मशको गार्ग्यः स्थिरकात् गार्ग्यात् पितुः
उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । स्थिरको गार्ग्यः वासिष्ठाच्चैकितानेयात् उपजायत
तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । वासिष्ठश्चैकितानेयः वासिष्ठादारैहण्यात् राजन्यात् उपजायत
तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । वासिष्ठ आरैहण्यो राजन्यः सुमनीत् वाभ्रवाद्गौतमात्

सामोपाकर्म

उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । सुमन्त्रो वाभ्रवो गौतमः शूषाद्वाह्वेयाद्भारद्वाजात्
उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । शूषो वाह्वेयो भारद्वाजः अरालादार्तेयाच्छौनकात्
उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । अरालो दार्तेयः शौनकः द्वर्तेरेन्द्रोताच्छौनकात्
पितुः उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । द्वर्तिरेन्द्रोतः शौनकः वृषशुष्णाद्वातावतात्
उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । वृषशुष्णो वातावतो निकोथकाद्भायजात्यात् उपजायत
तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । (इन्द्रोतः शौनकः वृषकष्णात् वातावतात् पितुः उपजायत
तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु ।) निकोथको भायजात्य प्रतिथेर्देवतरथात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । प्रतिथिर्देवतरथः देवतरसः शावसायनात् पितुः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । देवतराः शावसायनः शवसः पितुरेव उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । शवाः अग्निभुवः काश्यपात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । अग्निभूः
काश्यपः इन्द्रभुवः काश्यपात् पितुः उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । इन्द्रभूः काश्यपः
मित्रभुवः काश्यपात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । मित्रभूः काश्यपः विभण्डकात्
काश्यपात् पितुः उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । विभण्डकः काश्यपः
ऋश्यशृङ्गात्काश्यपात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । ऋश्यशृङ्गः काश्यपः
कश्यपात्पितुरेव उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । कश्यपः अग्नेः पितुरेव उपजायत
तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु ॥

(देवतर्पणम् उपवीती)

अग्निरिन्द्रादुपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । इन्द्रो वायोरुपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । वायुर्मृत्योरुपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । मृत्युः प्रजापतेरुपजायत
तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । प्रजापतिर्ब्रह्मण उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । ब्रह्मा स्वयंभूः
उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । तस्मै नमस्तस्मै नमः ॥

प्रयोगमालायां
(ऋषितर्पणम् निवीती)

आचार्येभ्यो नमस्कृत्वा अथ वंशस्य कीर्तयेत् ।

स्वधा पूर्वेषां भवति नेताऽऽयुदीर्घमश्नुते ॥

इत्युक्त्वाऽनुक्रमेद्वंशमात्रह्मणो नयन् ।

अर्यमभूतेः कालववात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । अर्यमभूतिः कालववः
भद्रशर्मणः कौशिकात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । भद्रशर्मा कौशिकः पुष्ययशस
औदव्रजेः उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । पुष्ययशा औदव्रजिः सङ्कराद्वीतमात्
उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । सङ्करो गौतमः , अर्यमराधाच्च गोभिलात् उपजायत
तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु । अर्यमराधो गोभिलः पूषमित्रात् गोभिलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । पूषमित्रो गोभिलः अश्वमित्रात् गोभिलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । अश्वमित्रो गोभिलः वरुणमित्रात् गोभिलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । वरुणमित्रो गोभिलः मूलमित्रात् गोभिलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । मूलमित्रो गोभिलः वत्समित्रात् गोभिलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । वत्समित्रो गोभिलः गौलगुलवीपुत्रात् गोभिलात् उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । गौलगुलवीपुत्रो गोभिलः बृहद्वसुर्गोभिलात् पितुः उपजायत तस्मै
नमस्तृप्तिरस्तु । बृहद्वसुर्गोभिलः गोभिलादेव उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु ।
गोभिलो राधाच्च गौतमात् उपजायत तस्मै नमस्तृप्तिरस्तु ॥

राधा गौतमः समानं परं समानं परमित्यन्तं देवतर्पणं पर्यन्तं (पृ. २६९-२७०)
तर्पयेयुः ॥

सामोपाकर्म
(अनन्तरं पितृतर्पणं प्राचीनावीती) (त्रिस्त्रिस्तिलोदकैः)

पितृणां तृप्तिरस्तु । पितामहानां तृप्तिरस्तु । प्रपितामहानां तृप्तिरस्तु ।
मातृणां तृप्तिरस्तु । मातामहानां तृप्तिरस्तु । प्रमातामहानां तृप्तिरस्तु ।
आचार्याणां तृप्तिरस्तु । प्राचार्याणां तृप्तिरस्तु । संहिताकार - पदकार - सूत्रकार-
ब्राह्मणकाराणां तृप्तिरस्तु । ब्राह्मणानामनपत्यानां तृप्तिरस्तु ।
ब्राह्मणीनामेकपत्नीनामनपत्यानां तृप्तिरस्तु । सर्वेषां च ब्रह्मचारिणां तृप्तिरस्तु ।
उपवीती आचामेत् ।

॥ सामोपाकर्म उत्सर्जन तर्पणम् समाप्तम् ॥

आचार्येण सह होमं कृत्वा सर्वेब्रह्मचारिणः -

मौञ्जीधारण मन्त्रः = इयं दुरुक्तात् परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती न आगात् ।
प्राणापानाभ्यां बलम् आहरन्ती स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥ ऋतस्य गोप्त्री
तपसः परस्वी घृती रक्षः सहमाना अरातीः । सा मा समन्तम् अभि पर्येहि भद्रे
धर्तारिस्ते मेखले मा रिषाम ॥

पालाशदण्डधारण मन्त्रः = सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवाः ।
देवेषु एवमहं सुश्रवः सुश्रवाः ब्राह्मणेषु भूयासम् ॥

अथ यज्ञोपवीतधारणम्

॥ सामोपाकर्म प्रयोगः समाप्तम् ॥

प्रयोगमालायां
बोधायन समिदाधान विधिः

आचम्य, प्राणानायम्य प्रीत्यर्थं (प्रातः / सायं) समिदाधानं करिष्ये ।

अग्निं प्रतिष्ठाप्य -

“जुषस्वनस्समिधमग्रे अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृण्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानुस्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥”

प्रदक्षिणमग्निं परिसमूह्य, परिषिष्य,

१. ‘ओं अदितेऽनुमन्यस्व’, २. ‘ओं अनुमतेऽनुमन्यस्व’,

३. ‘ओं सरस्वतेऽनुमन्यस्व’, ४. ओं देव सवितः प्र सुव’ इति ।

अथ चतस्रः समित् आहुतीः

१. ओं भूस्स्वाहा ॥ (अग्र्य इदं) २. ओं भुवस्स्वाहा ॥ (वायव इदं)

३. ओं सुवस्स्वाहा ॥ (सूर्याय इदं) ४. ओं भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ (प्रजापतये)

पूर्ववत् परिसमूह्य,

“जुषस्वनस्समिधमग्रे अद्य शोचां बृहद्यजतं धूम्रमृण्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानुस्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥”

उपस्थानं करिष्ये

यत्ते अग्रे तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्रे वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् ।

यत्ते अग्रे हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥

बोधायनीय उपाकर्म

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ इति ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ इत्युपस्थाय,

अग्रये नमः, 'मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं हुताशन । यद्भुतं तु मया देव परिपूर्णं तदस्तु ते । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ इत्युक्त्वा, प्रणम्य, अभिवाद्य, आचामेत् ।

॥ बोधायनीय उपाकर्म ॥

समिदाधानम्, कामोऽकार्षीदिति जपः महासंकल्पः, (..... प्रीत्यर्थं अध्यायोपकर्म तर्पणं करिष्ये) यज्ञोपवीतधारणम्, ब्रह्मचारिणः मेखला, अजिन, दण्ड, धारणानि क्रमशः धारयेयुः । * उपवीती - भूत्वा

१. याज्ञिकीर्देवतास्तर्पयामि

२. सांहितीर्देवतास्तर्पयामि

३. वारुणीर्देवतास्तर्पयामि

४. सवदिवतास्तर्पयामि

निवीती - ५. प्रजापतिं काण्डर्षिं तर्पयामि ६. सोमं काण्डर्षिं तर्पयामि

७. अग्निं काण्डर्षिं तर्पयामि ८. विश्वान् देवान् काण्डर्षींस्तर्पयामि

९. स्वयंभुवं काण्डर्षिं तर्पयामि

* देवत्वात्

(उपवीती) सावित्रीं तर्पयामि । सदसस्पतिं तर्पयामि । सवितारं तर्पयामि । ऋग्वेदं तर्पयामि । यजुर्वेदं तर्पयामि । सामवेदं तर्पयामि । अथर्वणवेदं तर्पयामि । अथर्वान्निरसः तर्पयामि । इतिहासपुराणानि तर्पयामि । सर्वदेवजनाः तर्पयामि । सर्व भूतानि तर्पयामि । साध्याः तर्पयामि । ब्रह्माणं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्पयामि । परमेष्ठिनं तर्पयामि । हिरण्यगर्भं तर्पयामि । चतुर्मुखं तर्पयामि । स्वयंभुवं तर्पयामि । अग्निं तर्पयामि । वायुं तर्पयामि । ब्रह्मपार्षदान् तर्पयामि । ब्रह्मपार्षदीन् तर्पयामि । वरुणं तर्पयामि । सोमं तर्पयामि । सूर्यं तर्पयामि । चन्द्रं तर्पयामि । नक्षत्राणि तर्पयामि । सद्योजातं तर्पयामि । ओं भूः पुरुषं तर्पयामि । ओं भुवः पुरुषं तर्पयामि । ओं सुवः पुरुषं तर्पयामि । ओं भूर्भुवः सुवः पुरुषं तर्पयामि । ओं भूः तर्पयामि । ओं भुवः तर्पयामि । ओं सुवः तर्पयामि । ओं महः तर्पयामि । ओं जनः तर्पयामि । ओं तपः तर्पयामि । ओं तपः तर्पयामि । ओं सत्यं तर्पयामि । भवं देवं तर्पयामि । शर्वं देवं तर्पयामि । ईशानं देवं तर्पयामि । पशुपतिं देवं तर्पयामि । रुद्रं देवं तर्पयामि । उग्रं देवं तर्पयामि । भीमं देवं तर्पयामि । महान्तं देवं तर्पयामि ।

भवस्य देवस्य पत्नीः तर्पयामि । शर्वस्य देवस्य पत्नीः तर्पयामि । ईशानस्य देवस्य पत्नीः तर्पयामि । पशुपते देवस्य पत्नीः तर्पयामि । रुद्रस्य देवस्य पत्नीः तर्पयामि । उग्रस्य देवस्य पत्नीः तर्पयामि । भीमस्य देवस्य पत्नीः तर्पयामि । महतो देवस्य पत्नीः तर्पयामि ।

भवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । शर्वस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । पशुपते देवस्य सुतं तर्पयामि । रुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । उग्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । भीमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । महतो देवस्य सुतं तर्पयामि ।

बोधायनीय उपाकर्म

रुद्रान् तर्पयामि । रुद्रपार्षदान् तर्पयामि । सनकं तर्पयामि । सनातनं
तर्पयामि । सनत्कुमारं तर्पयामि । सनत्सुजातं तर्पयामि । स्कन्दं तर्पयामि ।
इन्द्रं तर्पयामि । जयन्तं तर्पयामि । षष्ठिं तर्पयामि । षण्मुखं तर्पयामि ।
विशाखं तर्पयामि । सुब्रह्मण्यं तर्पयामि । महासेनं तर्पयामि । स्कन्दपार्षदान्
तर्पयामि । विघ्नं तर्पयामि । विनायकं तर्पयामि । वीरं तर्पयामि । शूरं
तर्पयामि । वरदं तर्पयामि । हस्तिमुखं तर्पयामि । लम्बोदरं तर्पयामि ।
एकदन्तं तर्पयामि । शूर्पकर्णं तर्पयामि । इभवक्त्रं तर्पयामि । विघ्नपार्षदाः
तर्पयामि । विघ्नपार्षदीन् तर्पयामि । आदित्यं तर्पयामि । सोमं तर्पयामि ।
अङ्गारकं तर्पयामि । बुधं तर्पयामि । बृहस्पतिं तर्पयामि । शुक्रं तर्पयामि ।
शनैश्चरं तर्पयामि । राहुं तर्पयामि । केतुं तर्पयामि । यमं तर्पयामि । यमराजं
तर्पयामि । धर्मं तर्पयामि । धर्मराजं तर्पयामि । मृत्युं तर्पयामि । अन्तकं
तर्पयामि । वैवस्वतं तर्पयामि । कालं तर्पयामि । सर्वभूतक्षयं तर्पयामि ।
औदुम्बरं तर्पयामि । दध्नं तर्पयामि । नीलं तर्पयामि । परमेष्ठिनं तर्पयामि ।
वृकोदरं तर्पयामि । चित्रं तर्पयामि । चित्रगुप्तं तर्पयामि । वैवस्वतपार्षदान्
तर्पयामि । वैवस्वतपार्षदीन् तर्पयामि । भरद्वाजं तर्पयामि । गौतमं
तर्पयामि । आङ्गीरसं तर्पयामि । बार्हस्पत्यं तर्पयामि । विश्वामित्रं तर्पयामि ।
जमदग्निं तर्पयामि । विद्यां तर्पयामि । अत्रिं तर्पयामि । धन्वन्तरिं तर्पयामि ।
धन्वन्तरपार्षदान् तर्पयामि । धन्वन्तरपार्षदीन् तर्पयामि । केशवं तर्पयामि ।
नारायणं तर्पयामि । माधवं तर्पयामि । गोविन्दं तर्पयामि । विष्णुं
तर्पयामि । मधूसूदनं तर्पयामि । त्रिविक्रमं तर्पयामि । वामनं तर्पयामि ।
श्रीधरं तर्पयामि । हृषीकेशं तर्पयामि । पद्मनाभं तर्पयामि । दामोदरं
तर्पयामि । संकर्षणं तर्पयामि । वासुदेवं तर्पयामि । प्रद्युम्नं तर्पयामि । अनिरुद्धं
तर्पयामि । पुरुषोत्तमं तर्पयामि । नारसिंहं तर्पयामि । अघोक्षजं तर्पयामि ।

प्रयोगमालायां

अच्युतं तर्पयामि । जनार्दनं तर्पयामि । उपेन्द्रं तर्पयामि । हरिं तर्पयामि ।
श्रीकृष्णं तर्पयामि । श्रीं देवीं तर्पयामि । ह्रीं देवीं तर्पयामि । वुद्धिं देवीं
तर्पयामि । पुष्टिं देवीं तर्पयामि । तुष्टिं देवीं तर्पयामि । ज्येष्ठां देवीं
तर्पयामि । महालक्ष्मीं देवीं तर्पयामि । विष्णुपार्षदान् देवीं तर्पयामि ।
विष्णुपार्षदीन् देवीं तर्पयामि ॥

(निवीती) ऋषीन् तर्पयामि । महर्षीन् तर्पयामि । परमर्षीन् तर्पयामि ।
ब्रह्मर्षीन् तर्पयामि । देवर्षीन् तर्पयामि । राजर्षीन् तर्पयामि । वैश्यर्षीन्
तर्पयामि । सुतर्षीन् तर्पयामि । सूतर्षीन् तर्पयामि । श्रुतर्षीन् तर्पयामि ।
जनर्षीन् तर्पयामि । तपर्षीन् तर्पयामि । सत्यर्षीन् तर्पयामि । काण्डर्षीन्
तर्पयामि । ऋषिगणान् तर्पयामि । ऋषिपत्नीः तर्पयामि । ऋषिपुत्रान्
तर्पयामि । ऋषिपौत्रान् तर्पयामि । कण्वबोधायनं तर्पयामि । आपस्तम्बसूत्रकारं
तर्पयामि । सत्याषाढं तर्पयामि । हिरण्यकेशिं तर्पयामि । वाजसनेयं
तर्पयामि । याज्ञवल्क्यं तर्पयामि । शौनकं तर्पयामि । आश्वलायनं
तर्पयामि । द्राह्यायणं तर्पयामि । कात्यायनं तर्पयामि । व्यासं तर्पयामि ।
वसिष्ठं तर्पयामि । प्रणवं तर्पयामि । व्याहृतीन् तर्पयामि । प्रजापतिं काण्डर्षिं
तर्पयामि । सोमं काण्डर्षिं तर्पयामि । अग्निं काण्डर्षिं तर्पयामि । विश्वान्
देवान् काण्डर्षीं स्तर्पयामि । स्वयंभुवं काण्डर्षिं तर्पयामि । सदसस्पतिं
तर्पयामि । सावित्रीं तर्पयामि । गायत्रीं तर्पयामि । छन्दांसि तर्पयामि ।
ऋग्वेदं तर्पयामि । युजर्वेदं तर्पयामि । सामवेदं तर्पयामि । अथर्वाङ्गिरसं
तर्पयामि । इतिहासपुराणं तर्पयामि । सर्वदेवजनान् तर्पयामि । सर्वभूतानि
तर्पयामि । सां हितीर्देवताभ्यः उपनिषदः तर्पयामि । याज्ञिकीर्देवताभ्यः
उपनिषदः तर्पयामि । वारुणीर्देवताभ्यः उपनिषदः तर्पयामि । सर्वाभ्यो
र्देवताभ्यः तर्पयामि ।

बोधायनीय उपाकर्म

(प्राचीनावीती)

पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि । पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ॥

मातृः स्वधा नमस्तर्पयामि । पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि ॥

मातामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि ॥

मातामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्रुतम् ।

स्वधा स्थं तर्पयत मे पितृन् ॥

(उपवीती) नान्दी, पुण्याहं कृत्वा,

आचम्य, होमं सङ्कल्प्य, होमशेषं कृत्वा , वेदारम्भं कुर्यात् । आशीर्वादः संभावना ॥

॥ बोधायनीय उपाकर्म समाप्तम् ॥

शुद्ध पत्रिका

पुटं	पङ्क्तिः	शुद्धं
13	11	(अग्रये जातवेदस इदं न मम)
56	13	कृष्णानुस्मरणं परम् । इत्यनन्तरं 'उदुत्यं' ... इति सूर्याय प्रदश्य , भगवते निवेद्य, आचम्य, प्राणानायम्य, संकल्प्य - इति पूरयेत् ॥
133	6	पितृपितामहप्रपितामहाः !
150	शीर्षकं	१३. एकविंशतिरात्रः